

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МАГІСТРАТУРА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Т.І.Рудченко, С.М.Качан, Г.М.Усачова, Г.І.Рибнікова

Трансформаційні процеси та формування протикорупційного економічного порядку в Україні

Навчальний посібник

Рекомендовано

Науково-методичною радою магістратури державного управління ДонНТУ як навчальний посібник для слухачів магістратури, державних службовців, студентів і аспірантів
(протокол №4 від 5 грудня 2009 р.)

Донецьк 2009

УДК – 338.2
ББК 65.011
Т 65

Рецензенти:

Тарасенко Г.Д., доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії ДонНТУ

Рудченко Т.І., Качан С.М., Усачова Г.М.

Трансформаційні процеси та формування протикорупційного економічного порядку в Україні: Навчальний посібник. – Донецьк, ДонНТУ, 2009. – 250с.

У посібнику викладено основи загальної теорії трансформаційної економіки та економічного порядку. Розглянуто напрями підвищення ефективності державної політики в контексті запобігання та протидії корупції в Україні.

Рудченко Т.И., Качан С.М., Усачова Г.М.

Трансформационные процессы и формирование противокоррупционного экономического порядка в Украине: Учебное пособие.- Донецк, ДонНТУ, 2009.- 250с.

В пособии изложено основы теории трансформационной экономики и экономического порядка. Рассмотрено направления повышения эффективности государственной политики в контексте предотвращения и противодействия в Украине.

Зміст

Вступ	3
РОЗДІЛ 1. ТРАНСФОРМАЦІЙНА ЕКОНОМІКА	
1.1. Закономірності руху економічних систем. Концептуальні проблеми трансформації сучасного капіталізму	8
1.2. Соціальні складові сучасного постіндустріалізму	15
1.3. Інституціональні основи системної постсоціалістичної трансформації	29
1.4. Проблеми формування економічної політики в Україні в умовах перехідного стану суспільства	46
1.5. Цілі, методи та інструменти трансформації відносин власності	60
1.6. Становлення ринку факторів виробництва	74
1.7. Фіскальна та монетарна політика як складові фінансової стабілізації в трансформаційній економіці.	91
1.8. Зайнятість, доходи населення та соціальна політика в умовах ринкових перетворень	108
1.9. Економічне зростання у трансформаційний період	128
1.10. Глобалізація та інституціональні форми інтеграції України у світове господарство	140
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПРОТИКОРУПЦІЙНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПОРЯДКУ В УКРАЇНІ	
2.1. Економіко-історичні засади теорії економічного порядку	165
2.2. Категоріальний аналіз економічного порядку	179
2.3. Економічна політика та теорія економічного порядку	208
2.4. Дієвий економічний порядок в Україні як умова зменшення корупції	238
Література	243

Вступ

Прийняття в Україні пакету законів щодо запобігання та протидії корупції [1] ще раз підтверджує актуальність вирішення цієї проблеми для подальшого розвитку незалежної демократичної держави.

Поглиблення корупції, набуття нею нових ознак в умовах кризи стає чи не найбільш розповсюдженню тезою у процесі аналізу сучасного соціально-економічного та політичного стану України. В наукових публікаціях, засобах масової інформації, на різноманітних форумах представників державної влади визнається, що корупція має системний характер та впливає на всі сфери суспільного життя.

Основні негативні наслідки корупційних дій можна звести до наступного:

Економічні:

- корупція сприяє поширенню тіньової економіки, що зменшує надходження до бюджету та позбавляє державу важелів управління;
- корупція підриває основу ринкових відносин – конкуренцію, бо забезпечує надання неконкурентних переваг окремим господарюючим суб'єктам, сприяє монополізації, що зменшує ефективність економіки в цілому;
- в умовах корумпованості держава позбавлена можливості забезпечувати чесні правила ринкової гри, що дискредитує саму ідею ринку та авторитет держави як арбітра для ефективного функціонування ринкових відносин;
- вплив корупції на приватизаційні процеси, земельні відносини робить безперспективним пошук ефективних власників;
- корупційні дії в бюджетній сфері поглиблюють нераціональне використання коштів державного бюджету на різних рівнях;
- корупція значно підвищує трансакційні витрати суб'єктів економіки, що безумовно перекладається на споживачів через підвищення цін та тарифів;

- корупційні схеми руху фінансових потоків оподаткування уможливають незацікавленість власників у прибутковості бізнесу, що позбавляє сенсу інноваційну складову розвитку економіки в цілому;
- широкомасштабність корупції, яка підтримує недобросовісну конкуренцію, різко знижує інвестиційну привабливість України, що взагалі негативно впливає на її розвиток;
- корупція в органах державного управління переорієнтовує управлінський потенціал суспільства з інтересів розвитку держави на інтереси її розкрадання, що в свою чергу, посилює недовіру громадян владним інститутам.

Влада, яка немає підтримки, позбавлена перспектив розвитку. Для тих же, хто дружить з владою, більш прибуткові інвестиції не в реальний сектор, а в короткострокові операції: фінансові спекуляції, перерозподіл власності та подальше корумпування влади.

Соціальні:

- корупція сприяє тому, що організована злочинність стає суспільним явищем, бо вона безпосередньо зрослася з державою;
- корупція знижує залежність держави від суспільства, а тому її зацікавленість у вирішенні соціальних проблем;
- у зв'язку з порушеннями у бюджетній сфері не виконуються важливіші соціальні програми;
- корупція підтримує соціальну диференціацію, а з нею й високу соціальну напруженість між безправними бідними та впливовими багатими;
- посилюється не тільки соціальна, інтелектуальна, а й біологічна деградація суспільства у зв'язку з тим, що корупція охоплює життєво-важливі сфери (наприклад, суди, освіту, охорону здоров'я);
- корупція формує стійку уяву про беззахисність громадян перед злочинністю та державою, сприймається як єдина ефективна форма відносин між суспільством і владою, що дискредитує сам процес і

методи демократизації та реформування в Україні. А без підтримки широких верств населення трансформаційні заходи приречені на невдачу.

Політичні:

- корупція зміщує політичні цілі від загальнонаціонального розвитку до забезпечення влади олігархічних угруповань, сприяє формуванню «корпоративної держави» замість держави рівних можливостей;
- корумпованість правоохоронних органів і державних інститутів посилює організовану, злочинність і відкриває їй дорогу до політичної влади;
- змінюється мотивація управлінців, держави і бізнесу. Держава припиняє служити тим, хто платить їй гроші як цілому і виражає інтереси тих, хто оплачує її окремі структурні елементи. Тобто головна проблема української держави: сьогодні її не існує, як цілісної організації, що передбачає ефективне виконання своїх функцій і чітку систему відповідальності перед суспільством;
- в корумпованій державі права люди, свобода виборів, відповідальність влади та інші фундаментальні складові демократії існують в зіпсованій формі, що безумовно знижує ефективність держави. Демократія стає ширмою, з якою зовнішнє збереження демократичних інститутів супроводжується їх повною залежністю від волі вузького кола державних чиновників, а частіше і від злившихся з ними олігархічних структур;
- корупція приводить до втрати владою легітимності як усередині країни, що робить необхідним зміну керівництва України, так і в зовнішньому світі. Це безумовно є загрозою для того, щоб в майбутньому приєднатися до числа високо розвинутих і впливових держав.

Таким чином, подолання корупції є необхідно. умовою оздоровлення України. Але важливо щоб боротьба з цим злом не перетворилась в компанію з метою придбання окремим політиком чи партією додаткового шматочка влади,

що ще більше поглибить розчарування громадян, недовіру людей до існуючої політичної системи. Поняття „демократія” і „корупція” поєднуються.

Особливо небезпечно якщо боротьба з корупцією буде зведена до боротьби з корупціонерами. Щоб перемогти корупцію треба викорінювати умови, які її народжують. Саме тому слід глибоко вивчати концептуальні засади та напрямки практичної реалізації трансформаційних процесів, з метою обґрунтування специфічної моделі проти корупційного економічного порядку в Україні.

Зміст представленого навчального посібника охоплює важливіші теми, які розкривають сутність та основні закономірності трансформаційної економіки, передумови та напрямки формування ефективного економічного порядку в Україні який сприятиме запобіганню та протидії корупції.

Матеріали наведені у посібнику рекомендовано для слухачів магістратури державного управління державних службовців, аспірантів і студентів, а також для фахівців, які зацікавлені проблемами системної трансформації в Україні.

РОЗДІЛ 1. ТРАНСФОРМАЦІЙНА ЕКОНОМІКА

Тема 1.1. Закономірності руху економічних систем. Концептуальні проблеми трансформації сучасного капіталізму.

1. Трансформаційні стани економічних систем, основні форми та етапи їх розвитку.

2. Основні напрями дослідження процесів трансформації економічної системи капіталізму в умовах становлення постіндустріального суспільства.

3. Індустріальне суспільство як «суспільство нагромадження техніки та капіталів».

4. Постіндустріальне суспільство: суть, ознаки та особливості.

5. Інформаційне суспільство як форма й результат функціонування постіндустріальної економіки.

6. Роль держави у забезпеченні ефективної трансформації продуктивних сил на принципах інформаційної економіки.

1. Трансформаційні стани економічних систем, основні форми та етапи їх розвитку.

Важливість даної проблеми зумовлена насамперед тим, що досі не існує єдиного підходу до розуміння суті процесів, що відбуваються. Ще й сьогодні відсутня загальна теорія економічних трансформацій, існують розбіжності щодо розуміння сутності та змісту самого поняття трансформації.

Насамперед треба проаналізувати загальні закономірності руху економічних систем. Серед цих закономірностей можна виокремити такі, що безпосередньо розкривають сутність будь-якої надскладної системи: цілісність, відкритість до зовнішніх впливів і зв'язків, здатність породжувати, підтримувати та розвивати інтегративні властивості сукупності об'єктів і підсистем.

Існують також закономірності, що визначають природу та функції економічних та соціальних систем, наприклад, циклічність їхнього розвитку.

Поняття цикл означає сукупність взаємозв'язаних явищ, процесів, робіт, що утворюють замкнене коло розвитку протягом певного проміжку часу. Тому уся економічна історія людства пов'язана з постійними переходами від одного стану економічної системи до іншого. Такі переходи здійснюються на основі трансформаційних процесів, які змінюють внутрішні стан системи. Взагалі, поняття трансформація означає перетворення, перевтілення, зміну виду, форми, властивостей чого-небудь.

Деякі вчені виокремлюють дві основні групи концепцій, пов'язаних із дослідженням проблем трансформаційних процесів. Перша група включає теорії, де процеси трансформації є предметом самостійного дослідження (концепція перехідної економіки, теорія циклів), друга група використовує підходи, де трансформація розглядається як внутрішня складова процесів глобальної економічної динаміки (еволюційний підхід, цивілізаційний). Науковці вирізняють чотири основних етапи трансформаційного циклу [11; 20].

1. Етап безпосередньої трансформації, характерними рисами якого є функціональна криза, загострення соціальної напруженості, значні порушення системної рівноваги.

2. Етап інтерформації – «етап нестійкого та невизначеного стану». Саме у цей час зароджується ядро нового суспільства, формуються їх структурні елементи та зв'язки.

3. Етап інтоформації – «період набуття нової форми». Такий етап характеризується набуттям системою елементів цілісності, домінуванням якісно нової системи господарювання.

4. Етап посттрансформаційного стану – час, коли визначається «здатність нової системи охопити усі ланки відтворювального процесу, надати йому цілісності. На цьому етапі повинна відбутися переорієнтація якісних ресурсів від ядра до периферії.

2. Основні напрями дослідження процесів трансформації економічної системи капіталізму в умовах становлення постіндустріального суспільства.

Основні концепції теорії перехідної економіки виникають у час тотального розпаду соціалістичної системи господарювання. Виділяють наступні концепції теорії перехідної економіки [46, с.21], які зображено на рис. 1.1.1.

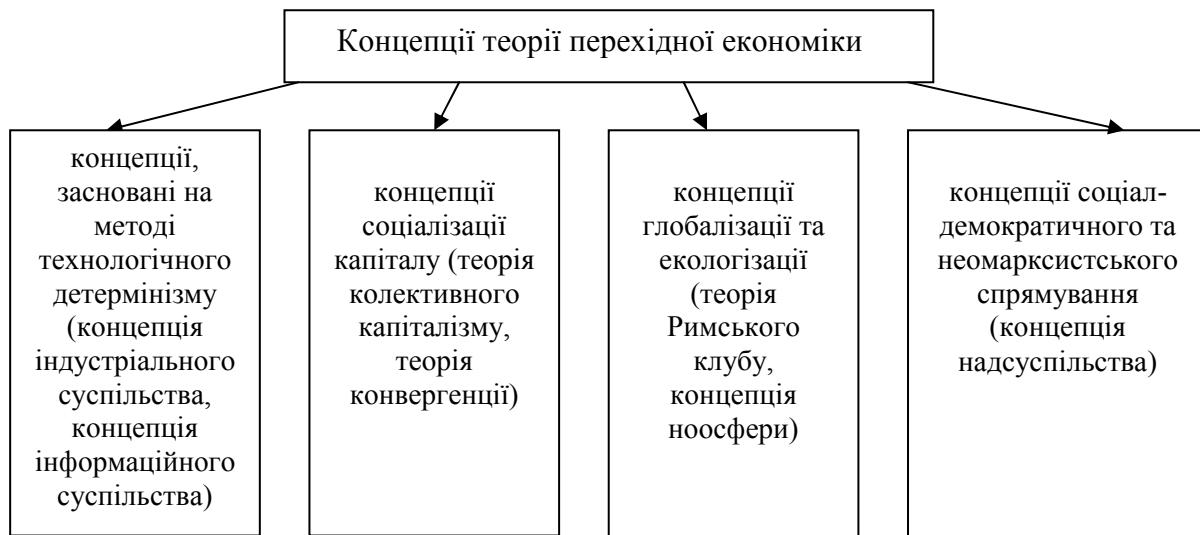

Рис. 1.1.1. Концепції теорії перехідної економіки.

Існує значна кількість концепцій щодо визначення природи, перспектив, меж і результатів трансформаційних процесів капіталістичної економіки та суспільства, однак за будь яких умов трансформацію економічної системи капіталізму слід розглядати як внутрішньосистемний процес, як процес природно-еволюційних змін у системі.

У період граничного етапу розвитку капіталізму індустріальної епохи було зроблено наступні висновки: особливостями капіталістичної системи, як засвідчує аналіз сутності та закономірностей внутрішньо системної трансформації, є її гнучкість, пластичність, здатність реагувати на зміни історичного та життєвого циклу потреб суспільства і людини [46, с.47]. Саме ці властивості дозволили суспільству вчасно зреагувати на швидке зростання некомпенсованих обурень зовнішнього середовища.

3. Індустріальне суспільство як «суспільство нагромадження техніки та капіталів».

Уся історія людства поділяється на три періоди: доіндустріальний, індустріальний, постіндустріальний. Доіндустріальний сектор економіки є насамперед видобувним, він базується на сільському господарстві та безперервно зростаючому видобутку корисних копалин. Індустріальний сектор має насамперед характер виробничий, він використовує енергію та машинну технологію для виготовлення товарів. Постіндустріальний визначається як обробляючий та інформаційний.

Індустріальне суспільство виникає у процесі та як результат розвитку попереднього способу виробництва і становлення капіталістичної економічної системи, на сонові первісного нагромадження капіталу та індустріалізації народного господарства окремих країн і регіонів.

Сутність індустріалізації виявляється у процесі формування у народному господарстві окремих країн технологічних систем, пов'язаних із масовим застосуванням машинного виробництва, домінуванням в економіці промислового виробництва. Основою формування індустріального типу господарства став промисловий переворот.

Поширенню та прискоренню процесів індустріалізації у країнах Європи та інших регіонів планети сприяли й такі чинники [48, с. 125]:

- загальний рівень соціально-економічного розвитку країни на момент індустріалізації;
- розміри внутрішнього ринку;
- фактор часу;
- ефективність обраної економічної стратегії.

Одним із перших етапів і напрямів індустріалізації народного господарства більшості країн світу був перехід від мануфактурного способу виробництва до машинного у легкій промисловості.

Слід зазначити:

1) індустріалізація народного господарства країн Європи та Америки - це процес, необхідний для утвердження економічної системи капіталістичного типу та капіталістичного суспільства у боротьбі з попередньою системою;

2) індустріалізація забезпечила перетворення економічної системи капіталізму у панівну систему, таку, що здатна самовідтворюватися;

3) виникнення на основі індустріалізації нового технологічного способу виробництва як масового явища у промисловості створило підстави для переходу капіталістичного способу виробництва у зрілу стадію, або стадію розвитку свого життєвого циклу.

4. Постіндустріальне суспільство: суть, ознаки та особливості.

На думку Д. Белла, постіндустріальне суспільство можна розглядати як новий принцип соціотехнічної організації та новий спосіб життя, який дає змогу говорити про три типи соціальної організації суспільного виробництва [4, с.314].

Виділяють дві системи сучасного постіндустріалізму, які склалися у Європі та у Сполучених Штатах Америки.

Ці особливості пояснюються насамперед різними історичними умовами становлення та розвитку капіталістичної економічної системи та капіталістичного господарства у названих регіонах. Так, наприклад, на відміну від США, у Європі досягнення інформаційної революції значно ширше використовуються у галузях соціального спрямування, пов'язаних із масовим «споживанням» громадянами культурних досягнень і спадщини власних країн. Отже, основою переходу до постіндустріального типу господарства є системні зміни у технологічному способі виробництва у провідних галузях економіки, перехід до економіки «виробництва знань».

У постіндустріальному суспільстві новою якістю капіталістичної економічної системи є сьогодні глобалізація процесів соціально-економічного розвитку. Ця нова інтеграційна форма та якість виявляються насамперед [7, с.131]:

- у появі потреб в уніфікації певних правил гри для всіх учасників світового господарства;
- у нових формах управління світовою економікою;
- у появі нових закономірностей політичної діяльності окремих національних держав.

Матеріальною, економічною основою процесу глобалізації у 20 ст. є насамперед становлення та розвиток транснаціональних, або наднаціональних корпорацій.

5. Інформаційне суспільство як форма й результат функціонування постіндустріальної економіки.

Актуальність використання інформаційного підходу до аналізу закономірностей і тенденцій поступального розвитку сучасної економіки, суспільства, визначається низкою чинників, серед яких можна насамперед виокремити такі [33, с.255]:

1) стрімке зростання ролі та функцій інформації в економічному житті сучасного світу, особливо із зародженням науково-технічної революції;

2) потреби великого капіталу і, насамперед, транснаціональних корпорацій (ТНК);

3) нові підходи до розуміння сутності та внутрішніх важелів розвитку науково-технічної революції. Особливості нового підходу щодо визначення сутності та можливостей використання НТР суспільством полягають у визначенні та визнанні основою кардинальних змін у технологічному способі виробництва, в управлінні відтворювальними процесами соціально-економічного розвитку стрибкоподібного зростання ролі та функцій інформаційних процесів.

Відомий учений Френк Уебстер виокремлює п'ять різних критеріїв, або підходів, що використовуються дослідниками у ході аналізу інформаційного суспільства [44, с.47]: технологічний, економічний, пов'язаний зі сферою зайнятості, просторовий, культури.

Взагалі, інформаційне суспільство, сутність якого пов'язана із «здатністю трансформувати наукові знання у кінцевий продукт «високих технологій» (Д. Белл), продукує кілька напрямів у розвитку системи потреб [4, с.111]:

- потреби народного господарства у знаннях, інтелектуальних технологіях, отже у новому, інтелектуальному типі працівника, який може забезпечити створення та впровадження таких технологій, забезпечуючи реально високий рівень конкурентоспроможності країни, галузі, окремого бізнесу;

- це якісно нова система, отже структура потреб самого працівника, оскільки перетворення високого професіоналізму окремих, або не багатьох спеціалістів у масове явище в умовах ринкової економіки та НТР веде до якісних змін соціального характеру, збагачення системи цілей діяльності багатьох найманих працівників.

6. Роль держави у забезпеченні ефективної трансформації продуктивних сил на принципах інформаційної економіки.

Визначальними економічними функціями сучасної держави у розвинених капіталістичних країнах вже давно є:

- забезпечення розвитку основних галузей національного господарства на основі новітніх технологій;

- створення та розвиток інтелектуальної інфраструктури, а також механізмів просування новітніх технологій на ринок в основні галузі національного господарства;

- соціальна орієнтація розвитку національної економічної та господарської системи, що сприяє реалізації принципів не лише ринкової, а й соціальної справедливості у суспільстві;

- сприяння адаптації та розвитку національної економіки у глобалізованому економічному, політичному, інформаційному та соціальному просторі (полі).

Прикладом системного підходу держави до виконання названих функцій у справі використання інтелектуальної власності та інтелектуального капіталу для забезпечення інноваційної спрямованості економічного розвитку може бути політика урядів США. Як наслідок - у США сконцентровано близько 70% прав усієї світової інтелектуальної власності (щорічно країна витрачає на НДР понад 125 млрд. дол.), доходи ж від експорту наукоємної продукції сягають 740 млрд. дол. на рік [44, с.158].

В Україні для сприяння інтелектуалізації праці, формування високотехнологічної структури виробництва потрібно:

1) нагальне прийняття ключових законів, що визначають єдині правила гри у сфері високих технологій — Закону України про інтелектуальну власність і Закону про трансфер технологій, який би регулював експорт — імпорт технологій з позицій забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, а також умови передавання розроблених за рахунок бюджетних коштів нових технологій приватному капіталу;

2) за допомогою податкової та бюджетної політики забезпечення державного стимулювання науково-дослідних і конструкторських робіт на макрорівні та на рівні окремих інноваційно спрямованих фірм і корпорацій, технопарків.

Тема 1.2. Соціальні складові сучасного постіндустріалізму.

1. Людський, соціальний та індустріальний капітал як інституціональні форми функціонування інформаційного суспільства.

2. Соціалізація економіки та соціальна держава: основні моделі розвитку в процесі трансформації сучасного капіталістичного суспільства.

3. Трансформація соціальної стратифікації суспільства в умовах розвитку економічної системи капіталізму.

Високий рівень знань, самооцінки та відповідальності професіоналів формує нові потреби не лише економічного, а й соціального, духовного спрямування, пов'язані з стрімким розвитком нового виду власності — інтелектуальної і, відповідно, з потребою використовувати цю власність у своїх інтересах в усіх сферах економічної та позаекономічної діяльності, у праці, забезпеченні її творчого характеру, в прийнятті рішень, в управлінні, в розподілі, у конкурентній боротьбі, у визначенні та зміні свого соціального статусу, у гарантуванні політичної, економічної, екологічної, культурної та духовної безпеки. Все це власне і становить сутність соціалізації економічного життя.

Актуальність таких змін у системі потреб суспільства та особистості знайшла своє відображення у кардинальних змінах пріоритетів інтересів авторитетної міжнародної громадської організації — Римського клубу: від аналізу та прогнозу тенденцій і перспектив глобального розвитку людства він перейшов до аналізу розвитку самої людини, визнавши, що проблеми людини, реалізації її проблем внутрішнього потенціалу є ключовими для всього комплексу глобальних проблем.

Сьогодні, на думку багатьох учених, уперше в історії умовою приналежності людини до панівного класу стає не право володіти благом, а здатність його використати. Соціальний статус людини усе більше визначається насамперед її освітнім рівнем, здатністю перетворювати інформацію у знання, самостійно здійснювати продуктивну діяльність в умовах технологічно досконалого суспільства.

Концепція людського капіталу сформульована ще у першій половині 60-х рр. ХХ ст. у працях Г. Беккера. Суть її полягає у розумінні зазначеної форми капіталу як результату внутрішньої трансформації самих індивідів під впливом розвитку їх здібностей, навичок, знань тощо.

Така трансформація дає змогу, гнучкіше реагувати на зміни, що відбуваються у виробництві, технологічних процесах, отже, за будь-яких умов забезпечувати реалізацію економічного інтересу індивіда та викликає до життя нагальну потребу у стрімкому зростанні інвестицій у людський капітал,

зокрема у систему середньої, професійної та вищої освіти, перекваліфікації. Система глибинних знань Е. Демінга, наприклад, орієнтує фірми на створення моделі безперервного навчання найманих працівників та управлінців, поза якою нагромадження людського капіталу, отже ефективно його функціонування, стає неможливим [27].

Людський капітал слід розглядати як базову основу становлення інтелектуального капіталу, що забезпечує більш глибокий підхід до розуміння поля прояву та реалізації здібностей працівника; у самому людському капіталі варто виділяти, як мінімум, дві складові [50, с.165]: знання, навички, творчі здібності найманих працівників, що зайняті безпосередньо у виробництві товарів і послуг, та рівень інтелектуального потенціалу і підприємницької культури, етики організаторів виробництва — підприємців, менеджерів тощо.

Загальною умовою виникнення соціального капіталу можна вважати зміни, які протягом останніх десятиліть відбуваються у структурі продуктивних сил і характері праці під впливом НТР.

Соціальний капітал можна визначити як систему цілеспрямованих соціальних зв'язків, що виникають на рівні суспільства та на рівні окремого підприємства, фірми і забезпечують таку соціальну організацію відносин між суб'єктами господарської діяльності, основу якої складають взаємодія, довіра, надійність і прозорість у відносинах.

Її реальними організаційними формами можуть бути різні види соціального партнерства. За вертикальною ознакою він має підстави для існування на рівні окремих регіонів і навіть країн. Головною умовою такої його властивості є створення розвиненого громадянського та інформаційного суспільства, форм соціального партнерства, за яких може виникати високий ступінь довіри між народом і владою.

Основна увага має бути зосереджена на забезпеченні умов становлення соціального капіталу на горизонтальному рівні - на якості, прозорості, справедливості та стабільності трудових відносин, соціальних зв'язків між суб'єктами господарювання на рівні фірм і підприємств. Основними формами

існування соціального капіталу на такому рівні у розвинутих країнах є системи соціального партнерства, патерналізму, позиттивного найму, соціальної відповідальності бізнесу тощо.

Специфічною особливістю функціонування соціального капіталу є його тісна залежність від рівня сформованості у національній економічній системі капіталу інтелектуального. Адже риси та ознаки, притаманні соціальному капіталу, можуть бути належним чином реалізовані за умови значної інтелектуалізації праці, що створює майже адекватну залежність різних видів праці у визначені принципів та форм їх взаємодії у процесі організації виробництва товарів і послуг.

Відбувається невинне зростання вартості інтелектуального капіталу, який безпосередньо не пов'язаний з матеріальними цінностями і визначається насамперед рівнем розвитку людського та соціального капіталу, можливостями його самореалізації, що, безперечно, впливає на характер якісних змін у системі соціально-економічних відносин сучасного капіталізму.

Тенденції до еволюції відносин власності виявляються насамперед у розвитку та ускладненні форм приватної власності зокрема [14, с.21]:

1) скорочується значення індивідуальної капіталістичної приватної власності як бази організації тих чи інших економічних або інноваційних проектів у суспільному виробництві;

2) відбувається швидке зростання корпоративної власності;

3) нарешті, як специфічний вид та масове явище, з'являється інтелектуальна власність. Вона може існувати у різних формах, зокрема як особиста, індивідуальна приватна, колективна, корпоративна та державна інтелектуальна власність.

Особливості формування інтелектуальної власності, інтелектуального капіталу полягають у тому, що [16, с. 203]:

- значну долю процесу виробництва знань складають неречові чинники, які безпосередньо пов'язані зі здатністю носія інтелектуального

капіталу до засвоєння та використання набутих знань щодо продукування інтелектуального продукту;

- «речову інфраструктуру» інтелектуальної праці - робоче місце та устаткування, рівень комфортності життя тощо мають забезпечувати усі зацікавлені суб'єкти - працівник, роботодавець, держава;

- якість речових складових інтелектуального технологічного процесу, рівень виробничих можливостей щодо продукування інтелектуального продукту, отже перспективи конкурентоспроможності національної економіки на макрорівні, можуть бути забезпечені лише у процесі взаємодії держави та приватного капіталу.

Конвенцією про затвердження Всесвітньої організації інтелектуальної власності (Стокгольм, 14 червня 1967 р.) основними об'єктами інтелектуальної власності визначаються [5, с.89]: літературні, художні твори та наукові праці; виконавча діяльність артистів, фонограми та радіопередачі, винаходи у всіх сферах людської діяльності; наукові відкриття; промислові зразки тощо.

До інтелектуальної власності відносять також специфічні форми промислової власності, такі як винаходи: нові рішення технічних задач та промислові зразки; дизайнерські рішення, що визначають зовнішній вигляд промислових продуктів. Окремі дослідники вирізняють три основні групи об'єктів інтелектуальної власності [12, с.117]: об'єкти промислової власності, об'єкти авторського права та ноу-хау, інформація, що охороняється власниками як комерційно цінна та закрита.

В. Л. Іноземцев вважає: навіть не модифікуючи будь-як глибоко сутність приватної власності, сучасні господарські процеси об'єктивно підривають її значення як детермінанти сучасної ієрархії. За цих умов формуються нові пропорції оптимального поєднання особистих та соціальних інтересів, індивідуалізму та колективізму, і, як наслідок, народжується дихотомія приватної та особистої власності [15, с.94].

Сьогодні, на думку В. Л. Іноземцева, уперше в історії умовою приналежності людини до панівного класу стає не право володіти благом, а

здатність його використати. Отже, соціальний статус людини усе більше визначається насамперед її освітнім рівнем, здатністю перетворювати інформацію у знання, самостійно здійснювати продуктивну діяльність в умовах технологічно досконалого суспільства.

Становлення інтелектуальної власності відбувається в умовах розвинутого капіталістичного суспільства, із притаманними йому законами економічного й соціального розвитку, безпосередніми специфічними цілями цього розвитку, інститутами та інструментами, що забезпечують цілісність його економічної системи.

За цих умов інтелектуальна власність не завжди забезпечує справедливість у відносинах між власником інтелектуального капіталу та представниками середнього, а тим паче, великого бізнесу. Вона може виступати, і чим далі, тим більше, інструментом монополізації інтелектуального продукту, права на володіння ним, використання лише у своїх егоїстичних, корисливих інтересах, базуючись на основі суто ринкових механізмів реалізації.

Деякі дослідники вже сьогодні застосовують для характеристики такої тенденції досить яскраву та точну термінологію, кажучи, наприклад, про появу так званих кіберлордів - класу власників у інформаційному секторі, які контролюють або сам масив інформації, або матеріальну інфраструктуру, необхідну для її створення, поширення та використання. Зокрема, на думку Роберто Версоли, кіберлорди - це капіталістичний клас, що живе за рахунок ренти. Особливості ж відносин кооперованих власників різних факторів виробництва (у даному разі інтелектуального та інших форм капіталу) полягають у тому, що традиційна експлуатація праці змінюється тотальною експлуатацією особистості, оскільки масова свобода творчості є незбагненною за умов, коли значна частина дослідників працює на замовлення тих чи інших комерційних або політичних сил [16, с.234].

Із процесами розвитку інтелектуальної власності та інтелектуального капіталу в умовах формування постіндустріального та інформаційного

суспільства пов'язана поява концепції постеконічного суспільства, прихильників якої у світових наукових колах дедалі стає усе більше.

Основною причиною та джерелом появи ознак переходу інформаційного суспільства до нового етапу розвитку, у даному разі до постеконічного суспільства, стало, з одного боку, виникнення у процесі розвитку соціального та інтелектуального капіталу тенденції до зміни ціннісних орієнтирів, мотивів і стимулів діяльності працівника, які тепер у багатьох випадках не обмежуються матеріальними інтересами. З другого боку, як підкреслюють соціологи та інші дослідники, - дуже важливою є така форма відображення сучасного стану соціальних відносин, як демасифікація суспільства.

Уперше поняття постеконічне суспільство ввели у науковий обіг Д. Белл і Г. Кан, однак воно не стало загально визнаним та широкоживаним у 60 - 80-ті рр. ХХ ст., коли головна увага дослідників зосереджувалася на таких формах розвитку суспільства, як постіндустріальна та інформаційна.

Суб'єктом сучасного розвитку стає, як вважає В. Іноземцев, вже не соціум як такий, не спільнота людей, спаяних однопорядковими інтересами, а сукупність особистостей, кожна з яких неповторна не тільки у власних діях і вчинках, а й у її мотивах.

До головних ознак постеконічного суспільства можна віднести [14, с.20]:

- поступовий, еволюційний перехід значної частини суспільства до нової структури цінностей, яка відповідає соціальному порядку, що формується в умовах глобалізації і, відповідно, становлення системи постматеріалістичної мотивації;

- демасифікований характер постеконічного суспільства, який впливає із нової ролі особистості. Новий соціальний стан особи засновується не на взаємодії класів чи груп людей з їхніми економічними інтересами, а на діях переважно не матеріалістично мотивованих особистостей, якими не можна управляти традиційними методами, ефективними у рамках індустріального ладу;

- економічні чинники зберігають роль головної рушійної сили соціального прогресу, однак сам соціальний прогрес втілюється у явищах, які вже не мають суто економічної природи. Тому їх не можна оцінити з допомогою показників, що традиційно використовуються для виміру господарського успіху;

- зниження ролі традиційних соціальних конфліктів, заснованих на нерівномірному розподілі матеріального багатства. Водночас, в умовах глобалізації, породженої, насамперед новим технологічним базисом сучасної цивілізації, однією із найголовніших стає проблема виживання людства як єдиного цілого і, відповідно, проблема оптимальної взаємодії соціальних сил не тільки в рамках окремих суспільних систем, а й світу загалом.

Основи формування постеконічного суспільства: по-перше, постеконічна реальність формується як суспільна система, що заснована на самореалізації та творчій діяльності людей, вона не може базуватися на соціальній мобілізації, яка відігравала важливу роль у становленні індустріальних систем.

По-друге, на відміну від традиційної майнової нерівності на передній план сьогодні виходять нові форми нерівності, які втілені у різних базових цінностях та зіставності інтелектуальних здібностей членів суспільства. Тому перерозподіл дедалі більшої частини національного багатства відбувається на користь представників тих соціальних прошарків, діяльність яких значною мірою мотивована потребою у самореалізації та самовдосконаленні.

Соціалізація економіки, виступаючи органічною ланкою загального процесу соціалізації, виявляється у становленні та розвитку тенденції, а згодом і закономірності, згідно з якою під впливом потреб виробництва значно прискорюється процес засвоєння та використання основними суб'єктами господарювання (у своїх інтересах) специфічної системи знань, норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування народного господарства, соціально-економічних відносин, суспільства загалом.

Розвиток соціалізації економіки на макрорівні переплітається із соціалізацією господарства на мікрорівні, що виявляється у зустрічних потоках та взаємовпливах [24, с. 451]:

1) наймані працівники намагаються та повинні засвоїти принципи, цінності, правила й інші елементи культури відносин, що склалися у фірмі;

2) водночас керівництво фірми, підприємства добровільно або вимушено проводить політику соціалізації бізнесу, забезпечуючи найбільш ефективну, звичайно насамперед з позицій реалізації завдань фірми, систему гармонізації інтересів усіх зацікавлених сторін, як у внутрішніх, так і у зовнішніх відносинах, інтегруючи найманих працівників у процеси прийняття рішень, розуміння відповідальності за свою діяльність та діяльність фірми, колективу.

Узагалі у науковій літературі еволюцію сутності та функції держави розглядають насамперед як еволюцію її соціальних функцій, виокремлюючи три основні етапи їх розвитку:

1) наявність первинних соціальних функцій у вигляді загальних соціальних цілей і завдань;

2) реалізація соціальних функцій у вигляді економічних;

3) виникнення та розвиток конкретних соціальних функцій

Поняття ж соціальна держава вперше було введено у науковий обіг ще 1850р. Лоренцом фон Штайном. І вже тоді роль соціальної держави пов'язувалася із виконанням нею таких завдань, як підтримка рівності у правах усіх суспільних класів та окремих особистостей, сприяння економічному та суспільному прогресу усіх громадян.

Соціальною основою, чинником швидкої соціалізації економіки у Швеції стали специфічні особливості організаційної структури суспільства, яке швидко набувало усіх ознак громадянського. Фактично усе доросле населення Швеції було об'єднане у кілька громадських та політичних організацій. Такий рівень організованості основних суб'єктів господарювання забезпечив підписання у 1938р. так званої Сальтшебаденської стратегічної угоди між Центральним об'єднанням Профспілок Швеції (тобто між 90 % працюючих) та Об'єднанням

Роботодавців Швеції, основні принципи та положення якої чинні і сьогодні [31, с.145].

Згідно з цією угодою було сформульовано та закріплено правила процедури переговорів між суб'єктами господарювання що до забезпечення робочими місцями, оплати та умов праці, найму та звільнення з роботи працівників, взаємодії у процесі виробництва. Принциповою особливістю угоди стало положення про заборону уряду та парламенту втручатися у трудові відносини між роботодавцем та найманим працівником, хоча, звичайно, за державою залишалось право законодавчого регулювання цих відносин.

Відомі дослідники проблем формування та функціонування держави добробуту, такі як Томас Маршалл, Коста Еспін-Андерсон, Тімоті Тілтон, Норман Ферніс, розрізняють три її різновиди [54, с.247]:

1. Позитивна держава соціального захисту - держава, яка проводить політику, спрямовану на вирівнювання шансів добробуту для всіх громадян, гарантування їм рівних можливостей (наприклад США).

2. Держава соціальної безпеки - гарантуючи рівні можливості усім громадянам, проводить політику створення умов для повної зайнятості та отримання доходів не нижче прожиткового рівня (Велика Британія);

3. Соціальна держава загального добробуту - націлює свою соціальну політику на забезпечення повної зайнятості, зменшення диференціації у рівнях доходів громадян, створює для проведення такої політики розгалужену мережу державних та громадянських соціальних служб (наприклад, Швеція).

У науковій літературі існує також класифікація держави за політичними ознаками. Зокрема розрізняють консервативну та соціал-демократичну моделі соціальної держави. Наведемо основні ознаки такого поділу.

1. Ліберальна соціальна держава виходить із необхідності забезпечити рівні соціальні шанси усім громадянам та залишкового принципу фінансування малозабезпечених, стимулюючи тим самим активний пошук роботи останніми.

2. Консервативна соціальна держава вважає за доцільне проводити політику рівноваги патерналістських дій влади та використання адресних

програм соціальної підтримки різних професійних, майнових груп і прошарків населення країни.

3. Соціал-демократична соціальна держава проводить політику визнання рівних соціальних прав громадян і, відповідно, забезпечення їх однаковими соціальними умовами та пільгами.

Концепція сформованого суспільства Л. Ерхарда, основною метою розроблення якої було подолання суперечностей у системі економічних і соціальних інтересів суспільства та забезпечення добробуту усіх його членів, базовими принципами реалізації проголошених цілей визначала [51, с. 235]:

- застосування властивих ринку засобів економічної політики;
- відкидання всього, що придушує особисту ініціативу;
- самостійне закладання кожним працівником підвалин свого майбутнього.

Отже, базовими принципами організації соціального ринкового господарства на основі такої концепції виступають: вільне розкриття особистості та відповідальність кожного за результати реалізації власних зусиль і здібностей; витіснення держави з підприємницько-економічної сфери, а також із інших приватних сфер життя; зведення до мінімуму колективістських тенденцій на користь індивідуальної ініціативи. Орієнтована на масову психологію, держава добробуту, на думку Л. Ерхарда, несе людям не добробут, а в кінцевому підсумку тільки злидні, безладдя та рабську залежність, тому повернути собі свободу та безпеку можна лише тоді, «коли замовкне останній крик до держави про матеріальну допомогу», оскільки колективна допомога завжди супроводжується накладанням додаткових тягарів на громадянина держави і є «хибно визначеною потребою у безпеці» [45, с. 59].

Ліберальна соціальна держава орієнтує усіх суб'єктів господарювання на відмову від використання таких важелів розв'язання соціальних проблем, як утриманство, патерналізм, тотальний перерозподіл доходів, формуючи практично нові соціальні функції: забезпечення умов для ефективного використання соціальних чинників економічного зростання, підтримка

рівноваги між соціальними цілями та вимогами ринку, захист громадян та підприємців від не страхових, соціальних ризиків, компенсація асиметрії прав та обов'язків учасників економічної діяльності.

Розглядаючи закономірності переходу від одного типу суспільства до іншого в рамках економічної епохи будь-яка соціальна трансформація характеризується тим, що основні класи попереднього суспільства «втрачали свою ключову роль і швидко сходили до статусу малозначущої соціальної групи».

Одним із перших серед дослідників соціальних відносин у капіталістичному суспільстві Й. А. Шумпетер запропонував у визначенні сутності класу як явища, складного інституту соціально-економічних відносин, три, на його думку, визначальні критерії, що дозволяють виокремлювати певну соціальну групу, говорити про неї, як про цілісне утворення, клас. Це: схожість умов життя, схожість соціального становища, самоусвідомлення.

Саме схожість умов життя та соціального становища створили схожість життєвих філософій та цілісних суджень відносно соціальних явищ. На цій підставі клас визначається як маси індивідів, що об'єдналися навколо групового стандарту та формують певну психологічну єдність, суспільний клас.

Вибір якогось одного критерію, наприклад отримання доходів від продажу своїх послуг (особистих зусиль), приводить, на думку Шумпетера, до поєднання соціальних типів, які мають між собою мало спільного й навряд чи відчуватимуть та діятимуть в унісон. До речі, деякі дослідники і в наш час використовують якийсь один критерій у визначенні середнього класу, вважаючи, наприклад, що усіх, у кого є мобільний телефон, можна сміливо зараховувати до «середнього» прошарку, оскільки користування такою послугою передбачає наявність у людини «зайвих» грошей на її експлуатацію [53, с.358].

В. Іноземцев будує свою концепцію соціальної стратифікації постіндустріального суспільства виходячи із твердження про зникнення традиційних класів і, відповідно, традиційної системи суперечностей у суспільстві у зв'язку із появою нових класів [15, с. 154]:

1) вищого, базу якого складають люди, що походять, як правило, з освічених та забезпечених сімей, самі чудово навчені, здатні до творчого мислення та неординарних рішень, сповідують постматеріалістичні цінності та зайняті у високотехнологічних галузях господарства. Вони є власниками або вільно розпоряджаються необхідними її умовами виробництва;

2) нижчого класу нового суспільства, який рекрутує представників робітничих професій або некваліфікованих іммігрантів, що не мають гарної освіти (вона не входить до розряду значущих для них цінностей). Головним мотивом їхньої економічної діяльності є матеріальні цінності, вони в основному зайняті у масовому виробництві, сфері послуг або тимчасово безробітні. Конструктивнішою у розв'язанні цих питань є позиція російського вченого Б. Кагарлицького, який вважає, що у постіндустріальному суспільстві зберігається більш широка структура соціальної стратифікації та зростає роль саме середнього класу.

У країнах із постіндустріальною господарською системою до основних ознак, що окреслюють середній клас як соціальний інститут сучасного суспільства, можна також віднести:

- рівень матеріального добробуту та стандарти споживання;
- рівнем освіти і кваліфікації та професійно-кваліфікаційний статус.

Визначальною ознакою середнього класу є також ареал, або поле його поширення у соціально-економічному середовищі тієї чи іншої держави, тобто чисельність, яка окреслює соціальні можливості його впливу. Середній клас у сформованому сучасному суспільстві має бути домінуючим, тобто найчисленнішим, найбільш динамічним і прогресивним.

Формування середнього класу в Україні повинно відбуватися за класичними принципами, критеріями та ознаками, оскільки економічний розвиток здійснюється сьогодні на снові реалізації переваг індустріального суспільства, а соціальне розшарування - виключно за матеріальними ознаками (постматеріальні цінності фактично не являють інтересу для більшості громадян, окремих соціальних груп).

Деякі вчені розуміють під ідеальним середнім класом таке соціальне утворення, в якому уся сукупність необхідних ідентифікаційних ознак присутня у максимально концентрованому вигляді, а під протосереднім класом - широкий соціальний прошарок, який включає групи, що відповідають одній або кільком домінантним ознакам [13, с. 121].

Негативні риси, які формуються сьогодні у «нового» середнього класу, завтра можуть стати причиною нових, або додаткових конфліктів як у структурі самого середнього класу, так і в суспільстві загалом, що негативно позначиться на виконанні ним ролі об'єднувального, динамічного ядра соціальної та політичної структури суспільства, мотиваційної моделі поведінки більшості суб'єктів господарювання.

Водночас, розуміння сутності, функцій та закономірностей впливу соціальної системи, соціальної стратифікації, що формуються у суспільстві, на потреби та механізми економічного зростання дозволить забезпечити становлення найбільш ефективної та оптимальної системи мотивації до праці більшості суб'єктів економічної діяльності, гармонізувати систему інтересів, отже буде сприяти стабільному та динамічному розвитку нової метасистеми.

Висновки. Становлення та розвиток постіндустріального типу господарства, ускладнення та динамізація економічних процесів в умовах інформаційної революції та глобалізації викликали до життя не тільки якісні зміни у системі продуктивних сил, характері їх можливостей щодо задоволення постійно зростаючих потреб виробництва, людини, суспільства. Подібні процеси якісних змін торкнулися й системи соціально-економічних відносин, викликали до життя тенденції, які свідчать про зміни у самій людині, її спонукальних мотивах до економічної діяльності, місця, ролі та функцій працівника у суспільному виробництві, характері та формах відносин між усіма суб'єктами господарювання: найманими працівниками, роботодавцями, державою.

Сучасне суспільство, насамперед у високо розвинутих країнах, відзначається процесами соціалізації економіки та цілей економічного

розвитку, новими інституціональними формами існування та взаємодії основних суб'єктів відносин, такими як соціальний, інтелектуальний капітал, соціальне партнерство тощо. Поява таких соціальних форм економічних відносин свідчить, по-перше, про значні зміни у системі відносин власності, а по-друге, про усвідомлення як владними структурами, так і представниками великого капіталу нової ролі висококваліфікованого працівника, ваги інтелектуальної праці у процесі створення продукту та формування прибутку. Такі об'єктивні, й суб'єктивні зміни викликають до життя потребу у нових моделях господарської системи, у яких інтереси підприємця, працівника та держави мають бути щільніше ув'язаними, отже базуватися на визнанні необхідності співпраці, компромісів у процесі прийняття рішень щодо економічної політики на усіх рівнях суспільного розвитку: держави, фірми, колективу. Подібні ж підходи означають не що інше, як відображення об'єктивного характеру трансформаційних змін у системі соціально-економічних відносин, у системі соціальної стратифікації суспільства на користь працівника нової якості.

Тема 1.3. Інституціональні основи системної постсоціалістичної трансформації.

Інституціональні складові трансформаційних процесів.

Держава в системі суспільних відносин. Роль і функції держави у постсоціалістичних трансформаціях.

Реформування системи власності як основа трансформації постсоціалістичних відносин.

Проблеми саморегулювання у трансформаційній економіці.

Мотиваційна система у трансформаційній економіці.

Критерії завершеності трансформаційного періоду для постсоціалістичних економік.

1. Інституціональні складові трансформаційних процесів.

Для забезпечення сталого економічного розвитку велике значення має усвідомлення і розуміння суспільством, керівними органами країни причин занепаду та гальмування розвитку економіки, а також бажання запровадити відповідні зміни і здійснити перетворення в інституціональному середовищі суспільства з урахуванням стану нормативно-законодавчої бази, етичних норм і традицій, що склалися й панують у сфері бізнесу, способу мислення та ментальності населення країни.

Інститут - це соціальне поняття, що відображає суспільні явища та/або процеси з точки зору сприйняття їх людьми як складовими соціуму, поведінка і дії яких зумовлені звичками, традиціями, способом мислення, ментальністю населення або навіть соціальної групи у процесі життєдіяльності та життєзабезпечення суспільства. Тому простежити певне економічне явище з погляду інституціонального аналізу означає описати поведінку суб'єктів як учасників цього процесу або їх становлення до явища чи процесу [32, с. 12].

Інститути це не самі норми і правила, що панують в суспільстві, а сприйняття цих норм і правил, реакція на них людей як учасників відношень конкретних явищ або процесів. Інститути пронизують всі сторони і сфери суспільного життя, формують погляди людей на суспільні цінності й відповідно до цього спрямовують дії людей. Кожне суспільне явище, процес можна описати з точки зору інституціонального підходу до нього. Тому існують політичні, економічні, правові інститути, кожний з яких формує власне інституціональне середовище. Економічна сфера формує своє власне інституціональне середовище, власну інституціональну структуру, до якої входять фінансові, ринкові, банківські інститути. Водночас кожному зі складових економічної сфери можна розглядати як самостійний інститут.

Ринок, фінанси, банки - це інститути економічного блоку, які самі можуть наповнюватися власною інституціональною будовою у формі ринкових, фінансових, банківських інститутів тощо.

Держава, влада, власність у різноманітних формах її існування, ринок, банк, довіра, сім'я, справедливість тощо - все це інститути різних сфер суспільного життя. Вони формують інституціональне середовище. їх можна описати через поведінку і взаємодію людей, які вимагають встановлених норм і правил поведінки, хоча самі не є нормами. Панівні у суспільстві норми і правила поведінки людей наповнюють інститути конкретним змістом, в основу якого покладено ментальність населення даної країни, його спосіб мислення, сприйняття навколишнього середовища, оцінка суспільних цінностей тощо [32, с.15].

Норму можна прийняти в законодавчому порядку, проте вона може бути неприйнята інституційним середовищем або сприйнята у спотвореному вигляді. Норма не є інститутом, вона корегує розвиток того чи іншого інституту через корекцію поведінки людей.

Розвиток соціально-економічних систем визначається не тільки типом конкретної системи, а й станом інституціональної системи, яка являє собою сукупність ставлень людей до панівних правил і норм поведінки людей, що регламентують взаємовідносини між ними у всіх сферах життєдіяльності. Це спрямовуюча сила розвитку або деградації суспільства, яка опосередковує перебіг всіх соціально-економічних процесів. Удосконалення економічної системи означає зміни її інституціональної будови в напрямі обмеження деструктивних сил, які стоять на заваді економічного розвитку і запровадження інститутів, що сприяють поліпшенню умов життєдіяльності й життєзабезпечення суспільства [10, с. 17].

Інституціональна система включає дві системи: формальну і неформальну.

Перша - це законодавчо зафіксовані норми і правила, якими люди повинні керуватись у власних діях і у взаємовідносинах між собою. Це те офіційно панівне середовище, в якому перебувають люди, виконуючи функції суспільної та індивідуальної життєдіяльності. Ця підсистема вдосконалюється шляхом реформування економічних структур, через наповнення їх новим змістом відповідно до вимог прогресивного розвитку [3, с.584].. Реформи - це спосіб

здійснення інституціональних змін. Це суб'єктивна діяльність людей, спрямована на вдосконалення всіх параметрів економічної системи.

Друга - це загальноприйняті умовності, звичні норми або кодекси поведінки, опосередковані панівною культурою, мораллю, етичними нормами, звичками тощо. Через неформальну підсистему переломлюється сприйняття і виконання «правил гри» у взаємодіях з економічними агентами [3, с.586]. Вона спирається на стан соціального капіталу, заснований на довірі та діловій репутації учасників взаємодій. Ці дві підсистеми взаємозв'язані й формують інституціональне середовище, в якому перебуває будь-яка особистість і яке спрямовує дії людей відповідно до цих норм. Людина, потрапивши до певного інституціонального середовища, пристосовується до нього, сприймає його так, як всі інші люди, що перебувають у цьому середовищі .

Саме середовище, особливо його сфера неформального походження, формується протягом тривалого часу, включає в себе також інстинктивний і генетичний рівні. Тому інституціональні зміни - це досить тривалий процес, який потребує усвідомлення суспільством необхідності цих змін, бажання здійснити їх в напрямку вдосконалення інституціонального середовища. Разом з тим в умовах системних трансформацій, коли відбувається перехід від одного типу економічної системи до іншого, від соціалістичних форм господарювання до приватнокапіталістичних, формування нового інституційного середовища може відбуватись протягом відносно короткого відтинку часу шляхом революційних змін у несучасних конструкціях економічної системи, і насамперед змін у відносинах власності й механізмах її управління [42, с.15].

Ці зміни здійснює держава на основі прийняття законодавчих актів і створення умов для їх реалізації. Дії держави повинні підпорядковуватись удосконаленню соціально-економічної системи, що виявляється у підвищенні добробуту населення.

Історичний розвиток людства свідчить, що успіхи у розвитку соціально-економічних систем забезпечуються шляхом встановлення формально рівних

прав і свобод для всіх членів суспільства. Це не означає існування реальної рівності. Абсолютна рівність неможлива.

2. Держава в системі суспільних відносин. Роль і функції держави у постсоціалістичних трансформаціях.

Держава сама по собі є політичним інститутом, отже її першочергова функція зводиться до правового забезпечення захисту прав власності та створення умов для реалізації свобод громадян. З розвитком і вдосконаленням суспільства держава перебирає на себе функції управління та упорядкування суспільного життя. У сфері управління суспільними процесами активність держави спрямована на оптимізацію суспільної діяльності людей і максимальне задоволення їхніх потреб. У сфері упорядкування держава встановлює і закріплює нормативні правила поведінки людей, які забезпечують найкомфортніші умови їх життєдіяльності. У сучасних умовах держава присутня в усіх сферах життєзабезпечення суспільства, отже є не тільки складовою, а й центральною ланкою системи суспільних відносин.

Держава - це віртуальний інститут, досить складне структуроване утворення, яке виступаючи знаряддям політичної і економічної влади, невід'ємне від самої влади, існує завдяки владі [32, с. 258]. Держава - це структурована і організована влада на певній території. Через владу держава конкретизується та інституціоналізується. Інституціональним середовищем влади є народ, тому держава поза владою, народом і територією не існує. Народ існує як сукупність відносно незалежних від держави об'єднань громадян - носіїв певної культури, моралі, ідеології [11, с. 204].

Держава структурується владою, її гілками, і в такій структуризованості вона є державною владою. Залежно від того, як влада виконує свої функції у суспільстві, формується суспільний імідж держави. Зневажливе ставлення влади до потреб життєзабезпечення населення, порушення владою принципів соціальної справедливості, створення для себе всіляких пільг і привілеїв за рахунок населення провокують суперечності між владою і населенням, що

тягне за собою зневажливе ставлення до влади, а з часом і до держави. Все це деформує суспільні відносини, порушує соціальну єдність у країні, руйнує соціальний капітал та створює сприятливі умови для формування негативного інституційного середовища і гальмує соціально-економічний розвиток країни [49, с. 96].

Влада формується з населення для надання йому послуг по упорядкуванню суспільного життя. Населення перебуває у вже сформованому часом інституціональному середовищі, яке впливає на механізми і порядок формування влади. Традиції поведінки влади, так само як і традиції сприйняття дій влади населенням, досить живучі й консервативні. На це є об'єктивні й суб'єктивні причини.

Упорядкування суспільного життя здійснюється владою шляхом регламентації норм і правил поведінки населення відповідно до панівних у країні соціально-економічних відносин і відповідного їм суспільного ладу та законів, що забезпечують його стабільність. Процес регламентації здійснюється відповідно до прийнятих владою законів або шляхом прийняття законів, де велику роль відіграє суб'єктивний чинник, завдяки чому у самих законах може бути елемент невизначеності.

Сформований апарат влади, який видає себе і сприймається суспільством як уособленість держави, виступає від імені держави, приймаючи відповідні рішення стосовно життєдіяльності і життєзабезпечення громадян. Влада досягається в боротьбі часто заради самої влади, а тому влада опирається будь-якому контролю і обмеженням. Влада домагається уникнути будь-якого контролю на політичному ринку, що призводить до узурпації влади. Безконтрольність влади спонукає до перерозподілу суспільного багатства на свою користь, загострюючи суперечності між владою і населенням. Влада здійснюється через суб'єктивні дії носіїв влади, тобто вона завжди персоніфікована і субординована відповідно до місця конкретної особи у структурі влади.

Сучасний етап постсоціалістичної трансформації передбачає вдосконалення інституційного середовища в напрямі подолання негараздів у діях державного апарату в організації і реалізації інституціональних змін, установлення демократичних інститутів у справах управління та регулювання всіх сфер суспільного життя. Україна потребує створення ефективного дієвого механізму державної влади, який відповідав би вимогам успішного розвитку країни.

Негаразди постсоціалістичних трансформацій [14, с. 19]:

- хибна теоретична база, на основі якої була сформована стратегія реформувань;
- небажання, або неспроможність врахувати особливості соціально-економічного розвитку країни на етапі дореформених перетворень, особливість інституціонального середовища і ментальності населення тощо.

Держава є тією інституціональною будовою, в розпорядженні якої - активна сила суспільства. Вона формує і забезпечує правила й норми взаємодії економічних агентів у процесі створення і розподілу багатства. Особлива роль держави у трансформаційній економіці виявляється через встановлення «правил гри» в умовах формування принципово нових виробничих відносин. Метою постсоціалістичних трансформацій є розбудова соціально-орієнтованої економіки, заснованої на приватній власності в усіх її різновидах, та особистий інтерес товаровиробника, спрямований на максимізацію прибутку в результаті раціонального використання ресурсів і виробництва необхідних для суспільства благ [24, с. 228].

Підпорядкована вимогам ринку капіталістична система за своєю суттю є найбільш економічно ефективною. Проте ця систем, згідно з дуже вдалою її характеристикою Й. Шумпетера, побудована винятково з економічного матеріалу, індиферентна до соціального. У ній самій внутрішньо відсутні соціальні важелі розвитку, які за досягнення певного рівня розвитку системи стають важливим гальмом саморозвитку. Ринок, як головний регулятор економічної діяльності, не забезпечує соціальну орієнтацію розвитку, і тому

необхідна зовнішня сила розв'язання суперечності між економічною і соціальною сферами соціально-економічної системи. Такою силою є держава, яка бере на себе регулятивну і спрямовуючу розвиток функцію [53]. Тому забезпечити сталий розвиток суспільства може лише та держава, що як суспільний інститут, наповнений владними повноваженнями, працює на суспільний розвиток системи. Така держава формує суспільний капітал суспільства у вигляді єдності дій усіх соціальних сил суспільства і спрямовує його для вирішення проблем економічного і соціального розвитку.

Економічні функції держави поділяють на внутрішні й зовнішні. Визначальними є функції внутрішнього життєзабезпечення, зовнішньоекономічні мають підпорядковане внутрішнім функціям значення. Першою і визначальною функцією соціальної держави в постсоціалістичній трансформаційній економіці є функція спрямування розвитку виробництва та обміну шляхом встановлення чітко визначених норм і правил взаємодії економічних агентів та взаємовідносин останніх і держави. Ці правила організації грошового господарства, забезпечення безпеки національного господарства, своєчасних розрахунків з державою та виконання державних замовлень, а також розробка і реалізація соціально-економічних нормативів соціального, економічного, гуманітарного порядків.

Наступною важливою функцією держави є інституційне оформлення і регулювання системи відносин власності [42, с.16]. Держава здійснює специфікацію прав власності у процесі розвитку взаємодії та трансформації систем прав власності. Специфікація забезпечує чітку інформацію щодо прав власності, юридичну, інституціональну фіксацію обов'язків, відповідальності різних власників. Тим самим держава регулює права власності. Держава повинна гарантувати демократичні механізми взаємодії різних форм власності та їх змін у процесі роздержавлення, приватизації або націоналізації; забезпечити дієву підтримку механізмам асоціювання приватної власності, кооперуванню та забезпеченню демократичних механізмів роздержавлення і націоналізації.

Наступна функція держави - це забезпечення соціальних пріоритетів в економіці, що здійснюється за допомогою механізмів підпорядкування виробництва, обміну і розподілу завданням прогресу людини, її всебічного розвитку, інтересам життєзабезпечення усього суспільства. Держава забезпечує розвиток соціокультурної системи та охорони навколишнього природного середовища.

Також однією з визначальних функцій держави є регулювання зовнішньоекономічної діяльності, вирішення геоекономічних завдань і забезпечення економічної безпеки.

3. Реформування системи власності як основа трансформації постсоціалістичних відносин.

Інститут власності у його конкретних формах є основою формування не тільки економічних відносин, а й багато в чому визначає соціальну структуру суспільства. Вона є причиною і наслідком панівних у суспільстві форм розподілу суспільного продукту і визначає характер взаємодії учасників суспільного виробничого процесу.

У практиці реформування суспільної системи України верх взяли не економічні, а політичні міркування щодо механізмів реорганізації соціально-економічних процесів.

Вважалося, що чим більший шлях реформувачь буде пройдено, тим краще для становлення нової системи. Унаслідок цього економічні результати трансформаційних перетворень були сховані за популістськими пропагандистськими гаслами майбутніх успіхів. Проблема становлення форм ефективного господарювання полягала у розподілі власності без корекції цього на основі принципу зворотного зв'язку у досягненні мети перетворень. Запровадження інституту приватної власності на основі роздержавлення призводило не до синхронного покращення показників економічного розвитку, а навпаки, до погіршення. У процесі роздержавлення були порушені елементарні норми соціальної справедливості. Об'єкти державної власності опинилися в руках олігархічних структур, дії яких далекі від норм і принципів

моралі. Без наведення ладу у відносинах власності відповідно до їх економічного змісту і юридичного забезпечення форм існування, неможливо говорити про досягнення мети системної трансформації. Відносини власності пронизують всю систему господарських зв'язків і активно впливають на розвиток економічної системи. У процесі дослідження постсоціалістичних трансформаційних процесів постає істотна проблема - чому ліквідація монополії державної власності і запровадження інституту приватної власності не супроводжувалися відповідними підвищенням ефективності розподілу і використання ресурсів та забезпеченням стійкого економічного зростання й підвищенням на цій основі добробуту населення.

В Україні від самого початку формування приватної власності у різноманітних її різновидах була відсутня чітка правова база, тобто сама власність не була чітко інституційована на основі формалізації норм [45,с.29]. Роздержавлення здійснювалося шляхом запровадження інституту сертифікаційної приватизації. Але чіткого правового механізму обліку й реєстрації приватизаційних сертифікатів не було. Внаслідок цього специфікація власності відносно багатьох об'єктів із самого початку була чітко не визначеною, а право власності часто було сумнівним.

Власність - це відносини, які сформовані у суспільстві з приводу реалізації економічних і юридичних прав на певний об'єкт власності. Власник використовує економічне благо на свій розсуд, і суспільство йому це забезпечує [30, с. 95]. Приватна власність - це приналежність економічного блага індивіду з правом його відчуження з дозволу власника. Власник є повновладним господарем долі об'єкта власності. Походження приватної власності може бути природним за рахунок заощаджень результатів трудової, законної підприємницької діяльності, або якщо власність надійшла у спадок [36, с. 45]. Реалізація прав власності з такими формами походження безпосередньо не зачіпає інтересів інших осіб, коаліцій або суспільства загалом, а тому не підлягає контролю і будь-якому обмеженню.

Власник використовує благо у найдоцільнішій формі, проте ступінь доцільності залежить від багатьох обставин, в яких перебуває сам власник. Новий власник, користуючись необмеженими правами приватного власника або навіть безкарного розпорядника власності колективу, розпродает устаткування, часто як металобрухт, привласнюючи виручені кошти, або вивозить продукцію за кордон, залишаючи гроші на власних рахунках. Це суперечить будь-якій логіці економічній доцільності зміни прав власності. Приватна власність передбачає обмеження дій власника, якщо ці дії заважають або не дозволяють реалізувати право власності іншої особи.

В системі, де панує приватна власність, власник може укладати угоди відносно відчуження - привласнення об'єктів власності на будь-яких умовах, аби ці умови сприймалися за взаємною згодою контрагентів. Там, де угода забороняється, права приватної власності заперечуються. В період трансформаційних змін невизначеність, не лінійність і ймовірність перебігу економічних процесів зростають, що не може не зачіпати відносин власності. Це виявляється тому, що права власності не чітко специфіковані. Проблема власності виникає внаслідок обмеження благ і наявності суб'єктів, які претендують на ці блага. У реальному житті блага концентруються в руках суб'єктів не тільки і не стільки з метою задоволення власних потреб, адже потреби зростають незмінно в межах суспільства, проте для кожної особистості потреби у благах обмежені розумними, соціально визнаними і панівними нормами, включаючи чинник престижності, а й з'являється потреба в економічній владі, ступінь панування якої визначається масою благ у формі грошового багатства, яке концентруються в руках тої чи іншої особи. Історично приватна власність розпочала свій розвиток з індивідуальної, або сімейної, де власник і працівник одна й та сама особа. Ця форма зберігається і зараз навіть у високо розвинутих країнах і є вихідною для інших форм приватної власності [44, с. 81].

На сучасному етапі розвитку приватнокапіталістичної системи господарювання, а саме така система сформувалася і є визначальною в Україні,

основною формою організації виробництва є корпорація або фірма в її корпоративній формі, яка являє собою діяльність об'єднаних спеціалізацією приватних власників і на якій створюється переважна більшість економічних благ.

Корпорація або фірма трансформує у благо специфічні ресурси, є власністю різних суб'єктів, поєднаних довгостроковими інвестиційними контрактами. Для ефективності функціонування фірми в умовах постсоціалістичних трансформацій необхідно запровадити вдосконалене контрактне право щодо сумісного використання об'єктів власності, сформованих на основі інвестування у специфічні ресурси, та дієвий механізм впливу на формування вартості продукції фірми та реалізацію прав власності на доход. Акціонована корпорація має можливість залучати кошти для інвестицій у специфічні для фірми ресурси шляхом випуску і реалізації акцій, які засвідчують право власності і є вільно відчужуваною приватною власністю. Кожний з власників акцій не несе відповідальності за дії інших власників акцій щодо їх відчуження як об'єкта приватної власності. Разом з тим кожний відповідає перед іншими власниками лише в розмірі своєї частки загальної власності. Домінуюча роль у реалізації власності, у тому числі і в організації корпоративного управління об'єктами акціонерної власності, належить утримувачам, або власникам, контрольного пакета акцій, які визначають тактику і стратегію господарської діяльності корпорації. В Україні зберігається державна власність, проте її частка як у загальній кількості підприємств, так і в промисловому виробництві постійно зменшується. В розпорядженні державної власності залишились тільки підприємства, які мають стратегічне значення для економічної безпеки країни.

4. Проблеми саморегулювання у трансформаційній економіці.

Однією із інституціональних складових ринкової економіки є її саморегуляція. Саморегуляція - це один із способів управління економічними процесами в ринковому середовищі У буквальному розумінні саморегулювання - це взяття на себе суб'єктом певних обмежень без зовнішнього примусу до

цього [23, с. 32]. Або це регулювання ринкових зв'язків і сфер самими економічними агентами, без втручання держави.

Саморегулювання передбачає дію економічних агентів відповідно до загальноприйнятих, часто формалізованих, «правил гри», які регламентують поведінку агентів у певному сегменті ринку, і за порушення правил і норм поведінки існують санкції, за допомогою яких розв'язуються конфлікти між учасниками ринкових взаємодій.

У цьому розумінні саморегулювання є інституціональною складовою ринку, тим інститутом, який регулює господарську діяльність економічних агентів у конкретній сфері бізнесу шляхом встановлення норм і правил поведінки, а також створює механізми, спрямовані на забезпечення дотримання цих правил. Саморегулювання це один із інститутів ринкової форми організації економічних процесів.

При саморегулюванні економічні агенти стають активними складовими ринку, які виконують певні регулятивні функції. З цією метою створюються організаційні структури, за якими закріплюються ці функції і які виступають третьою стороною під час трансакційних дій.

Самі регулятивні норми не суперечать державним регулятивним нормам, вони є легітимними і лише уточнюють та/або доповнюють формальні норми державного регулювання. Агенти самі, через створені ними асоціації регулюють власні відносини. Самі асоціації доповнюють законодавчі норми кодексами ділової етики, здорового глузду, професійної порядності тощо. Прикладом доцільності дій саморегулювання є надання та здійснення певних послуг у рекламному, туристичному бізнесі. Не кожна створена асоціація є організацією саморегуляцій. Часто створюються об'єднання представників бізнесу для захисту або відстоювання своїх інтересів перед державними структурами або громад кістю через групи тиску. Тобто це випадки створення груп тиску представниками малого й середнього бізнесу для захисту прав торгівлі на певній території, або об'єднання громадян певного регіону з метою запобігання діям організаціям, які нехтують їх правами.

Саморегулювальними структурами слід вважати такі, що перебирають на себе права їх учасників з приводу розроблення системи норм і правил ділової практики та контролюють дотримання цих правил, розробляють і запроваджують систему санкцій до членів організацій за порушення встановлених правил, формують власну процедуру вирішення спірних питань як всередині асоціації, так і за її межами.

Метою створення саморегулювальних структур є представництво і захист інтересів членів асоціацій у взаємодії з державою, іншими організаціями та об'єднаннями.

В умовах системної трансформації, коли йде активний пошук раціональних форм господарювання і взаємодії бізнесу і держави, мусить існувати структура, яка створює інтереси бізнесу як в окремій формі, так і взагалі. Державне регулювання економічного життя в умовах панування приватнокапіталістичних відносин сприймається бізнесовими колами як зовнішні обмеження, і вони шляхом об'єднання власних сил намагаються отримати деякі конкурентні переваги для членів власних асоціацій. Причина появи інституту саморегулювання пов'язана з існуванням трансакційних витрат щодо координації поведінки економічних агентів в умовах структурної невизначеності у ході прийняття рішень про використання ресурсів. Саморегулювання раціоналізує поведінку економічних агентів в умовах невизначеності.

Кожний економічний агент намагається максимізувати власний позитивний результат, проте в умовах структурної невизначеності та обмеженої раціональності цього досягти неможливо, навіть з тієї простої причини, що кожна людина може контролювати свої дії, але наслідки цих дій їй не підконтрольні, це стосується і дій контрагентів щодо використання ресурсів. Організація саморегулювання буде дієвою в тому разі, коли чітко вписані її функції і створені умови для їх реалізації.

Найважливішим із завдань організацій саморегулювання є створення умов для ефективної діяльності кожного з агентів об'єднання та захист інтересів своїх членів як корпоративного співтовариства перед дією будь-яких зовнішніх

сил впливу, що заважають їх діяльності. У самій системі саморегулювання закладено низку можливих обмежень економічної ефективності сфер, де панують організації саморегуляцій. Загалом організації саморегулювання являють собою досить ефективні структури ведення бізнесу у різних сферах економіки.

5. Мотиваційна система у трансформаційній економіці.

Мотиваційна система є складовою, підсистемою стосовно до соціально-економічної системи. Вона розвивається і трансформується разом з усією системою виробничих відносин та наповнюється відповідним інституціональним змістом.

Однією зі структурних ланок мотиваційної системи є потреби. Саме потреби є найвизначальнішим джерелом мотивації. Завдяки задоволенню потреб здійснюється поповнення життєвої енергії людини та формується стимул її вдосконалення як необхідної умови подальшого розвитку економіки. У цьому плані економіку можна визначити як сферу життєдіяльності, спрямовану на життєзабезпечення [25].

Потреби як складова мотиваційної системи, мають власну структуру, а тому виступають як її підсистема. Потреби поділяються на матеріальні (фізичні, біологічні), духовні (в знаннях, культурі, освіті, релігії), соціальні (у спілкуванні, участі у суспільному житті, свободі тощо).

Спрямованість людей на матеріальні й духовні цінності слугує орієнтиром їх суспільної поведінки, формує систему відносин і разом з тим є основою мотиваційної поведінки. Під мотивом розуміють причини поведінки людини, внаслідок яких вона приймає рішення з приводу власних дій. Мотиви мають індивідуальний характер, хоча залежно від обставин вони опосередковуються соціальним статусом людини і тим інституціональним середовищем, в якому вона перебуває. Мотиви є внутрішньою складовою поведінки людини, а стимул є тим зовнішнім чинником, який формує мотиви [25].

Мотиви поведінки і дії людей, спрямовані на володіння коштовними престижними речами без відповідного контролю за джерелами їх походження, скеровують підприємницьку діяльність у тіньовий сектор та криміналізують суспільне середовище. Разом із тим створення ефективної економіки неможливе без мотиваційної системи, спрямованої на встановлення залежності між задоволенням потреб, особливо амбіційних, та успіхами у суспільно корисній діяльності.

Мотиваційна система повинна контролюватися суспільством, яке через інститут соціальної справедливості корегує взаємодію складових системи інтересів, рівень задоволення потреб відповідно до суспільно значущої діяльності особи. Вона структурується через єдність і взаємодію її складових, як-от: потреби, стимули, інтереси, кожний з яких має свою власну структуру і по-різному сприймаються людьми залежно від їх соціального статусу, функціональних обов'язків та психофізичного стану.

У мотивації дій підприємницьких структур у трансформаційних процесах України соціальна структура суспільства сформувалася не в результаті історичного розвитку економічної системи, заснованої на приватнокапіталістичних засадах, а завдяки суб'єктивній діяльності людей, які очолили і здійснили соціально-економічні перетворення в країні і які практично визначили соціальний статус тієї чи іншої особи через розподіл загальнонародної власності. Рушійною силою такого суспільства, орієнтованого на сімейний мотив у поведінці, є бажання заробляти, зберігати й нагромаджувати. Ці мотиваційні складові визначають поведінку підприємця в будь-якій сфері його економічної діяльності, а тому слугують примноженню багатства не лише підприємця, а й національного багатства загалом.

Для працівників найманої праці, єдиним джерелом існування яких є заробітна плата, головним мотивом діяльності є її максимізація. Мотивом діяльності власника підприємства є максимізація прибутку. Праця - це ресурс, який підприємець залучає поряд з іншими ресурсами для досягнення мети. Тому чим вищий рівень заробітної плати, тим нижчий рівень прибутковості підприємця.

Справедлива винагорода є основним мотивом діяльності людей праці, але важливе значення поряд із цим має й результативна праця. Праця, яка приносить повагу і задоволення разом із винагородою, є ефективною системою мотивацій людей праці.

Мотиваційна система не може бути дієвою без ефективної системи стимулювання, яка залежить від системи оцінки результативності діяльності, вона передбачає створення найбільш сприятливих умов для реалізації потенційних творчих можливостей у всіх учасників суспільного виробничого процесу.

6. Критерії завершеності трансформаційного періоду для постсоціалістичних економік.

Перехідний період характеризується несталістю перебігу економічних процесів, їх нерівномірністю, не лінійністю та імовірнісним характером розвитку. В перехідній економіці присутні елементи старої та нової системи, взаємодія між елементами яких досить складна й неоднозначна. Механізми трансформацій перебувають під впливом не тільки економічних, а й соціальних, політичних, національних чинників.

Для розв'язання проблеми визначення етапу, стану та критеріїв сформованості економічної системи велике значення мають методологічні аспекти дослідження, а саме: пошук відповіді на запитання, як кількісні й якісні зміни повинні відбутись у системі, аби можна було вважати їх достатніми для визначення певного стану системи. Зважаючи на те, що системна трансформація здійснювалася шляхом реформування, а реформування є доцільним лише за умови поліпшення стану економічної системи, що відбивається у відповідних економічних показниках, головним з яких є виробництво ВВП, перехідний період системи слід вважати закінченим тоді, коли обсяг ВВП досягне рівня дореформеного і стане на шлях зростання. Цей підхід є простим, але непридатним для України. По-перше, реформування відбулося з порушенням логіки управління розвитком економічної системи. Сама економічна система була не реформована, а зруйнована. Розвиток

продуктивних сил було не тільки загальмовано, а й зруйновано шляхом тотального пограбування національного багатства. За деякими даними обсяг ВВП на кінець 90-х років ХХ ст. становив одну третину від обсягу 1990 р. Тому для досягнення дореформеного рівня ВВП знадобиться досить багато часу навіть за найсприятливіших умов економічного розвитку, які важко створити за панівного у суспільстві стану політичної нестабільності. По-друге, кількісні показники ВВП за недосконалої, а то й не раціональної структури суспільного виробництва, не відображають реального стану економічної системи з точки зору відповідності обсягу ВВП і забезпечення життєвого рівня населення. А саме поліпшення умов життєзабезпечення людей є метою трансформацій [26, с. 9].

Можна сказати, що перехід завершується тоді, коли запроваджені в життя основні базові конструкції нової системи, а сама система функціонує на принципово нових засадах і повернення до старої системи неможливе. Згідно з такими критеріями можна стверджувати, що перехідний період завершився, оскільки в економіці України панує приватнокапіталістична форма власності у різноманітних її різновидах; управління економічними процесами здійснюється на основі ринкових механізмів, коли економічні суб'єкти приймають рішення, керуючись кон'юнктурою ринку і принципом максимізації прибутку; сформувались важелі державного макроекономічного впливу на поведінку суб'єктів господарювання; ресурси розподіляються на альтернативній основі щодо їх використання; можна сказати, що в країні існує система інститутів, які забезпечують функціонування економіки на приватнокапіталістичних засадах.

Процеси створення умов для ефективного функціонування цієї економічної системи та підпорядкованості її розвитку життєзабезпеченню населення ще перебувають у стані інституціональної структуризації. Тому можна стверджувати, що економіка України подолала перехідний період і перебуває на етапі постсоціалістичних трансформацій, на якому відбувається запровадження правових, соціальних, політичних, навіть етичних інститутів відповідно до вимог сформованих фундаментальних економічних інститутів приватнокапіталістичної системи.

Постсоціалістичні трансформації вирішують проблему демократизації суспільства, завдяки чому мають бути створені можливості запуску економічного двигуна на його повну потенційну потужність, що передбачає виробництво конкурентоспроможних товарів, підвищення ефективності виробництва до рівня вимог світових стандартів. Водночас постсоціалістична трансформація - це процес формування принципів взаємодії економічних агентів на основі мінімізації опортуністичних дій [11, с. 9[3, с.584]]. Становлення нової системи визначається завершеністю, у результаті яких виникає стабільна само відтворювальна економічна система з власною дієвою і демократичною економічною й політичною владою і відповідними їй інститутами. Процес завершеності системної постсоціалістичної трансформації визначається також упровадженням у життя вимог інституту соціальної справедливості разом із підтриманням високого рівня економічної ефективності.

Економічні системи постійно революціонізуються під впливом чинників ендогенного та екзогенного характеру, а тому трансформаційні процеси, як механізми пристосування системи до зміни умов її розвитку в напрямі підвищення рівня життєзабезпечення населення, будуть існувати завжди.

Тема 1.4. Проблеми формування економічної політики в Україні в умовах перехідного стану суспільства.

1. Економічна політика як об'єктивна потреба відображення інтересів суб'єктів економічної діяльності.

2. Цілі економічної політики та їх класифікація.

3. Концептуальні моделі переходу до ринкової системи господарювання.

1. Економічна політика як об'єктивна потреба відображення інтересів суб'єктів економічної діяльності

Нове суспільство диктує нові, більш високі вимоги до економічного зростання, його змісту і до якості самої економічної політики.

В. Ойкен розумів під економічною політикою сукупність державних заходів впливу на економічні процеси [35, с. 32].

Кейнсіанці вбачають в економічній політиці вираження загальної волі суспільства через державне регулювання, яке впливає на такі незалежні зміни, як схильність до споживання, гранична ефективність капіталу і норма відсотка, а через них на зайнятість і національний дохід. Представники даної школи віддають перевагу грошово-кредитній і податковій формі економічної політики.

Е. Аткинсон і Д. Стігліц схиляються до ототожнення економічної політики з економічною діяльністю уряду і його взаємозв'язками із соціальними об'єктами. Економічна політика - це прийняття рішень з приводу державних витрат, визначення логіки і критеріїв дій уряду.

Представники Лондонської економічної школи у словнику Макміллана визначають політику як поведінку держави стосовно до економіки, де домінантною метою виступає необхідний рівень добробуту, який вимірюється через кількісні макропоказники у певних конкретних умовах.

Із вище перелічених визначень аксіомою є загальне положення про те, що економічна політика покликана виражати інтереси і підвищувати добробут населення.

Основне призначення економічної політики, як домінуючої складової загальнодержавної політики, полягає у створенні умов для досягнення найбільш значущих на даному історичному етапі розвитку суспільних цінностей.

Тому економічна політика по своїй сутності є державна економічна політика - як комплекс економічних цілей і заходів держави щодо управління народним господарством, спрямованих на вирішення довготермінових (стратегічних) та короткотермінових (тактичних) завдань відповідно до інтересів країни або окремих класів і соціальних груп.

Ефективність економічної політики повинна базуватися на теоретико-методологічних засадах економічної теорії на основі пізнаних економічних законів, потреб, інтересів суспільства.

Механізм дії економічних законів у ринковій економіці - це певна система об'єктивних економічних форм і процесів, які відбивають найстійкіші та найсуттєвіші причинно-наслідкові зв'язки.

Але парадоксальність ситуації полягає в тому, що саме завдяки реалізації причинно-наслідкових зв'язків цих законів у процесі поступального розвитку ринкової системи поле та можливості їх вільної дії значно скорочуються, породжуючи складну низку економічних і соціальних потрясінь [44, с. 233]. Розв'язати їх, надавши нового дихання економічній системі, можна лише завдяки активному втручанню держави в соціально-економічні відносини.

Реалії світового економічного розвитку першої половини ХХ ст. прискорили процес формування найбільш завершеної теорії державного втручання в економічні відносини на макрорівні. Вагомий внесок у формування цієї теорії зробив Дж. Кейнс у своїх знаменитих працях «Кінець вільного підприємництва» (1926) та «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936).

Основу кейнсіанської концепції макроекономічної політики становила ідея поєднання бюджетного регулювання з грошово-кредитною політикою. Значну увагу Дж. Кейнс приділив також проблемі встановлення рівноваги між попитом і пропозицією у сфері зайнятості.

За визначенням Кейнса, міра втручання держави в економічну політику на макроекономічному рівні визначається та обмежується потребами формування системи економічних важелів, за допомогою яких повинні відтворюватись рівні умови діяльності для всіх учасників економічних відносин, спонукальні мотиви до економічного зростання, конкурентної боротьби [11, с. 51].

Практична реалізація кейнсіанської теорії втручання держави в регулювання економічних відносин лягла в основу так званого «нового курсу» президента США Д. Рузвельта в період найглибшої за всю історію економічної кризи 1929 - 1933 рр..

Представники монетаристської школи, очолюваної М. Фрідменом, основну увагу концентрували на антиінфляційних заходах в економічній політиці. Головною причиною економічної нестабільності вони вважали надмірне втручання держави в економіку і особливо стимулювання попиту, що призводило до порушення економічних законів грошового обігу.

Ці ідеї активно використовували в економічній політиці уряди США, Великої Британії, інших країн. Але кризові явища 1980 - 1982 рр. і тривалі застійні процеси в післякризовий період засвідчили неефективність рекомендацій представників монетаристської школи.

Початок 1990-х років ознаменувався переоцінкою ролі державного регулювання соціально-економічних процесів у країнах Заходу.

Соціально-економічна природа держави в трансформаційній економіці поєднує в собі три основні якості: перша - пов'язана з управлінням державною економікою; друга - впливає з того, що держава є центральним інститутом, який формує правила поведінки суб'єктів економічних відносин у ринковій економіці; третя - формується із зародженням соціальної економіки, коли держава як інститут повинна координувати демократичне регулювання і програмування економічного життя в суспільстві.

Аналіз формування економічної політики перехідного періоду в Україні на початку 90-х років минулого століття пов'язується із проголошенням її суверенітету та незалежності.

Перший період формування національної концепції соціально-економічного розвитку (1991 - 1992 рр.) виявив неготовність та неспроможність більшості політиків і науковців країни адекватно зреагувати на потреби, викликані її новим станом розвитку. В аналогічній ситуації опинились і західні політики та професійні совітологи, які були неспроможні спрогнозувати подібний розвиток подій.

Однак, на жаль, перша програма уряду України за назвою «Програма економічних реформ і політики України», яка була затверджена Кабінетом Міністрів України у березні 1992 р. для подання Міжнародному валютному фонду, була значною мірою декларативна. Автори не розуміли глибини

необхідних глобальних перетворень на економічному просторі в державі. А найголовніше, що в Програмі у центр економічних трансформацій не була висунута людина як основний суб'єкт і об'єкт реформ в Україні, що стало першим кроком до розвитку соціальної напруги у перехідному суспільстві молодій державі.

Перші економіко-теоретичні розробки і дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених, які лягли в основу концептуальних рекомендацій майбутніх реформаторських економічних програм, з'явилися у 1994 - 1995 рр. як об'єктивна потреба нової реформаторської економічної політики.

Негативний, гальмуючий хід трансформаційних процесів у суспільстві на перехідному етапі говорить про те, що у процесі економічного розвитку поза полем зору залишився досить важливий і визначальний чинник - стан свідомості суб'єктів економічної діяльності в суспільстві [17, с. 12].

Взаємовідносини із суспільною свідомістю, в які вступають суб'єкти економічної діяльності у процесі матеріального виробництва, перетворюють їх в об'єкт дослідження, який значно складніший, ніж фізичні й хімічні процеси у виробничо-технічній діяльності.

Якими б не були зміни в матеріальних відносинах, врешті-решт вони корегуються свідомістю суб'єктів економічної діяльності в суспільстві.

Перехід до ринку без базових структур (інститутів) суспільного відтворення і державного регулювання з неминучістю мав призвести до створення дикого капіталізму, з його негативними наслідками. Це є результатом ігнорування мав економічної теорії і передусім її сучасного напрямку - інституціоналізму.

Кінцеві результати в економічній діяльності визначаються ефективністю функціонування органів державної влади, якістю законодавства, а також правозастосовувальною практикою і змістом десятків мільйонів окремих господарських операцій на мікрорівні. їх якісний зміст реалізується безпосередніми суб'єктами господарської діяльності. При цьому йдеться не про абстрактних юридичних осіб, як це прийнято, а про конкретних громадян -

власників підприємств, фірм, менеджерів цих підприємств, рядових працівників тощо.

Для забезпечення стабільного економічного зростання в період трансформації суспільства потрібно врахувати світогляд суб'єктів економічної діяльності, включаючи моральні якості.

Вбачається, що подальша трансформація українського суспільства супроводжуватиметься пошуком загальнонаціональної мети, що вирішить проблему упорядкування всіх суб'єктів господарської діяльності у громадське суспільство, яке зможе формувати й відстоювати свої права і інтереси в соціально-економічній сфері.

2. Цілі економічної політики та їх класифікація.

Основа формування цілей економічної політики держави являє собою досить складну і тривалу процедуру їх вибору.

У процесі визначення цілей економічної політики слід з'ясувати основні поняття і категорії, які є базою теоретичного аналізу, прогнозування цих цілей і методів їх досягнення. До найважливіших відносяться процедура, вибір, цілепокладання.

Процедура - складова частина операції; офіційно встановлений, передбачений правилами спосіб та порядок дій при здійсненні, веденні різного роду справ.

Вибір - одна з найважливіших стадій процесу прийняття рішень, яка полягає у відборі одного з варіантів дій із набору можливих варіантів (альтернатив).

Цілепокладання - фундаментальне поняття в теорії діяльності, пов'язане з вибором та реальним визначенням мети, що являє собою образ майбутнього результату діяльності.

Мета виражає ідеальне передбачення результату діяльності і може розглядатися з урахуванням минулого і теперішнього становища соціального об'єкта, тенденцій його розвитку. Тобто залежно від конкретних обставин мета

може і повинна змінюватись, гнучко реагувати на фактичний стан економіки, її проблеми та суперечності.

Ще у XVIII ст. почали закладатися підвалини наукової теорії раціонального вибору, в основу теорії покладено такі положення:

- вибір завжди персоніфікований, що заздалегідь визначено біологічно;
- суспільна «свідомість» не існує інакше як через «свідомість» індивідів;
- немає ніякої первісної волі, що спрямовує розвиток суспільства, формує цілі суспільного розвитку та вибирає їх поза всяким зв'язком із перевагами людей.

Сьогодні загальноприйнятими концепціями, в яких сформульовані основні принципи визначення процедури прийняття рішень, є концепції відомих зарубіжних економістів В. Парето, Дж. Хікса та К. Ерроу. Перший із них, досліджуючи проблеми економічної рівноваги, сформулював кілька загальних принципів, що визначають не тільки закономірності діяльності та становища окремих суб'єктів у їх бажанні поліпшити свій добробут, а й окреслює напрями й можливості держави у ході формування цілей і засобів свого втручання у процеси регулювання ринкової системи .

Лауреати Нобелівської премії, англійський економіст Джон Хікс (1904-1989) та американець Кенпет Ерроу (нар. у 1921 р.) визначили необхідні принципи, які лягли в основу формування мети, засобів досягнення загальноекономічної рівноваги та створення умов для розвитку економіки добробуту, а головне — механізм прийняття рішень щодо визначення цілей соціально-економічного розвитку, який максимально задовольняв би економічний інтерес суспільства, певних соціальних груп і окремих суб'єктів соціально-економічних відносин. На думку К. Ерроу, у визначенні суспільством цілей та шляхів розвитку соціально-економічних відносин необхідний пошук оптимального раціонального компромісу мети і переваг, що визначаються окремим суб'єктом і окремими соціальними групами.

Нідерландський економіст Я.Тінберген (нар. у 1903 р.) аналізуючи у своїй роботі «Економічна політика: принципи та модель» (1956) причини труднощів,

що виникають у процесі реалізації багатоцільової моделі економічної політики, дійшов висновку, що кількість інструментів проведення цієї політики залежить від кількості цілей, що намічаються. Таким чином, до основних принципів формування основ економічної політики держави зі створення в країні ринкової економіки, нової системи господарювання слід віднести й питання оптимальної кількості цілей, які можна визначити найнеобхіднішими, пріоритетними і реально досяжними.

В останні роки уряди країн із розвинутою ринковою економікою зосереджують свої зусилля на створенні ефективного механізму для досягнення двох найважливіших цілей: нової якості економічного зростання та стримування некерованої інфляції. Оскільки забезпечувати реалізацію багатьох цілей для держави стає все складніше, до того ж і недоцільно, необхідно домогтися нової якості економічного зростання, що означає фактично автоматичну реалізацію решти економічних і соціальних цілей.

Отже, дві домінуючі цілі - якість економічного зростання і боротьба з некерованою інфляцією, на нашу думку, є універсальними, всезагальними макроекономічними цілями економічної політики будь-якої держави.

Україна як постсоціалістична країна лише нещодавно стала на шлях формування демократичного громадянського суспільства та ринкової системи господарювання. І відповідно відразу ж виникло питання про необхідність формування довгострокової економічної політики, визначення і досягнення певних стратегічних цілей соціально-економічного розвитку, оскільки завдання, що стояли перед Україною, не могли бути розв'язаними протягом короткого часу.

Необхідність системних трансформаційних процесів в економіці об'єктивно визначає такі пріоритетні стратегічні цілі перехідного періоду [12, с. 28]:

- 1) зміна економічної ролі держави, форм і методів державного регулювання економіки;

2) системні інституціональні перетворення і кардинальні зміни у системі відносин власності;

3) атимонопольне регулювання та розвиток конкуренції на основі роздержавлення та приватизації;

4) структурна перебудова економіки та ліквідація структурних деформацій, як основа досягнення часткової та загальної рівноваги у вирішенні якісно нових завдань;

5) формування ефективної системи стимулів на мікро- та макрорівнях для масового залучення інвестицій у всі сфери економічного життя країни, передусім у пріоритетні галузі науки та виробництво;

6) формування ефективного механізму інтенсивного розвитку зовнішньоекономічних відносин;

7) визначення пріоритету соціальної політики та формування механізму її послідовного здійснення;

8) забезпечення на основі послідовної реалізації зазначених вище стратегічних цілей економічної політики перехідного періоду, стійкого економічного зростання національної економіки та досягнення його повної якості.

Істотне значення на формування курсу економічної політики має вплив суб'єктів соціально-економічного процесу - держави, великого промислового й фінансового капіталу, політичних партій і об'єднань, профспілок.

3. Концептуальні моделі переходу до ринкової системи господарювання.

Аналізуючи зміст та напрями трансформаційного процесу в Україні, слід звернути увагу, що перед Україною постало одразу кілька завдань, серед яких головними є:

- визначення пріоритетів подальшого розвитку з урахуванням активізованих і потенційних національних ресурсів та перспективних світових політичних і технопромислових тенденцій;

- забезпечення динаміки зростання, яка б відтворювала резонанс із загальносвітовою динамікою та темпом розвитку інших країн спільної з Україною цивілізаційної платформи;

- гармонізація впливів і взаємозв'язків між внутрішньою економічною і політичною підсистемами, з одного боку, та зовнішніми чинниками - з другого, з метою пошуку «формули економічного порядку», яка гарантує невпинне зростання;

- запровадження адекватної державної політики, спрямованої на активізацію пріоритетних чинників постіндустріального прогресу та створення саморегульованих циклів інноваційного розвитку;

- пошук адекватної методології подальшого розвитку, яка відповідає актуальним завданням нового покоління національних реформ, кореспондується зі світовим досвідом і являє собою сучасний категоріально-інструментальний апарат для розуміння наявних та процесів, що набирають швидкість.

1. Неоінституціоналізм як модель переходу до ринкової системи господарювання базується на положенні про те, що інституціональні зміни самі собою зумовлюють зростання трансакційних витрат, що знижує стимули до підприємницької діяльності та обмежують можливості економічних агентів у прогнозуванні подальшого розвитку. Останнє спричинене непевністю майбутнього економічного й політичного порядку, зміною старої інституціональної структури і незрілістю нової, нездатністю слабкої держави забезпечити виконання контрактів, що породжує додаткові трансакційні витрати у підприємців. Ці обставини викликають специфічні витрати ринкової трансформації, що переважно мають трансакційну природу, котру неможливо уникнути.

2. Неокласична модель дає загальні рекомендації всім країнам, які перебувають на етапі перехідної економіки, незалежно від рівня соціально-економічного розвитку країн. В її основу покладено два принципи:

1) зміни у кредитно-грошовій сфері чинять домінуючий вплив на загальну господарську кон'юктуру;

2) центральні банки можуть регулювати загальну кількість грошей, що обертаються. Самі ці принципи регулювального впливу на відтворювальні процеси через сферу грошового обігу були реалізовані у різних формах в економічній політиці США та Великої Британії, а також у стабілізаційних програмах МВФ для країн Центральної та Східної Європи.

Сучасна монетариська концепція як течія неокласичної теорії знайшла подальший розвиток у працях таких теоретиків-економістів: А. Аслунд (Швеція), Дж. Сакс, М. Фрідмен, С. Фішер (США). Для їхнього трактування трансформаційних процесів характерно [37, с.198]:

- абсолютизація неокласичної моделі ринку на протипагу іншим концепціям та державній економіці;
- жорстке протиставлення ринкового механізму саморегулювання державному втручанню в економічні процеси;
- повне заперечення можливості поступового, еволюційного характеру ринкової трансформації з відповідною ідеалізацією «шовкової терапії»;
- політика жорсткого регулювання темпів приросту грошової маси як головного інструменту управління економікою;
- абсолютизація приватної власності й розвиток приватного сектору;
- здійснення швидкої лібералізації цін та лібералізація зовнішньої торгівлі;
- скорочення соціальних витрат держави.

При цьому стверджується, що невиконання будь-якої з умов деформує процес трансформації, а з метою зменшення ризиків від поступових реформ необхідно використовувати рекомендації Міжнародного валютного фонду і Світового банку, що спеціалізуються на наданні фінансової допомоги країнам, які перебувають у процесі реформації.

3. Посткейнсіанство: за відмови від моделі загальної рівноваги в рамках цього напрямку підкреслюється, що економічні процеси здійснюються в

реальному часі і їх перебіг значною мірою визначає кінцевий результат. Посткейнсіанці особливо виокремлюють активну роль грошей і відсотка як передатного ланцюга від грошових змінних до реальних. Величину відсотка визначає не гранична продуктивність реального капіталу, а насамперед грошовий феномен.

Ринкові відсоткові ставки відбивають не прибутковість реальних інвестицій, а моральний ризик і спосіб відбору кредитних проектів. Тому інвестиції у грошові активи не тільки не тотожні реальним інвестиціям, а й можуть витіснити їх. Крім того, наявна в економіці невизначеність, асиметрично розподілена інформація перекручують структуру відносних цін. Найбільшою мірою все це стосується фінансових ринків, які виконують в економіці найважливішу функцію переливання капіталу в ефективніші галузі. Тому рекомендується активне втручання держави у фінансову сферу і жорстке регулювання діяльності фінансових посередників.

З цього випливає, що трансформаційна економіка не повинна негайно налаштовуватись на досягнення кінцевих цілей. Спочатку треба прагнути досягнення певної макроекономічної стабільності, яку в підсумку мають характеризувати такі дії [12, с. 211]:

- стримування інфляції переважно на рівні до 10 %;
- підтримка високого рівня зайнятості;
- збереження високих темпів зростання - на рівні 5 % на рік;
- гарантування справедливого розподілу доходів і власності;
- забезпечення населення основними видами соціальних послуг;
- створення необхідної інфраструктури;
- формування рівноважного платіжного балансу за відповідного балансу поточних платежів;
- запровадження контролю над грошовою пропозицією та за її помірним зростанням.

Найпоширенішими концептуальними варіантами трансформації постсоціалістичної економіки, вважаються два: шокотерапія та градуалізм.

Міжнародний валютний фонд як ідеолог «шокової терапії», до якого Україна вступила у 1992 р., фінансує короткотермінові державні програми боротьби з високою інфляцією та загальною валютно-фінансовою нестабільністю. У своїй діяльності він керується базовим принципом обумовленості, згідно з яким країни - члени МВФ можуть отримати кредити за умови, що вони зобов'язуються здійснювати відповідну економічну політику, спрямовану на скорочення бюджетного дефіциту, зниження темпів зростання грошової маси, підвищення відсоткових ставок за кредитами вище рівня інфляції. У своїй політиці ці міжнародні фінансові установи як наукову базу використовували лише один із напрямів західної економічної теорії - лібералізм у його монетариському виконанні. Україні саме варіант «шокової терапії» як напрям трансформаційної програми за назвою «Вашингтонський консенсус» [9, с. 36].

Домінуючою, центральною складовою «Вашингтонського консенсусу» є завдання формування інституту приватної власності через роздержавлення і швидку приватизацію державної власності, що забезпечило б активну економічну діяльність суб'єктів господарювання у перехідний період. Цьому повинна була сприяти масова приватизація, коли кожен громадянин України формально мав право стати повноправним власником значної частини державної власності шляхом видачі йому іменного приватизаційного сертифіката, номінальна вартість якого за підрахунками учених-економістів мала становити не менше 10 тис. доларів. Унаслідок інфляційних процесів у першій половині 1990-х років, штучного заниження вартості майна, сотні тисяч підприємств, які підлягали роздержавленню та приватизації, дії інших економічних та правових причин призвели до катастрофічного знецінення майнових сертифікатів громадян.

За всіма показниками ефективності виробництва відбувся величезний спад. За продуктивністю праці Україна на початку 1990-х років відстала від розвинутих країн у промисловості у 4 - 5 разів, у сільському господарстві - у 7 - 8 разів. У перехідний період трансформаційних процесів унаслідок глибокої

економічної кризи відставання за рівнем продуктивності праці, за оцінками спеціалістів, ще зросло у 2,5 - 3 рази. Статистичні показники соціально-економічного розвитку підтверджують, що результати приватизації є наслідком неправильно обраної стратегії економічної політики держави в перехідний період [9, с. 37].

Ідеологи другої, так званої градуалістської (від англ. *gradul* — поступовий) концепції трансформації постсоціалістичної економіки трактують іншу стратегію трансформаційних процесів у перехідний період розбудови ринкової економіки, яка припускає поетапне повільне проведення реформ. Внутрішня лібералізація спочатку проводиться експериментально в окремих секторах чи галузях економіки і тільки після одержання позитивного результату поширюється на економіку в цілому.

Стратегія цієї моделі базується на підвищенні ефективності і збільшенні доходів на початковому етапі реформ для майбутньої стартової стимуляції складніших трансформаційних перетворень [26, с. 11].

Градуалістська версія трансформації фокусує увагу на її «процесності» і вже цим протистоїть доктрині «шокової терапії» з її орієнтацією на кінцевий пункт «переходу». Трансформація сприймається насамперед як зміни у структурі сукупного пропонування та попиту. Підкреслюється ресурсо- і особливо капіталомісткий характер процесу, його тривалість. Відповідно градуалістська стратегія відводить провідну роль стабілізації виробництва: тільки за стійкого випуску продукції можна забезпечити безупинне надходження ресурсів, необхідних для підтримання рівня і формування структури споживання й інвестицій, створення передумов соціальної адаптації населення в умовах трансформації.

З інституціональної точки зору системна трансформація постає як сукупність кількох паралельних і різноспрямованих процесів. У загальних рисах логіку переходу можна описати таким чином [33, с. 289]: вихідний пункт - злам «старого» інституційного каркасу; захисна реакція суспільства - заповнення інституційного вакууму різноманітними моделями неформальної

взаємодії; головний зміст змін - розробка і запровадження нових формальних «правил гри», а також механізмів, що забезпечують їх дотримання; фінальна крапка - «нормалізація» інституційного простору, знаходження нового усталеного упорядкування між формальними і неформальними регуляторами.

Висновки. Економічна політика є домінуючою складовою загальнодержавної політики, основне призначення якої полягає у створенні умов для досягнення значущих на даному історичному етапі розвитку суспільних цінностей.

Ефективність економічної політики базується на теоретико-методологічних засадах економічної теорії на основі пізнаних економічних законів.

Загальновизнані моделі трансформаційного процесу - неоінституціоналізм, неокласика, посткейнсіанство. Концептуальні варіанти трансформації постсоціалістичної економіки - шокотерапія, градуалізм.

Тема 1.5. Цілі, методи та інструменти трансформації відносин власності.

1. Теорія трансформації відносин власності.

2. Роздержавлення — основа формування нової системи відносин власності у змішаній економіці.

3. Приватизація: її шляхи, етапи, суперечності.

4. «Ефективний власник» як інструмент і результат трансформації відносин власності.

1. Теорія трансформації відносин власності.

У сучасній економічній теорії слід виокремити три основні підходи до оцінки трансформації відносин власності: формаційний, постіндустріальний, інституціонально-правовий.

Соціальна форма привласнення матеріальних благ(власність) є насамперед економічною (базисною) категорією, але вона ж є і юридичною (надбудовною). Уніфікованим вважається підхід до категорії власності як до:

- соціального процесу привласнення людьми життєвих благ, а також самої людини, її робочої сили, грошей тощо;

- ставлення до життєвих благ, як до власних.

Основними структурними елементами власності є [48]:

- спосіб і характер поєднання чинників виробництва;

- привласнення результатів економічної діяльності, тобто суб'єктивізація об'єктів привласнення, що характеризує головний внутрішній зміст усього процесу привласнення;

- суб'єкти привласнення (індивідуум, сім'я, колектив, підприємство, установа);

- об'єкти привласнення (створювані життєві блага, військова продукція, земля, повітря, тваринний та рослинний світ.

З позицій марксистського трактування проблем трансформації відносин власності у глобально-історичному вимірі найзначущими є такі положення:

1) відносини власності як економічний базис будь-якого суспільства завжди визначали й визначатимуть ступінь його зрілості;

2) трансформація відносин власності завжди визначалася розвитком продуктивних сил і у свою чергу визначатиме «надбудовні» відносини, тобто ті інститути в суспільстві (держава, влада, ідеологія, мораль, сім'я, багато інших), які лежать на більш поверховому рівні;

3) був час в історії людства, коли не існувало приватної власності (первісний лад), був час, коли приватна власність була домінуючою (рабовласництво, феодалізм, капіталізм), настане час, коли вона позбавиться такої ролі (у чомусь змішана, постіндустріальна економіка розвинутих країн чи «комунізм» у висновках К. Маркса).

Загальні ідеї формаційного підходу достатньо кореспондуються з теорією постіндустріального суспільства, ця теорія вивчає всі стадії цивілізаційного прогресу - доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну, оскільки без широкого підходу не можна розкрити сутність постіндустріального суспільства, його витоки, принципи та суттєві риси.

В постіндустріальній теорії відносини власності трактуються як відносини людей з їх правами на використання ресурсу, причому якщо в класичній фірмі це - переважно капітал, то в нових постіндустріальних сферах бізнесу - інтелект, інтелектуальний продукт як об'єкт інтелектуальної власності. Тобто інтелектуальна власність як в історичному, так і в логічному аспектах «виводиться» з еволюції родових характеристик відносин власності і в цьому контексті виявляється у трьох видах [37, с. 125]:

- 1) приватній власності, яка закріплюється патентом чи ліцензією;
- 2) суспільній власності, об'єктом якої є знання та ідеї, що перебувають у розпорядженні держави чи суспільства та неможуть бути закріплені за будь-ким іншим, навіть на короткий термін;
- 3) проміжній, «просякуючій» власності, об'єктом якої є інноваційна інформація, яку неможливо захистити на тривалий термін у зв'язку з можливостями імітації.

Об'єкт інтелектуальної власності - інтелектуальний продукт - може розглядатись як політекономічна категорія за наявності у крайньому разі двох умов: коли він стає товаром, об'єктом купівлі-продажу та коли деякі його різновиди перетворюються в самостійний чинник економічного процесу.

При цьому його специфіку визначають такі особливості [37, с. 126]:

- 1) об'єкт інтелектуальної власності, на відміну від інших продуктів, практично не піддається фізичному зносу, а тільки (і то не завжди) моральному;
- 2) власне інтелектуальний продукт - домінуючий фактор створення й підживлення конкурентного середовища;
- 3) використання інтелектуального продукту не завжди передбачає власність чи фізичне володіння ним.

Інституціональна теорія трансформації прав власності виходить із базового уявлення про те, що будь-який акт обміну є, власне кажучи, обміном пучками правомірностей.

Отже, у центрі уваги економіко-правового (інституціонального) підходу до визначення прав власності була (з часів римського права) та залишається проблема можливостей і меж специфікації та розмивання цих прав.

2. Роздержавлення - основа формування механізму взаємодії різних економічних укладів у змішаній економіці

Необхідність процесу роздержавлення та приватизації обґрунтовується певними чинниками [30, с. 45]:

- кризовий стан суспільства економіки;
- необхідність переходу до ринку;
- природжена економічна активність приватного власника;
- визнання, що своя власність-основа свободи особи.

Роздержавлення економіки означає зняття з держави функцій прямого господарського управління, передачу відповідних повноважень на рівень підприємств, а також заміну вертикальних господарських зв'язків горизонтальними, що можуть відбуватися й без зміни власників.

Таким чином, під роздержавленням розуміють загальний процес переходу від державної економіки до багатукладної, плюралістичної. Цей порядок включає [40, с. 244]:

- безпосередньо приватизацію;
- передачу майна у власність юридичних осіб (у тому числі й шляхом акціонування);
- зміну форм господарювання в межах тієї ж форми власності. Це пов'язане з денаціоналізацією, демонополізацією, децентралізацією, диверсифікацією економіки, а також з її складовими елементами власності, тобто з певним звільненням держави від функцій прямого, безпосереднього господарського управління виробництвом.

Денаціоналізація означає передачу в приватну (або іншу) власність державної власності, що виникла як результат націоналізації, або породжена самою державою [11, с. 144].

Демонополізація являє собою політику держави, спрямовану на розвиток конкуренції та стримування монопольного тиску на ринок і здійснюється за допомогою законодавчих засобів що забезпечують плюралізм форм власності, збільшення кількості виробників, усунення привілеїв та перешкод для конкуренції [46].

Диверсифікація є різноманіття, всебічний розвиток як виробництва, так і форм власності на нього. Історично одержавлення власності відбувалося внаслідок злиття влади і власності в єдине ціле. Воно набуло широкого розмаху в умовах державно-монополістичного капіталізму й досягло свого апогею при соціалізмі [55, с. 211].

Сутність роздержавлення полягає в наступному:

- відтворення (відновлення) приватної власності;
- повний або частковий продаж держмайна у власність індивідуалів або колективів;
- формування широкого прошарку власності як основи стабільності суспільства;
- відновлення становища трудівника як власника практично в межах будь-якої форми власності;
- формування за рахунок державної змішаних форм власності;
- перехід роздержавлених підприємств у власність інших юридичних суб'єктів, у тому числі і приватних.

Роздержавлення - це тривалий процес зміни виробничих відносин, деформованих одержавленням економіки. Суть роздержавлення визначається самою сутністю приватної власності.

На основі роздержавлення та приватизації державного майна в Україні створюються різноманітні форми підприємств: змішані, організаційно-економічні, державні. Кожна з цих форм підприємств має свої переваги і певні недоліки, що зумовлені сутнісними властивостями відповідних форм власності. Проте на ефективність функціонування підприємств значною мірою впливають різні суб'єктивні та об'єктивні чинники на момент їхньої приватизації, а саме: рівень

розвитку підприємства, стан основних фондів, соціальна інфраструктура, психологічний клімат у колективі, його воля та спрямування, наявність потенційних власників - членів трудового колективу, співвідношення сил формальної та неформальної влади та ін.

Реформування відносин власності передбачає у кінцевому підсумку створення потужного приватного сектору економіки як економічного базису наступних кардинальних перетворень. У цьому зв'язку особливе значення має розвиток на основі трансформації державної власності підприємницької діяльності (бізнесу), основними типами якої є [44, с. 255]:

- дрібний бізнес, заснований на особистій приватній власності або оренді;
- спільне підприємництво, що ґрунтується на спільній (колективній) власності у всіх різновидах партнерств та акціонерних товариств;
- у багатьох випадках суб'єктом підприємництва у відповідних формах може і повинна виступати держава.

Отже, ієрархія підприємництва така: приватна особа, колектив, держава, змішаний бізнес.

За формами власності та організації господарювання необхідно виокремити такі основні види підприємництва, характерні для ринкової економіки:

- одноосібне з повною майновою відповідальністю фізичних осіб (фермери чи ремісники без постійного застосування найманої праці);
- партнерське зі створенням юридичної особи з обмеженою відповідальністю (дрібні підприємства, товариства, кооперативи, що, як правило, застосовують найману працю);
- підрядне і орендне (власність на результати праці й доходи, користування, володіння і часткове розпорядження засобами виробництва);
- народне (власність трудового колективу на засоби виробництва, продукцію, доходи);
- акціонерне (спільна власність акціонерів на реальний капітал акціонерного товариства та індивідуальна власність на його фіктивний капітал);
- інноваційне (на базі інтелектуальної власності);

- пайове (участь на паях працівників у власності та прибутках державних підприємств);
- контрактне (на основі договору менеджера або адміністрації в цілому з власником підприємства);
- фінансове (операції з цінними паперами, в тому числі тими, що доручені фінансовим і страховим компаніям без обов'язкової особистої участі в праці й управлінні);
- державне (загальнодержавне і муніципальне підприємство). Базується на поєднанні комерційних і некомерційних засад, представлене трьома видами підприємств: а) бюджетні (відомчі), всі доходи і видатки яких проходять через бюджет; б) суспільні корпорації - акціонерні товариства, всі акції яких належать державі; в) змішані акціонерні товариства (приватно-суспільні корпорації), акції яких належать державі і приватним особам.

3. Приватизація: її шляхи, етапи, суперечності.

Необхідність та сутність приватизації певної частини об'єктів суспільної власності зумовлюється рядом об'єктивних обставин. Насамперед необхідністю ліквідувати суперечність між реальним і формальним усупільненням виробництва.

Суттєва різниця між роздержавленням та приватизацією полягає в тому, що роздержавлення зводиться до наділення трудових колективів правомочностями володіння, розпорядження та використання майна підприємств, які є власністю усього народу, тоді як приватизація означає перехід не лише володіння, розпорядження та використання, а й приналежності об'єктів загальнонародної («державної») власності до окремих індивідів та груп осіб, тобто усунення суспільної власності як такої, її перетворення у різні форми приватної власності.

Критеріями проведення приватизації в Україні є [12, с.56] :

- підвищення ефективності виробництва;
- стимулювання обсягів виробництва та зміна на краще економічної ситуації в країні;

- прискорення науково-технічного прогресу;
- оздоровлення фінансової системи держави;
- посилення мотивації раціонального господарювання;
- досягнення більшої соціальної справедливості.

Соціально-технологічні передумови приватизації [12, с.58]:

1. Інвентаризація усіх видів власності та закріплення її за суб'єктами.
2. Наявність відповідної законодавчої бази.
3. Акціонування великих та середніх підприємств.
4. Наявність джерел потенційних вільних капіталів.
5. Розробка чіткої, обґрунтованої програми дій.
6. Підготовленість кадрів.
7. Відновлення традицій приватного підприємства.
8. Руйнування суспільної свідомості, підвласної ідеологічним догмам.
9. Інформованість громадськості.
10. Участь громадськості у приватизації.

Власниками у результаті процесів роздержавлення та приватизації в Україні можуть бути [12, с.59]:

- все населення країни;
- все доросле населення країни;
- працівники об'єктів, які приватизуються;
- спроможні придбати такі об'єкти;
- ті, хто можуть та хочуть ефективно та відповідально керувати

власністю.

Ініціаторами приватизації можуть бути:

- органи спеціальної державної служби приватизації;
- вітчизняні й іноземні фізичні особи;
- вітчизняні й іноземні юридичні особи (колективи підприємств включно).

Лімітуючі приватизацію обставини:

- структурна нерівновага економіки (відсталий виробничотехнічний потенціал);

- гранична за монополізованістю економіки;
- нестабільність цін, велика інфляція;

Учасники приватизації:

- фізичні та юридичні особи, що бажають набути права власності на засоби виробництва;
- власник майна, що приватизується (що являє орган управління);
- посередники.

Серед можливих видів (способів) приватизації вирізняють примусову, стихійну, платну, безкоштовну, сертифікатну, масову, одиничну, шляхом викупу, через аукціони, різноманітні їх поєднання тощо.

Здійснення приватизації повинно відповідати низці обов'язкових вимог:

1. Упорядкування юридичних прав власності і фактичного права розпоряджатися нею.
2. Використання вже у перехідний період стимулів, що надають можливість працювати за критеріями ринкового господарства.
3. Мінімізація передумов зловживань у процесі приватизації.
4. Пошук оптимального вирішення питання капіталомісткості внутрішнього ринку.
5. Створення умов, що забезпечують заінтересованість населення у приватизації, та підтримання такого інтересу в процесі її проведення.

Етапи приватизації

Процес приватизації в Україні залежно від форм і методів умовно можна поділити на чотири основні етапи: передприватизаційний етап (1988—1992 рр.), етап індивідуальних технологій (1992—1994 рр.), етап масової приватизації (1995—1998 рр.), етап індивідуальної грошової приватизації (початок 1999-х рр.).

Перший етап розпочався у 1988 р. у межах колишнього СРСР з дозволу приватного підприємництва у формі кооперативів. У 1991 р. в Україні було

прийнято комплекс законів, що створило правове поле для приватного підприємництва.

У цей період поширилися колективістські методи приватизації, нерозвиненого орендного законодавства. Великі підприємства викупували об'єднання працівників (організації орендарів) за кошти самих підприємств. Зародився конфлікт між орендним і приватизаційним законодавством, який на етапі масової приватизації було розв'язано на користь останнього.

На другому етапі приватизовано 11 тис. об'єктів, однак передбачених першою програмою приватизації темпів не було досягнуто. Більше половини підприємств, що перейшли у недержавний сектор економіки за 2,5 року, становили середні та великі підприємства. Процес приватизації почав поширюватися у нетрадиційних напрямках. На відміну від інших країн, торгівля, побутове обслуговування та громадське харчування не стали сфери першочергової приватизації. Об'єктами її були промислові гіганти, підприємства-монополісти.

На третьому етапі середньорічні темпи приватизації зросли більш як у 2,5 рази. За 4 роки (1995—1998) було приватизовано майже 50 тис. об'єктів. До об'єктів, які підлягають приватизації, віднесено нові складні комплекси: машинобудування, транспорт, зв'язок, переробку нафти і газу.

Нововведенням стало значне розширення кола фінансових організацій, які беруть участь у продажі об'єктів приватизації. Крім традиційного продажу на фондових біржах, аукціонах і конкурсах пакети акцій можуть бути продані на міжнародних фондових ринках (згідно з правилами їх функціонування) та через торговців цінними паперами на основі договору з ними; за прямими міжнародними договорами.

Досвід та здобутки початкового етапу приватизації в Україні довів таке [44, с. 144-145]:

1. Не можна керуватися принципом швидкості у процесі передавання державної власності. Державна власність здатна вирішувати певні завдання ефективніше, ніж приватна власність.

2. Державну власність варто передавати у приватні руки лише за умови, якщо угода про приватизацію буде оптимізована з макроекономічного погляду і якщо буде гарантія того, що новий власник поведе цю справу краще, ніж колишній.

3. Не можна передавати будь-кому власність без гарантій фінансових (вагома грошова застава у формі плати за титул власності), правових (включаючи кримінальну відповідальність за порушення законів і зловживання) і моральних (формування атмосфери суспільної нетерпимості до тих, хто недбайливо господарює) за ефективне її використання.

4. Не можна покладатися на автоматизм, стихію ринкового саморегулювання у процесі формування ефективних власників. Передавати майно потрібно тільки тоді, коли вдалося підібрати таких покупців, що заінтересовані в ефективному функціонуванні й розвитку підприємства і які матимуть необхідні організаційно-правові можливості для контролю за його діяльністю. Навряд чи може з'явитися віра в успіх протилежного перебігу подій, тобто коли спочатку продаються акції всім і кожному в надії на те, що згодом раптом з'явиться той, чий голос почують керівники підприємства.

Держава повинна передавати підприємства тільки в надійні руки, адже в кінцевому підсумку саме вона і сьогодні, і завтра, і в найвіддаленішому майбутньому несе й нестиме відповідальність за ефективність функціонування і розвитку національної економічної системи.

Водночас протягом тривалого перехідного періоду держава повинна забезпечити ефективне керування державними і напівдержавними підприємствами, а також дійовий контроль за діяльністю приватних підприємств. Одне з найневідкладніших завдань сьогодні - якнайшвидше покінчити зі станом «нічийності», «безвідповідальності» в управлінні підприємствами і «розімкнути» той паразитичний симбіоз між державними і приватними підприємствами, що виник на початку «перебудови», коли приватні підприємства одержали особливі пільги, а державні стали розглядатись як приречені «на відмирання». Формування оптимальних взаємозв'язків між «приватним» і «державним» - це одна з найважливіших і непростих проблем, що стоять перед постсоціалістичними країнами.

4. «Ефективний власник» як інструмент і результат трансформації відносин власності.

Одним із найпринциповіших питань трансформації відносин власності є досягнення визначеності поняття «ефективного власника». У цілому проблема ефективного власника значною мірою пов'язана з макроекономічними умовами, оподаткуванням, наявністю ефективною системи виконання контрактних зобов'язань. З одного боку, «ефективний власник» ототожнюється з формальним приватним утримувачем великого або контрольного пакета акцій. З другого боку, «ефективним» вбачається власник як конкретний економічний агент, що прагне до максимізації доходу витрат.

Проблема «ефективного власника» є достатньо значущою у процесі реформування економіки в постсоціалістичних країнах. Неоднозначними є підходи до змісту цього поняття.

Багатьма фахівцями звертається увага на невизначеність і багатозначність терміна «власник». Ще більш невизначеним і багатозначним є термін «ефективний власник». Адже в нього цілком переходить усі якості базового поняття «власність» і додається невизначеність, багатоплановість критеріїв «ефективності власності».

За такого підходу можна побудувати дуже своєрідну шкалу ефективності власності. Найефективнішою була б індивідуальна власність й індивідуальна трудова діяльність, що спирається на неї. Тут абсолютно всі правомочності концентруються в руках окремого суб'єкта, і немає жодних обмежень щодо їх використання.

Значно нижчою є ефективність корпоративної власності, навіть якщо контроль над акціонерним товариством перебуває в руках певної фізичної особи, яка володіє контрольним пакетом акцій; ще нижче вона в разі, коли такий пакет - у руках юридичної особи; і зовсім неефективна, коли бракує чітко визначеного контролю з боку «розщеплених» власників (і юридичних, і фізичних осіб). Приміром, для ідеології часів соціалізму найбільш ефективною вважалася державна власність, «кращою з гірших» - корпоративна, а найгірша - індивідуальна приватнокапіталістична. Для лібералів ліпшою, найефективнішою є індивідуальна

приватнокапіталістична власність, «гіршою з кращих» — корпоративна, а зовсім неефективними і неприйнятними формами - колективна і державна. А от у деяких гілках неокласики вважаються найбільш ефективними індивідуальна, дрібногрупова і колективна форми власності, малоефективною - корпоративна і зовсім неефективною – державна [38, с. 39].

Доволі поширеним є також погляд, що «ефективний власник» - це окрема людина чи група людей, що володіють контрольним пакетом акцій і несуть відповідальність за результати роботи об'єкта господарювання. З погляду інвестиційного фонду «ефективний власник» - це вміння так вкладати і гнучко маніпулювати коштами фонду, щоб вони давали максимальний прибуток. З позиції підприємства «ефективний власник» - це вміння так використовувати ресурси, в тому числі й інвестиції банків, фондів, щоб вони забезпечили довгострокову конкурентоспроможність і виживання фірми, максимальну реалізацію її виробничо-технічного й соціального потенціалу. Ці два інтереси не завжди легко узгоджуються між собою. Тому досягнутий завдяки концентрації акцій більший обсяг правомочностей, з одного боку, дозволяє корпорації більш успішно реалізувати свій інтерес, а з другого - може виявитися згубним для інтересів іншої корпорації.

Отже, «ефективний власник» стосовно до окремого підприємства передбачає такий характер взаємодії між основними суб'єктами, причетними до його діяльності, що дозволяє найефективніше використовувати його виробничо-економічний і соціальний потенціал у конкурентній боротьбі з іншими виробничими організаціями на національному і світовому ринках.

Якщо «ефективний власник» на мікрорівні - це така система взаємозв'язків і взаємодії між суб'єктами, причетними до підприємницької діяльності в рамках окремих підприємств, що забезпечує розвиток останніх в умовах ринкової конкуренції, то «ефективний власник» на макрорівні - така система регуляції взаємовідносин між основними суб'єктами господарювання, що перебуває в оточенні соціально-економічного середовища і держави та забезпечує максимальне використання і динамічне нарощування економічного потенціалу

країни. «Ефективний власник» на макрорівні не є сума «ефективних власників» на мікрорівні. Без «ефективних власників» на мікрорівні не може бути «ефективного власника» на макрорівні. Але наявність безлічі «ефективних власників» на мікрорівні ще не гарантує автоматично «ефективного власника» на макрорівні. Тут вирішальну роль відіграє якість системних зв'язків та ефективних інститутів. Низька якість таких зв'язків може звести нанівець діяльність «ефективних власників» на мікрорівні.

Отже, концепція «ефективного власника» містить результати аналізу структури взаємозв'язків і взаємовідносин між підприємствами з різними організаційно-правовими формами, що забезпечує економічній системі максимальний синергетичний ефект. Формується вона і через механізм ринкового саморегулювання (стихійний добір і виживання найбільш ефективних підприємств і визначених типів взаємозв'язків між ними), і через цілеспрямоване непряме макрорегулювання (кредитно-фінансова і фіскальна політика), і через організаційно-розпорядницьку діяльність державних органів влади, і через розвиток відповідної економічної і соціальної інфраструктури, і через формування певних ідеологічних цінностей, культурних норм, традицій тощо. Найважливішим зі складників цієї концепції є проблематика партисипаївного управління.

Висновки. На сучасному етапі відносини власності в Україні набувають істотних змін. По-перше, вони перебувають у надзвичайно рухливому і мінливому стані. По-друге, у трансформаційний період права власності недостатньо спеціалізовані й регламентовані як в економічному, так і в інституціональному та юридичному аспектах. Нарешті, необхідність змін у формах власності зумовлює необхідність якісних змін самих економічних відносин.

Ліквідація монополії державної власності стала стрижнем економічної трансформації. Роздержавлення економіки означає зняття з держави функцій прямого господарського управління, передачу відповідних повноважень на рівень підприємств, а також заміну вертикальних господарських зв'язків горизонтальними, що можуть відбуватися й без зміни власників. Це свідчить про те, що приватизація та роздержавлення самі по собі не усувають монополію як та-

ку, а можуть призвести до заміни державної монополії приватною, яка не обов'язково буде кращою від державної [55, с. 246].

Досвід та здобутки початкового етапу приватизації в Україні довели таке:

1. Державну власність варто передавати у приватні руки тільки за умови, якщо ця угода буде оптимізована з макроекономічного погляду і якщо буде гарантія того, що новий власник поведе цю справу краще, ніж колишній.

2. Не можна передавати власність без гарантій фінансової (вагома грошова застава у формі плати за титул власності), правової (включаючи кримінальну відповідальність за порушення законів і зловживання) і моральної (формування атмосфери суспільної нетерпимості до тих, хто недбайливо господарює) відповідальності за ефективне її використання.

3. Не можна покладатися на автоматизм, стихію ринкового саморегулювання у процесі формування ефективних власників. Передавати майно потрібно тільки тоді, коли вдалося підібрати покупців, що заінтересовані в ефективному функціонуванні й розвитку підприємства і які матимуть необхідні організаційно-правові можливості для контролю за його діяльністю.

Тема 1.6. Становлення ринку факторів виробництва.

1. Первісне нагромадження капіталу. Становлення ринку капіталів.
2. Становлення фондових ринків.
3. Проблеми формування ринків землі та нерухомості.
4. Формування системи найманої праці та ринку праці.

1. Первісне нагромадження капіталу. Становлення ринку капіталів.

Становлення ринку капіталів (РК) тісно пов'язане з процесом первісного нагромадження капіталу (ПНК), являє собою логічне продовження процесу ПНК.

ПНК і становлення РК є характерними рисами трансформаційної економіки, оскільки ці процеси відбуваються під час переходу від попереднього до нового, капіталістичного способу виробництва.

ПНК – процес, який перетворює, з одного боку, засоби виробництва та інші матеріальні цінності в капітал, а з другого – безпосередніх виробників у найманих працівників. ПНК характеризується нагромадженням грошових ресурсів, матеріальних цінностей в руках окремих осіб, включенням їх в ринковий обіг, що і перетворює ці нагромадження на капітал. Нагромадження капіталу здійснюється через насильницькі (вольові) і економічні методи.

Процес ПНК в постсоціалістичних країнах розпочався ще за часів соціалізму, у межах існуючого «тіньового сектору». В кінці 80-х років ХХ ст. цей процес тривав завдяки активному розвитку кооперативних підприємств, які працювали у вигідніших умовах, ніж державні підприємства, продавали готову продукцію за вільними цінами, вирішували проблему дефіциту товарів, отримували значний прибуток. Високий рівень інфляції на початку 90-х р. також посприяв перерозподілу інфляційних доходів.

Але найважливішу роль відіграла приватизація державної власності (ПДВ). Результатом приватизаційних процесів став перерозподіл державної власності на користь тієї меншості (колишня партійно-господарська бюрократія; підприємницькі особи, які були вихідцями із звичайних радянських громадян), яка вже нагромадила певні капітали. Особливими учасниками приватизаційних процесів були громадяни, які концентрували в своїх руках багатства шляхом прямого розкрадання та пограбування державного майна.

Способи роздержавлення і приватизації з метою здійснення ПНК [44, с.158]:

- 1) керівники підприємств, які підлягали приватизації, використовували можливість перерозподілити за нижчими цінами власність державних підприємств на користь власних приватних підприємств. Одним з головних способів нагромадження капіталу на постсоціалістичному просторі була покупка акцій приватизованих підприємств за нижчими цінами. Зниження

вартості державного майна також відбувалося в процесі продажу державних підприємств іноземним інвесторам, це була їх вимога. З метою стимулювання приливу іноземного капіталу вимога виконувалася, і ціни зменшувалися на суму кредиторської заборгованості.

Зниження вартості реалізації державного майна також посприяло прийняттю в 2000 р. нової методики оцінки вартості майна в процесі приватизації, згідно з якою з'явилася можливість отримувати підприємства вже із списаними боргами перед бюджетом, Пенсійним фондом, а також переводити прострочені борги підприємств перед бюджетом в акції акціонерних підприємств, які належать державі, з відповідним зменшенням на конкретну суму заборгованості підприємства.

2) державне майно придбавалося через організацію штучного банкрутства. Підприємство після «невиконання» умов контракту визнається банкрутом, з'являються кредитори, які «погоджуються» надати фінансову допомогу за умови передачі або додаткового випуску акцій підприємства-боржника. Банкрутство пояснюється не лише спадом виробництва в певних галузях, а бажанням оволодіти правом власності на майно акціонерного суспільства.

Обидва вище перелічені способи ударяють своїми наслідками по трудовому колективу, простим робітникам, оскільки в 1-м випадку колектив працівників стає власником не забезпечених активами акцій (коли глава підприємства продає певну частину акцій за пониженими цінами), а в 2-му випадку «хитромудро» здійснюється поділ акціонерного товариства на два товариства, із яких одне, що «належить» директорській верхівки, має активи, які дають прибуток, а друге, таке, що належить трудовому колективу, має тільки борги.

3) пільги керівників державних підприємств по відношенню до придбання акцій приватизованого підприємства (ПП), які дали їм можливість стати реальними власниками і розпорядниками майна ПП. Керівники підприємств викупляли значну частину акцій дрібних акціонерів, що перетворювало керівників на реальних власників.

Із-за нерівності громадян по відношенню до об'єктів приватизації, чинне законодавство розділило громадян України - суб'єктів приватизації на 2 протилежні групи:

- громадяни, які не купували сертифікати і не мали пільг для їх придбання з п'ятивідсоткового фонду «ВАТ» або які продали свої майнові сертифікати і акції;

- громадяни, які мали пільги по відношенню до п'ятивідсоткового придбання акцій статутного фонду «ВАТ» і придбали їх, купували також акції дрібних членів «ВАТ» і стали засновниками «ВАТ» або «ЗАТ».

4) затримка виплати і заборгованість із заробітної плати. Фактично можна назвати злочином використання невиплаченого фонду заробітної плати для здобуття відсотків по банківських депозитах.

5) в період переходу постсоціалістичних країн до ринкової економіки значного поширення набув такий спосіб накопичення капіталу, як ухилення підприємств від сплати податків.

6) грошової приватизації.

Хоча торги державними пакетами акцій «ВАТ» були оголошені конкурсними, до конкурсу допускалися лише певні суб'єкти. Мета грошової приватизації: відновлення виробництва на підприємствах, які приватизувалися, створення продуктивного капіталу і ефективного власника, покриття дефіциту державного бюджету. Вимогами антимонопольного законодавства впродовж всього періоду приватизації порушувалися.

7) в кінці 90-х років почали створювати державні органи по управлінню корпоративними правами держави. Мета - підвищення вартості акцій державних підприємств, здобуття дивідендів, передача пакетів акцій в довірене управління різним компаніям, банкам і тому подібне. Це також супроводило затвердженню неконкурентних способів отримання прав власності на державне майно.

8) в середині 1990-х років загострилася проблема неплатежів, яку було вирішено вирішувати за допомогою вексельних і бартерних схем розрахунків.

Фінансово-бюджетна політика другої половини 90-х г проводилася в Україні під прапором постійного розширення схем заліку - як в структурі розрахунків підприємств, так і в ході виконання бюджету. Вони привели до збільшення норм прибули за рахунок дисконту (різницею між номінальною і реальною вартістю векселя або продукції). Залікові схеми придбали велике поширення. Мінімальний дисконт за бюджетними взаємозаліками складав 30% (інколи перевищував 70%) [55, с.121].

9) способом розкрадення державного майна стало створення таких підприємств, як:

- різноманітні товариства з обмеженою відповідальністю;
- малі підприємства, які практично безкоштовно дісталися новій буржуазії з числа державно-господарської номенклатури завдяки швидкій перереєстрації численних державних малих підприємств і кооперативи, створені за рахунок державних підприємств, приватних і колективних;
- орендні підприємства, які були викуплені з часом за мізерні кошти;
- трастові компанії і інвестиційні фонди, куди мільйони громадян вклали свої сертифікати, якими ці компанії скористалися для реалізації своїх власних корпоративних інтересів;
- офшорні компанії, організація яких дає можливість приховувати не лише прибуток, а і реальних власників українських підприємств;
- холдинги, метою створення яких був доступ до управління акціями державних підприємств, які ще не підлягають приватизації.

Аналіз процесів роздержавлення і приватизації державного майна дозволяє стверджувати, що завдяки широкому використанню незаконних засобів приватизації, порушення механізму реалізації законів, що діють, приватизація перетворилася на масове розкрадання і «прихватування» державного майна, внаслідок чого було здійснено ПНК і, як наслідок, утворено міцний тіньовий капітал і тіньовий номенклатурно-капіталістичний сектор, який спеціалізується перед усім на пограбуванні й розкраденні державного майна та майна громадян.

В результаті формування капіталу відбувається зародження і подальший розвиток ринку капіталу.

Специфіка формування в постсоціалістичних країнах лежить в тому, що збільшення капіталу відбувалося за рахунок перерозподілу раніше створеного національного ресурсу і багатства, через роздержавлення і приватизацію державного і суспільного майна.

Специфікою функціонування капіталу є те, що продуктивний капітал в постсоціалістичних країнах залишається по своєму складу «соціалістичним», а також зрощення влади з капіталом, яке досягло такого рівня, що влада породжує надприбутки капіталу. Значна частина такого капіталу фізична і морально застаріла. Характерною межею капіталу в пострадянських країнах також є перебування в тіні значної частини цього капіталу, вивіз її тіньовими структурами в інших країни. Має місце така ситуація, коли з переходом до переважно акціонерної форми власності відбувається диференціація акціонерів, обмеження прав і можливостей більшості акціонерів, а саме, відносно здобуття дивідендів на акції і впливу на політику керівницьких органів акціонерних компаній. Шляхом володіння владою можна нарощувати капітали, не дивлячись на всі економічні труднощі, високі податки, які існують в країнах, але не заважають владі збільшувати свої капітали [14, с.20]. Ще одна важлива специфіка - це особливість походження нового класу власників капіталу, тобто капіталістів.

Особливості капіталістів. По-перше, нові власники – це представники старої номенклатури, тобто керівники державних підприємств і державних органів управління, представники партійної верхівки з соціалістичного минулого. Шлях отримання прибутків - використання і експлуатація державних, національних ресурсів.

По-друге, нові власники намагалися використовувати в боротьбі за економічне панування владу. Брали активну участь в політиці, намагалися зайняти важливі позиції в різних гілках влади. Вони повністю визначали

розвиток економіки, у тому числі процеси «прихватизації», розвиток окремих областей і регіонів, політику ціноутворення, кредитування і так далі.

По-третє, нові власники створили декілька груп, об'єднуючі економічні і політичні інтереси. Ці групи називаються «олігархічними». Вони мають власні політичні партії або депутатські групи, а також «свої» сфери впливу.

По-четверте, для «олігархічних утворень» характерною є непрозорість зв'язків у вигляді участі в контролі і прибутку, що породжує взаємини і суперечності в середині таких утворень.

По-п'яте, «олігархічні групи» почали з'являтися дуже швидко саме в результаті акціонування. Через фіктивний капітал здійснюються контроль і реалізація прав власності новими власниками-олігархами.

1. Становлення фондових ринків.

Формування фондового ринку в постсоціалістичних країнах відбувалося в процесі приватизації державного майна.

Під фондовим ринком необхідно розуміти частину фінансового ринку як систему економічних стосунків з приводу випуску, розміщення, купівлі-продажу акцій, інших приватизованих і похідних коштовних паперів.

I етап розвитку фондового ринку (ФР) в Україні розпочався на початку 1990-х г з прийняття відповідних законодавчих актів : Закони України «Про коштовні папери і фондову біржу», «Про господарські товариства», «Про інвестиційну діяльність», «Про приватизацію майна державних підприємств». В обіг випущені коштовні папери : облігації державної внутрішньої позики, акції трудових колективів і тому подібне. Але оскільки державні коштовні папери, акції створених тоді «ЗАК» і «ВАТ» не могли вільно обертатися на ринку, ринок коштовних паперів реально не сформувався, але стався поштовх для подальшого його розвитку.

II етап почався з прийняття Указу Президента України «Про заходи відносно введення оборотні кошти іменних приватизаційних майнових сертифікатів» від 27 грудня 1994 р., згідно з яким приватизація здійснюється за допомогою депозитних рахунків або у готівковій формі. Для організації

продажу акцій «ВАТ» створювалися центри сертифікатних аукціонів. Майновий сертифікат вартістю 15-20 дол. не робив його власника власником підприємства, їм може реально бути особа, яка володіє паєм акцій вартістю щонайменше 10 тис. дол. На сертифікатні аукціони виставлялися пакети акцій, які не перевищували 20-30 % статутного капіталу підприємства, яке приватизувалося. Ось чому для володіння контрольним пакетом акцій інвестор вимушений був купувати ту частину, яка йому не вистачало, за грошові кошти.

Сертифікатна приватизація в Україні привела до зменшення державної власності, не затвердила нового ефективного власника, не забезпечила вступ засобів до державного бюджету і нормального розвитку ринку цінних паперів.

III етап (з 1998р.) – етап грошової приватизації, який привів до розвитку і розширення вітчизняного ринку корпоративних коштовних паперів. Після 1998 р характерним для розвитку фондового ринку України було збільшення питомої ваги операцій з цінними паперами і зменшення частини інших операцій.

Характерні риси українського фондового ринку на початку XXI століття [47, с. 30]:

- поширена практика нових випусків акцій підприємствами з метою об'єднання декількох підприємств, поглинання підприємств, перерозподілу прав власності між засновниками;
- практика залучення засобів в корпоративний сектор за допомогою боргових обов'язків в Україні майже не використовується. Ринок облігацій значно відстає в своєму розвитку від ринку акцій;
- існує важлива проблема із залученням реальних довгострокових інвестицій. основна частина українських громадян - малозабезпечена, то їх інвестиції є короткострокові; багатий вітчизняний інвестор вкладає гроші в цінні папери лише за умови здобуття повного контролю над підприємством, то без нього уявити собі стабільний економічний розвиток неможливо. Капітал іноземного походження поки що не ризикує попасти на фондовий ринок пострадянських держав із-за низької ліквідності цінних паперів в цих державах,

високий ризик інвестиційних вкладень, недосконалий правовий захист майнових прав іноземних інвесторів. Вкладення вітчизняного капіталу, вивезеного за кордон в кінці 80-х, – початку 90-х г, відбувається через офшорні компанії. Такий «іноземно-вітчизняний» капітал, з одного боку, вплинув на прилив іноземної валюти, стабілізації фондового ринку, а з іншого боку, не відродив ефективного власника.

Під час створення офшорної компанії її акціонерами записуються не реальні власники, а юристи, які реєструють такі компанії. В цьому випадку не можливо довести, що громадянин України є власником офшорної компанії. Через офшорну компанію її реальні власники купують акції українських підприємств, що дозволяє уникнути вказівки реального власника акцій в реєстрі акціонерів і сплати податку на дохід з дивідендів, прибуткового податку на продаж акцій. Дивіденди і прибуток від продажу акцій належать офшорній компанії або вкладаються в бізнес в Україні без оподаткування.

У постсоціалістичних країнах фіктивний капітал зіграв важливу роль в становленні приватними державними власниками контролю над економічним потенціалом країни.

Приватні державні власники – це новий клас власників, політико-державна номенклатура, яка привласнила через акціонування, володіння фіктивним капіталом, державні ресурси і національний потенціал.

Окрім офшорних компаній, реалізація прав власності відбувається через холдинги, трастові компанії і тому подібне.

Холдинг – це материнська компанія, яка управляє дочірніми компаніями через володіння контрольними пакетами акцій.

Мета створення холдингів в Україні - приховування механізму перерозподілу прав власності. Через холдинги відкривався доступ до управління акціями дочірніх підприємств, яких знаходилися в державній власності. Через холдинги хитро притягувався і приватний капітал. Акції холдингу ділилися на тих, що «голосують» і «безголосі». Останні продавалися на фондовому ринку, а «голосуючі» акції продавалися «адресно».

Трастові компанії тримають акції за дорученням справжнього власника. Оскільки така компанія є формальним власником акцій, жодних претензій реальному власникові пред'явити не можна, навіть інформація про реальних власників закрита.

Фондовий ринок в Україні характеризуються [9, с.38]:

- низьким рівнем прозорості. Непрозорість зв'язків ускладнює взаємини усередині фінансово-промислових груп і компаній, породжує нерозвиненість акціонерного впливу банків на партнерів, майнових стосунків усередині фінансових компаній і груп.

- відсутністю стимулюючої системи оподаткування корпоративних цінних паперів, що не сприяє залученню додаткових засобів, реальних інвестицій;

- низькою мірою капіталізації акцій. Це пов'язано з недосконалим процесом приватизації, з низьким рівнем рентабельності підприємств, з їх заборгованістю, з небажанням інвесторів вкладати гроші в цінні папери національних підприємств.

3. Проблеми формування ринку землі та нерухомості.

У постсоціалістичних країнах в умовах трансформаційних змін в державній власності завдяки роздержавленню і приватизації почалося становлення ринків нерухомості і землі.

У соціалістичному минулому велика частина об'єктів нерухомості не брала участі в процесах товарообміну. За сучасних умов у всіх постсоціалістичних країнах з розвитком ринкових відносин і ринкових механізмів нерухомість і земля стали важливими об'єктами національних ринків.

До нерухомості відносяться всі об'єкти, які знаходяться на землі і нерозривно з нею пов'язані. Правомірно також визначити нерухомість як землю і все, що на ній розташовано і тісно з нею пов'язано.

Нерухомість і земля мають особливі риси. По-перше, земля має властивість - обмеженість, тому відтворення об'єктів нерухомості на землі є також обмеженим. По-друге, земля і об'єкти нерухомості мають високу капіталомісткість, тривалість створення і існування, неоднорідність. По-третє, земля і об'єкти характеризуються низькою ліквідністю. По-четверте, саме властивість землі і нерухомості приносити власникові ренту. По-п'яте, земля і нерухомість через свою обмеженість і здатність приносити ренту є унікальними об'єктами, здатними забезпечувати стабільний дохід, через що вони стають найбільш надійними і прогнозованими об'єктами оподаткування для держави. По-шосте, розвиненість прав власності на землю і об'єкти нерухомості зумовлює найактивнішу роль держави в регуляції всієї системи земельних і майнових стосунків, проте потребує особливої інфраструктури, яка складається з певних об'єктів і суб'єктів, які виконують специфічні послуги і операції, і обслуговують землю і нерухомість.

Інвестування в нерухомість пояснюється бажанням отримати дохід від нерухомості. Будь-яку нерухомість можна вважати прибутковою, якщо вона дає реально або потенційно ренту у вигляді орендної плати за користування нею, або якщо її вартість зростає в результаті постійного перевищення попиту на нерухомість над її пропозицією. Висока цінність землі і нерухомості визначається не лише її матеріальним змістом, але і набором прав, які виникають в результаті володіння цими об'єктами.

Особливості формування і розвитку ринків землі і нерухомості в постсоціалістичних країнах [36, с. 288]:

- оскільки становлення ринків землі і нерухомості відбувалося в специфічних умовах переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки і особливості такого процесу не були досліджені і враховані, то це супроводжувалось протиріччями, навіть помилками;

- згідно з класичною схемою розвитку приватної власності, ринки будь-яких об'єктів економіки розвиваються від дрібної приватної власності до монополістичної, а потім до державно-монополістичної форми власності. У

постсоціалістичних країнах послідовність міняється. Ринки землі і нерухомості розвиваються від державних до приватних форм власності. На початкових етапах приватизації держава практично безоплатно передала нежитлову і житлову нерухомість на первинний ринок. Не було відрегульоване ціноутворення, на вторинному ринку почалися спекулятивні процеси, які посприяли ПНК в окремих осіб і розвитку тіньової економіки.

- приватизація нерухомості є найважливішим підґрунтям нагромадження і подальшого зростання капіталів у окремих власників. Через приватизацію нерухомості власник автоматично отримує певне право на землю, на якій розташована його нерухомість.

- через недоліки і порушення в процесі приватизації нерухомості склалася така ситуація, коли об'єкти нерухомості продавалися і купувалися без права власності на землю. Наслідком цього була окрема покупка-продаж землі власниками нерухомості з додатковою платою за неї.

- були багато порушень і недоліків в правовому механізмі приватизації державної нерухомості. Одним з суттєвих недоліків було недосконале ціноутворення, яке не враховувало ринкових законів попиту і пропозиції. Державна регуляція рівня цін і ринкове ціноутворення не доповнювали один одного. Це також сприяло зростанню тіньового капіталу.

- найважчим виявився процес становлення ринку землі, перш за все тому, що земля завжди розглядалася в нашому суспільстві як власність лише держави.

Оскільки ринки нерухомості і землі розвиваються нерівномірно, то сьогодні немає єдності майнових, земельних, фінансових прав власності на об'єкт нерухомості. Склалася унікальна ситуація, коли власник об'єкту нерухомості не володіє правом власності на землю, а, з іншого боку, держава надає можливість суб'єктам економіки розпоряджатися і користуватися землею без відповідного правового механізму. Отже, на сучасному етапі ринкових трансформацій актуальним є завдання розвитку ринку землі з метою узгодження і реалізації важливих соціально-економічних процесів в Україні.

Етапи розвитку ринку землі в Україні в процесі трансформації економіки до ринкових стосунків.

В Україні з 1992 р. почалася приватизація земельних ділянок громадянами країни для індивідуального житлового, гаражного і дачного будівництва, особистого підсобного господарства, фермерського господарства. З 1993 р. ділянки землі продаються для господарсько-підприємницької діяльності.

I етап починається в 90-х р XX ст. - етап реформування аграрних і земельних відносин, формування ринку землі, в Україні - поява і розвиток всіляких форм земельної власності. Мета - розвиток всіляких альтернативних форм власності, які б відповідали щонайкраще господарським умовам, соціально-психологічним потребам людей, інтересам суб'єктів господарювання в аграрному секторі. До кінця 90-х років завдання першого етапу реформування аграрної сфери було здійснено.

II етап - перетворення землі на товар. Це складний процес для пострадянських країн як через відсутність досвіду в суб'єктах покупки-продажу землі, так і в результаті психологічного сприйняття «пострадянською людиною» землі як оплоту державної власності. У 90-х роках були прийняті відповідні нормативно законодавчі документи, вони мали обмежений характер і не сприяли ринковим процесам в аграрному секторі.

Цей етап почався з кінця 1990-х - початок 2000-х рр. Головні ринкові перетворення починаються з міських земель. Виникають земельні аукціони, упроваджуються платні, конкуренти, відкриті способи продажу землі несільськогосподарського призначення, оренда землі, для комерційного і житлового будівництва. Ці процеси набувають сьогодні розвитку і поширення, вони не лише відповідають принципам ринкового ціноутворення на землю, але і допомагають повноцінному функціонуванню ринку нерухомості, розширюють вживання фінансово-кредитних механізмів в економіці, створюють джерела поповнення місцевих бюджетів, стимулюють процес інвестування в землю і в об'єкти нерухомості на ній.

Паралельно з II етапом реформування земельних стосунків і становлення ринку землі почався III етап - розпочався процес капіталізації землі. Земля є найбільш надійним підґрунтям для здобуття кредиту, що викликало розвиток іпотечного кредитування в країні. Земля — капітал, коли вона здається в оренду, дає своєму власникові дохід у вигляді ренти.

Держава регулює і контролює земельні і рентні стосунки, розвиток ринку землі (у Україні «Земельний кодекс» і інші законодавчо-нормативні документи), опікується регулюванням і контролем за правом власності як на землю, так і на об'єкти нерухомості на землі. Відносно прав на землю існує кадастровий спосіб реєстрації таких прав. (постанова «Про порядок ведення державного кадастру»).

Виникла потреба створення Єдиної системи реєстрації прав на основі єдності землі і нерухомості; необхідною є державна гарантія і державний захист зареєстрованих прав, підвищення надійності операцій, із землею і нерухомістю; зростає потреба в підтримці інвестиційних і кредитних процесів; необхідним є відображення ринкової ситуації на ринках землі і нерухомості.

Саме фіскальна функція держави на ринках землі і нерухомості є однією з головних складових активної регуляції державою цих ринків. Земля і об'єкти нерухомості є найбільш надійними, стабільними об'єктами оподаткування, оскільки їх неможливо «приховати», право на них реєструється державою.

Регулююча функція держави на ринках землі і нерухомості також стосується розвитку інфраструктури цих ринків, оскільки комерціалізація цього сегменту ринку приводить до появи протиріч між інститутами, до конфліктів між корпоративними інтересами, до зловживань, правопорушень.

Умови і дії для подальшого розвитку ринків землі і нерухомості [48, с. 127]:

- створення ефективних економічних і юридичних способів регуляції ринків землі і нерухомості, які повинні погоджувати державні, суспільні і приватні інтереси суб'єктів цих ринків;

- захист прав власності суб'єктів ринків землі і нерухомості, створення надійної, стабільної правової бази для регулювання і контролю над всіма операціями із землею і нерухомістю;
- підтримка розвитку всіляких форм власності на землю і об'єкти нерухомості, вдосконалення конкурентних методів придбання прав власності (у тому числі і права користування на умовах оренди) на землю і об'єкти нерухомості через аукціони, конкурси, тендери і тому подібне;
- створення надійної інформаційної системи і удосконалення механізмів оподаткування землі і об'єктів нерухомості;
- вдосконалення реалізації прав власності на землі несільськогосподарського призначення, на міські землі, на землі перспективного інвестування;
- регулювання процесів ринкового ціноутворення на ринках землі і нерухомості, підтримка розвитку інфраструктури цих ринків.

4. Формування системи найманої праці та ринку праці.

Наймання праці - це письмовий або усний договір між власником підприємства або його представником і працездатною особою про використання робочої сили суб'єкта, який працевлаштується, у виробничому процесі підприємства за відповідну грошову винагороду . Працівник - власник робочої сили - є юридично абсолютно вільною людиною, але в той же час економічно залежною особою. Це і зумовлює необхідність продажу працівником своєї здібності до праці на певний термін через ринок праці у формі найму.

Ринок праці - це організована суспільством система найму праці, в умовах ринкових стосунків і опосередкованих зв'язків між суб'єктами економіки [39]. Складові ринку праці: товар «робоча сила» в певній кількості і певної якості, ціна товару «робоча сила», попит і пропозиція.

Попит на робочу силу змінюється в зв'язку:

- із зростанням потреби у висококваліфікованих кадрах;

- із збільшенням попиту на робочу силу в аграрно-промисловому комплексі країни у зв'язку з необхідністю відродження села;
- розвитком малого і середнього бізнесу, сфери послуг;
- з процесом інтеграції постсоціалістичних країн в світове господарство.

Поряд із стандартним ринком праці (повна зайнятість, зареєстрована діяльність, оплата праці, згідно з державними законами, нормами і нормативами) існує і активно розвивається нестандартний ринок праці.

Характерними рисами зайнятості в постсоціалістичних країнах є [36, с.231]:

- форми неповної зайнятості. При неповній зайнятості людина працює неповний робочий день або тиждень, йде у вимушені адміністративні відпустки, але вона не є безробітною. Це вимушена форма зайнятості, так зване «приховане безробіття», за таких умов людина зберігає свої професійні якості, соціальний статус, має можливість влаштуватися на роботу у іншому місці - вторинна зайнятість. Як правило, вторинна зайнятість є незареєстрованою, вона забезпечує можливість здобуття додаткових заробітків, дає упевненість працівникові бути зайнятим на одній роботі в разі позбавлення іншого виду діяльності.

- велика кількість тих, що працюють за кордоном на тимчасових роботах. Проблема тимчасової зайнятості законодавчо ще в Україні не вирішена, але потребує такого рішення, оскільки держава, яка прагне придбати статус країни з ринковою економікою, повинна захищати робочу силу на зовнішніх ринках праці своїми законами, забезпечувати її конкурентоспроможність і оплачувати її працю на достатньому рівні.

- розвиток самозайнятості населення. Самозаняті— це особи, які самостійно, за власні засоби організують власне виробництво і реалізацію товарів і послуг, а також несуть відповідальність за продукцію і послуги. Переважно охоплює сферу послуг, дрібне виробництво, особисте підсобне господарство в аграрному секторі, які не потребують високої кваліфікації працівників, але дають їм значну свободу дій, можливість показати свої

підприємницькі здібності і, відповідно, отримати достатню винагороду за свою працю, за ризик, за вкладений капітал.

- незареєстрована зайнятість. Вона охоплює безробітних, людей що працюють і частково працюють. Така зайнятість виконує роль гальма зuboжіння населення, і доки офіційна, зареєстрована зайнятість не забезпечуватиме працездатне населення достатніми заробітками і надійними робочими місцями, незареєстрована зайнятість не лише зберігатиметься, але і збільшуватиметься.

До суб'єктивних причини падіння рівня заробітної плати в пострадянських країнах можна віднести: штучне утримання заробітної платні або її невиплата з метою забезпечення конкурентоспроможності продукції, податкова політика, виплата заробітної платні у вигляді продукції, яке виробляло підприємство.

До об'єктивних причин падіння рівня заробітної плати в пострадянських країнах відносяться:

- зростання взаємної заборгованості між підприємствами, у зв'язку з труднощами збуту, що привело до зростання неплатоспроможності підприємств і розвитку між ними бартерних стосунків;
- різке падіння попиту, низький рівень продуктивності праці;
- скорочення податкових вступів до державного бюджету, як наслідок трансформаційної кризи;
- інфляція також «з'їдала» заробітки і заощадження громадян.

В Україні з початку 90-х років ХХ ст. були здійснені різні підходи до регуляції заробітної плати. Держава відмовилася від жорсткого централізованого встановлення розмірів заробітної плати і надала право підприємствам самостійно визначати фонд оплати праці, більш того, без обмежень для його зростання. Але результатом такого вирішення держави стало стрімке зростання заробітної плати, яке не супроводжувалося зростанням обсягів виробництва, яке закономірно потягнуло за собою прискорення інфляції.

Прагнення нашої країни стати країною з цивілізованими ринковими стосунками вимагає наполегливих дій з боку всіх суб'єктів економіки, потребує сильної державної влади і ефективної державної регуляції всіх сфер і галузей суспільного життя. Державі надалі необхідно ефективно регулювати, раціонально втручатися в розвиток ринків чинників виробництва, погоджуючи при цьому суспільні, державні і приватні інтереси. Україна повинна довести, що держава може мати чесну і сильну владу, проводити зважену соціальну політику, підтримувати розвиток ринкових стосунків, сприяти розвитку всіляких форм власності і цивілізованого підприємництва, захищати і підвищувати добробут своїх громадян.

Висновки. Становлення ринку капіталів тісно пов'язане з процесом первісного нагромадження капіталу, являє собою логічне продовження цього процесу. Первісне нагромадження капіталу і становлення ринку капіталів - це характерні риси трансформаційної економіки. Найважливіше значення у процесі первісного нагромадження капіталу відіграла приватизація державної власності. Всі незаконні способи приватизації державного майна та цінностей базуються на його розкраданні та пограбуванні. Наслідком такої приватизації в пострадянських країнах стало утворення потужного тіньового капіталу та тіньового номенклатурно-капіталістичного сектору. Зростання капіталів відбулося за рахунок перерозподілу раніше створеного національного ресурсу, а не за рахунок зростання суспільного капіталу у вартісному і матеріально-уречевленому вираженні. В пострадянських країнах з'являється новий клас власників капіталу.

Формування фондового ринку в постсоціалістичних країнах відбувалося у процесі приватизації державного майна. Фондовий ринок пострадянських країн характеризується низьким рівнем прозорості та ліквідності, через що він поки не став фінансовим інструментом перерозподілу ресурсів тією мірою, якою потребує розвиток економіки. Цінні папери грають ще незначну роль у переливанні та перерозподілі фінансових ресурсів у державі, у залученні необхідних для розвитку економіки інвестиційних ресурсів.

Завдяки роздержавленню та приватизації в постсоціалістичних країнах почалося становлення ринків землі та нерухомості. Найважчим виявляється процес становлення ринку землі, дуже повільно земля включається в ринкові відносини, що певною мірою гальмує процеси на ринку нерухомості. Саме тому ринки землі та нерухомості розвиваються нерівномірно. Virізняють три етапи розвитку ринку землі. Характерною рисою сучасного, третього етапу є перетворення землі в капітал, капіталізація землі. Розвиток ринків землі і нерухомості вимагає регулювання й контролю їх розвитку з боку держави.

Поява і розвиток процесів наймання праці породжує формування ринків праці в постсоціалістичних країнах. Складовими ринку праці є товар, робоча сила в певній кількості і якості, ціна товару робоча сила, попит і пропонування. Ці складові мають певні особливості у країнах з трансформаційною економікою. В постсоціалістичних країнах відбувся перехід від повної до ефективної неповної зайнятості, відбулося скорочення зайнятості та зростання безробіття. Як наслідок, в постсоціалістичних країнах склався нестандартний (гнучкий) ринок праці, ринкова трансформація викликала зниження заробітної плати, падіння якості життя населення.

Необхідність усунення всіх недоліків трансформаційного процесу вимагає певних дій з боку всіх суб'єктів економіки, потребує сильної державної влади та ефективного державного регулювання усіх сфер і галузей суспільного життя.

Тема 1.7. Фіскальна та монетарна політика як складові фінансової стабілізації в трансформаційній економіці.

1. Цілі, функції та інструменти фіскальної політики в умовах системної трансформації економіки.
2. Аналіз фіскальної політики у трансформаційній економіці. Інфляція та моделі фіскальної політики держави.
3. Використання податкових інструментів у фіскальній політиці.

4. Формування дохідної та видаткової частин бюджету. Дефіцит бюджету та способи його покриття. Державний борг та проблеми його обслуговування.

5. Монетарна політика та особливості її реалізації

1. Цілі, функції та інструменти фіскальної політики в умовах системної трансформації економіки.

Фіскальна політика (ФП) виражає сукупність дій державної влади із забезпечення національної економіки та суспільства необхідними грошовими і матеріальними активами. У сучасній інтерпретації – це державне акумулювання цінностей (грошей, коштовностей та ін. матеріальних і нематеріальних активів) для виконання державою своїх функцій [11, с. 145].

Це політика, спрямована на регулювання сукупного попиту шляхом усвідомлених змін у державних витратах.

Об'єктивна необхідність ФП зумовлена кризовими явищами ринкової економіки, неспроможністю ринку забезпечувати гармонійне саморегулювання економіки.

Туган-Барановський та Кейнс перші довели, що окрім саморегулювання ринку повинні також бути й державні стимулятори.

Найважливіші інструменти державного регулювання економіки: фіскальні (прямі державні видатки, системи податків і запозичень) та монетарні.

Кейнсіанська революція в економічній теорії започаткувала необхідність конструктивної діяльності держави з регулювання економіки.

ФП спрямована на зміну видатків та доходів державного бюджету для досягнення визначених соціально-економічних цілей.

В економічній літературі термін «фіскальна» вживається однозначно як «бюджетно-податкова політика». Бюджетна політика пов'язана лише з формуванням і виконанням бюджетів усіх рівнів, цільових загальнодержавних фондів. Фіскальна політика використовує елементи бюджетної політики для впливу на економічне й соціальне становище у країні (Див. табл.1.7.1).

Таблиця 1.7.1. Цілі, інструменти та функції фіскальної політики (ФП).

Фіскальна політика		
ЦІЛІ	ІНСТРУМЕНТИ	ФУНКЦІЇ
– зростання виробництва	– податки	– стимулююча
– зростання зайнятості	– соціальні	– регулювальна
– подолання економічних диспропорцій, інфляції та різних кризових явищ	трансферти	– розподільна
	– субсидії	– соціальна
– боротьба з бідністю	– державні запозичення	

Базові засади, що визначають напрям та результативність ФП:

- 1) рівень ВВП на душу населення та стабільність економіки;
- 2) економічний порядок і рівень розвитку ринкової інфраструктури;
- 3) співвідношення форм власності та їх питома вага;
- 4) соціальна спрямованість, економічна культура й ментальність;
- 5) відкритість економіки та її інтегрованість в міжнародну економіку.

Одна з найгостріших проблем ФП – фінансове наповнення бюджету та оптимізація витрат. Бездефіцитність бюджету – основна передумова стабільності економічного розвитку.

З економічним розвитком суспільства витрати держави постійно зростають, тому питання радше стоїть про оптимізацію витрат стосовно темпів економічного зростання. Розрізняють такі форми джерел фінансування бюджету фінансування: інфляційне та неінфляційне, внутрішнє й зовнішнє, добровільне та обов’язкове. Зазначені форми втілюються у податках, позичках, грошовій емісії, добровільних внесках.

Характеристика ФП передбачає насамперед розгляд податкової системи, всіх видів позички й частково використання державою грошей як фіскального засобу.

Сутність фіскальної політики – це система економічних відносин, що формуються стосовно втручання держави щодо оптимізації джерел формування

й використання державного бюджету для забезпечення стабільного та динамічного економічного розвитку держави, виходячи з конкретної історико-економічної ситуації у країні.

2. Аналіз фіскальної політики у трансформаційній економіці. Інфляція та моделі фіскальної політики держави.

Для забезпечення результативної фіскальної політики обов'язковим є усвідомлення економічних та інституційних чинників розвитку країни.

До особливостей розвитку економіки України відносять [28, с. 278]:

1) Специфіку дії політичного чинника, пов'язаного із проблемами становлення державності: незавершеність і недосконалість державного законодавства; неструктурованість політичної системи й державної влади.

2) Стан трансформаційних процесів в економіці: незавершеність приватизації, мінливість та невизначеність форм власності.

3) Нерозвиненість професійного економічного мислення у державного менеджменту, недостатність фахових знань щодо використання інструментів державного регулювання економіки.

4) На мікрорівні не структуризовані самі підприємства з погляду ринкової поведінки та реалізації принципів приватної власності; домінують принципи затратності та розподільності.

5) Конверсійність економіки та незавершеність інституціональних процесів. Це є основою флуктації фіскальної політики в трансформаційній економіці України.

6) Економіка України більш адміністративна, ніж підприємницька, не подолані стереотипи «командно-економічного мислення», зростає нерівність у розподілі доходів та ресурсів.

Аналізуючи ФП у трансформаційний період, необхідно враховувати як базові принципи макроекономіки, так і вищезазначені особливості перехідної економіки України.

Інструменти фіскальної політики: регулювання видатків держави, податкових надходжень та платоспроможності населення.

Їх застосування повинно враховувати реальний стан економіки, оскільки вплив ФП на сукупний попит чи на сукупну пропозицію може мати непрогнозовані наслідки.

Для перехідної економіки України, де домінує стагфляція, необхідно шукати специфічні методи ФП. Одним із можливих варіантів може бути певне поєднання стимулювальної та стримувальної політики. Але при цьому слід пам'ятати, що тіньовий сектор усе ще охоплює понад 40% ВВП і залишається визначальним чинником на шляху проведення будь-якої науково обґрунтованої та дієвої ФП.

З розвитком інфляції фіскальні проблеми ще більше загострюються, бо реальні податкові надходження зменшуються. Існує й зворотній зв'язок впливу бюджетної політики на темпи інфляції.

Останнім часом в Україні загострилося питання про всебічне використання досягнень світової економічної думки для розумного використання податково-бюджетної та кредитно-грошової політики, а також ретельного регулювання фінансової системи.

Складність економічної ситуації в Україні полягає в тому, що чинники, що протидіють стабілізації та економічному зростанню, є самопідсилювальними. Низький рівень доходів виключає можливість формування заощаджень, що в свою чергу обмежує можливість збільшення запасів національного капіталу, який стримує зростання суспільної продуктивності праці, наслідком чого є утримання доходів на низькому рівні.

Наукове обґрунтування фіскальної політики повинно зважати на сучасний стан економіки України, яка потрапила в коло бідності (рис.1.7.1):

Означений стан є визначальним для вироблення особливої економічної політики, в тому числі й фіскальної [33, с. 52]:

- необхідна узгодженість дій на всіх напрямках економічної політики, всіх ланок державної влади та суб'єктів господарювання;

Рис. 1.7.1. Економіка України: порочне коло бідності.

і

- необхідно розірвати коло бідності в багатьох точках - водночас підвищити платоспроможність населення та віднайти кошти для інвестицій або нагромадження капіталу;
- слід враховувати поведінку суб'єктів господарювання, які ще не стали ринковими, тоді як в теоретичних концепціях вони сприймаються як такі;
- ФП політика має відповідати вимогам відкритості, доступності й інформованості, передбачливості та адресності.

Розірвати порочне коло бідності можна через політику державних позик або шляхом «затягування поясів» та реформуванням вже діючої фінансово-бюджетної та податкової політики.

Незважаючи на те, що державними програмними документами передбачений розвиток соціально орієнтованої економіки, за якої достатній рівень соціального захисту є необхідною умовою економічної політики, зростання бідності до сьогодні не призупинено.

3. Використання податкових інструментів у фіскальній політиці.

Використовуючи інструменти податкової системи, необхідно завжди пам'ятати, що податок – це одночасно економічне, господарське та політичне явище реального життя:

- за своєю економічною сутністю податок є суто фіскальною величиною;
- з погляду єдності історичної та логічної засад виникнення податку зумовлене передусім фінансовими потребами держави;
- встановлення, розподіл, стягування і споживання податків складає одну з функцій держави.

Сучасна податкова система є втіленням теорій різних напрямів та шкіл.

А Сміт в праці «Багатство націй» вперше сформулював основні принципи організації податкової системи [24]: пропорційність величини податку платоспроможності, чітка визначеність та незмінність податку, простота і доступність внесення податку, кожен податок повинен менше вилучати з кишені платника і водночас якомога більше додавати до державної скарбниці.

В XIX ст. німецька економічна школа запропонувала нові 4 групи принципів оподаткування: фіскально-бюджетні, політико-економічні, соціально-етичні, принципи, що стосуються правової і технічної сторін оподаткування.

Вимоги американських економістів до податкової системи полягали в тому, що ця система не повинна спотворювати оптимального розміщення виробничих чинників на ефективних ринках; вона повинна бути справедливою, чіткою, прозорою і незмінною; повинна забезпечувати мінімум витрат на стягнення податків.

Податкова система України поєднала в собі основні характеристики як європейської системи (обкладення обороту в формі податку на додану вартість) та і американської системи (прибутковий принцип оподаткування) [10, с. 39].

Залежно від механізмів її реагування на зміни економічної ситуації ФП поділяється на: політику автоматичних стабілізаторів та дискреційну фіскальну політику.

Основними елементами політики автоматичних стабілізаторів є прогресивна система оподаткування, система участі у прибутках, система урядових трансфертів.

Ці елементи дозволяють без додаткового втручання держави, шляхом попередньо визначених і закладених у законодавчо-нормативні акти правил і норм, реагувати на порушення рівноваги, сприяючи її відновленню.

Фіскальна роль податку найбільшою мірою розкривається на макроекономічному рівні, окремі тенденції можна простежити й на мікрорівні.

Найбільш агрегованим показником ступеня участі податку в розподілі є питома вага податку у ВВП.

Для кожної країни необхідно обґрунтовувати таку величину податків у ВВП, яка б обов'язково враховувала специфіку економічного стану на час запровадження податкової системи.

Економічна наука стверджує, що чим вищим є рівень національного доходу, в тому числі й на душу населення, тим більше можливостей у держави збільшувати обсяг податкових стягнень, і навпаки.

Важливе значення має також обґрунтування принципів розподілу податків між основними групами населення; між галузями виробництва.

В організованих економіках податки змінюються пропорційно до величини ВВП. Але в Україні важко виявити подібну кількісну залежність, бо в її економіці зростання податкових надходжень досягається суто суб'єктивно, за рахунок адміністративно-силових дій податкових адміністрацій.

Податкова система повинна під час рецесії автоматично вести до збільшення державного дефіциту, а під час інфляції - до зменшення дефіциту без будь-якого додаткового втручання в економіку з боку держави. Досвід незалежної України засвідчує відсутність такої системи з «вмонтованими стабілізаторами». У цьому плані політичний чинник є визначальним при організації економічної системи [40]. У вітчизняній практиці податок використовується лише як джерело доходів бюджету .

До негативних рис податкової системи України можна віднести те, що за дуже короткий час створено «сучасну» розгалужену систему податків, але вона функціонує більшою мірою формально, а збір податків здійснюється старими адміністративно-директивними методами. Насильницький тиск податкової системи повністю придушив підприємницьку діяльність, а недотримання принципу справедливості деморалізувало економіку. Від дій податкових органів дедалі більше страждають в основному добросовісні підприємці, що підриває функціональне призначення податкової системи, її принципів.

Система оподаткування в Україні є однією з головних причин бідності населення і фінансової нестійкості суб'єктів господарювання, особливо малих підприємств. Необхідно якнайшвидше пристосувати систему оподаткування до особливостей перехідної економіки. Податкова система України потребує негайної модернізації щодо посилення її регулювальної функції.

Ідеальною умовою забезпечення ефективності оподаткування може стати поєднання принципу платоспроможності та отриманої вигоди. Принцип «отриманої вигоди» означає порівняння втрат доходів від сплати податків та отриманих вигід за рахунок фінансових витрат і суспільних благ з податкових надходжень. Розподіл вигід від цих благ між індивідами та інституціями фактично не можливо точно виміряти. Принцип «платоспроможності» за змістом зводиться до розподілу податкового тягара залежно від платоспроможності податкоплатника (розміру доходу, обсягу споживання, вартості майна та активів тощо), він піддається кількісному виміру.

Якщо в державі існує приховування доходів та уникнення від податків, то жодна науково обґрунтована система оподаткування не дасть результатів. Повинна існувати рівність в оподаткуванні, як горизонтальна так і вертикальна. Тобто кожний суб'єкт повинен сплачувати однакову суму податку. Пільги в оподаткуванні однакових суб'єктів господарювання порушують цей принцип. Принцип оподаткування повинен змінюватись залежно від суспільної доцільності та ефективності функціонування капіталу.

Податкова система України ще далека до досконалості. Основні недоліки чинної податкової системи України полягають у [24, с. 116]:

- значній заплутаності (як у теоретичному тлумаченні, так і в практичному застосуванні);
- значній нерівномірності розподілу податкового тягаря через наявність великої кількості податкових пільг та існування різноманітних схем ухилення від сплати податків;
- фіскальному характері сплати податків суб'єктами господарювання;
- непрозорості податкового регулювання;
- високому рівні витрат на адміністрування податків.

Підвищення ефективності ФП може бути забезпечене за рахунок вдосконалення податкової політики, яке має включати: спрощення системи податків, звітності та процедури сплати, створення єдиних справедливих умов оподаткування для всіх; ліквідацію необґрунтованих пільг та привілеїв; вдосконалення механізму адміністрування та відшкодування ПДВ або повна відмова від нього, що усуне можливості для зловживань у цій сфері; заборону реструктуризації або списання заборгованості суб'єктів господарювання за податками, зборами.

4.Формування дохідної та видаткової частин бюджету. Дефіцит бюджету й способи його покриття. Державний борг та проблеми його обслуговування.

Управління державними видатками є важливою частиною ФП і значною мірою визначається станом бюджетного процесу, порядком планування, затвердження і використання бюджету в частині видатків, а також контролем за його виконанням. Заходи щодо вдосконалення бюджетного процесу можуть мати локальний ефект, а можуть приводити до радикальних змін.

Субсидії можуть бути бажаними з соціального погляду, але також мають й негативні аспекти (табл. 1.7.2.) [47, с. 28].

В Україні величина державних капітальних трансфертів постійно зменшується, хоча, якщо вони й мають місце, то спрямовуються або на підтримку збиткових підприємств, або в галузі, інтереси яких активно лобіюються в уряді та парламенті.

Таблиця 1.7.2.Негативний вплив субсидій

На мікрорівні	На макрорівні
<ul style="list-style-type: none"> • можуть створювати перешкоди для розвитку конкурентного середовища • призводити до неефективного розподілу ресурсів • давати неправильні ринкові сигнали робити можливим існування збиткових та неефективних підприємств тощо. 	<ul style="list-style-type: none"> • створюють навантаження на бюджет • перешкоди для вільної торгівлі • призводять до втрат у добробуті споживачів.

Під впливом зростання критики стосовно значних обсягів видатків на підтримку галузей народного господарства виникла нагальна проблема їх поступового скорочення. Але реально обсяги державної підтримки значно не зменшилися, вони видозмінилися, набираючи дедалі більше неявного (непрямого) характеру.

Аналіз бюджетної політики відображає ефективність функціонування податкової системи в Україні та надає змогу виявити низку особливостей [55, с. 68]:

1. Для подолання дефіциту бюджету уряд поряд з податковою системою використовує такі напрями поповнення бюджету, як державні цільові фонди, доходи від операцій з капіталом, адміністративні збори та платежі; мають місце чисельні разові внески у бюджет держави, що посилюють фінансовий тиск на інфляційну економіку.

2. Велика питома вага відрахувань за рахунок непрямих податків та разових зборів є відображенням низької підприємницької діяльності та дохідності підприємств.

3. Відсутність у податковій системі податку на власність, основна функція якого як раз і складає перерозподіл багатства та досягнення принципів справедливості в економіці.

4. Впровадження «концепції планування штрафних санкцій» - призводить до неправомірних дій відповідних органів.

5. В переліку дохідних статей бюджету відсутні доходи державного сектору економіки.

За істотних коливань економічної системи включаються потужніші державні регулятори у вигляді дискреційної фіскальної політики.

Дискреційна ФП – свідоме маніпулювання податками і урядовими видатками з метою зміни національного обсягу виробництва, контролю над інфляцією і прискорення рівня економічного зростання.

До проблем, пов'язаних з проведенням ФП можна віднести штучне утримання високої відсоткової ставки веде до інфляційного оподаткування національної економіки, що ускладнює проведення результативної ФП, при проведенні стимулювальної ФП збільшуються видатки, зростає дефіцит бюджету, з метою фінансування якого уряд виходить на грошовий ринок, збільшуючи при цьому попит на гроші. Як наслідок – ростуть відсоткові ставки, що зумовить скорочення видатків у приватному секторі, особливо на капіталовкладення. Тобто має місце витіснення приватних інвестицій.

За умов економічної кризи, крім провадження стимулювальної податкової політики, окремі сектори економіки потребують державної фінансової підтримки. Зазвичай вона здійснюється у формі субсидій, державних інвестицій та державних замовлень.

В економіці, яка відчуває гостру нестачу грошових коштів, субсидії насамперед повинні надаватися підприємцям під проекти, що мають пріоритетне значення для національної економіки – розширення виробництва, інноваційна та інвестиційна діяльність, житлове будівництво тощо.

На даний момент проблеми впливу розподілу боргового тягаря на економічні пропорції, на рівень споживання населення залишаються в нашій економічній теорії відкритими.

В результаті енергетичної кризи 1974-75 рр. та різкого зростання світових відсоткових ставок у 1980-х роках виявилася боргова криза країн, що розвиваються. Відтоді аналіз зовнішніх та внутрішніх боргів держави

став невід'ємною частиною макроекономічного аналізу національної та світової економіки.

Теоретичні дослідження економіки країн-боржників 80-х років свідчать про подібність механізму формування зовнішнього боргу в цих країнах і державах з перехідною економікою.

Причиною катастрофічного зростання боргу країн з перехідною економікою називають світову фінансову кризу. Але справжніми причинами боргової кризи є: помилкова фіскальна, торговельна, кредитно-грошова політика, втеча капіталів, нерівномірність нагромадження капіталу.

В Україні сума зовнішніх кредитів та внутрішніх позичок вже досягла гранично допустимої величини з погляду можливостей їх повернення.

Доступність зовнішніх кредитів у 1992-1993 рр. дала змогу уряду України утримувати на високому рівні витрати держави, не вдаючись до інфляційного фінансування і не вводячи нових податків. А коли не вистачило зовнішніх кредитів, то уряд змушений був вдатися до інфляційного фінансування, до жорсткої та обтяжливої податкової політики. Податкова політика придушила вітчизняного виробника, а інфляція, що постійно зростала, зробила неплатоспроможним населення, внаслідок чого зовнішній борг став ще більшим тягарем для економіки України.

5. Монетарна політика та особливості її реалізації в Україні.

Монетарна політика (МП) – це частина економічної політики, спрямована на досягнення стабільності зайнятості і цін, економічного зростання і балансу зовнішніх платежів за допомогою контролю грошової системи.

Основна роль грошово-кредитної (монетарної) політики полягає у зміцненні купівельної спроможності національної грошової одиниці, запобіганні інфляції, досягненні стабільного валютного курсу.

Грошово-кредитна політика – це сукупність заходів центрального банку (ЦБ), спрямованих на регулювання пропозиції грошей в економіці.

ЦБ повинен сприяти досягненню такого рівня економічного зростання, за якого буде забезпечено високу зайнятість, стабільність цін і зовнішнього курсу грошової одиниці.

Монетаризм як самостійний напрям сформувався в середині 50-х років ХХ ст. на основі кількісної теорії грошей. Основні представники напрямку: Мілтон Фрідмен, Карл Брунер, А. Мельтцер, А. Шварц. Основні положення теорії зводяться до того, що причиною нестабільності економіки є нестабільність грошової системи. Головна причина економічного хаосу – в неефективному регулюванні грошової маси. Найгостріша проблема для монетаризму – хронічна інфляція.

На сьогодні використання монетарної політики визначає зміст економічної політики провідних країн світу.

Визначення економічної сутності МП неможливе поза визначенням позиції щодо трактування сутності грошей. Короткий екскурс в теорію виникнення грошей свідчить про різноманітність поглядів на їх природу. Так, Л. Харріс виводить походження грошей із недоліків і незручностей бартерного обміну і тією ефективністю, яку дає застосування грошей. Він звертає увагу на врахування історичних чинників виникнення грошового господарства, на мотивацію поведінки окремих людей, груп чи класів, які через механізм погодження приходять до створення відповідних грошових систем.

Гроші залежать від існування держави, це суспільний феномен, як і будь-яка інша економічна категорія. Гроші набувають вартості лише тому, що суспільство за допомогою своїх законів і звичаїв наділяє їх властивістю функціонувати як засіб обігу.

У міру зростання масштабності і складності обміну роль держави в організації і регулюванні грошової системи постійно зростає.

Грошові системи формуються історично і залежать від форм організації грошового обігу в країні, які встановлює держава.

Грошова система країни включає: грошову одиницю, масштаб цін, валютний курс, види готівкових грошей, регламентацію безготівкового обороту, перелік державних організацій, що регулюють грошовий обіг.

В теорії грошей Фрідмена пропозиція грошей вважається екзогенним параметром, тобто визначається поза межами економіки як цілісної системи. Екзогенний характер грошової пропозиції і визначає роль ЦБ держави – він повинен жорстко та ефективно контролювати грошову пропозицію, використовуючи спеціальні монетарні інструменти.

Монетарна політика (МП) – це сукупність відповідних дій уряду, спрямованих на збільшення або зменшення грошової маси.

До основних цілей монетарної політики відносять []: високу зайнятість, економічне зростання, стабільність цін, стабільність відсоткових ставок, стабільність на фінансових та валютних ринках.

Розуміння механізму здійснення МП повинно спиратися на визнання того, що [9, с. 39]:

1. МП - це один із секторів економічної політики вищих органів державної влади;

2. вищі органи державної влади регулюють гроші як систему відносин суб'єктів економіки;

3. регулювання грошей є одним із механізмів впливу держави на характер та обсяги обміну товарами, роботами та послугами поміж суб'єктами економіки.

МП є важливим знаряддям макроекономічного регулювання.

Інструментами МП є операції на відкритому ринку, норма резервування, облікова (дисконтна) ставка центрального банку.

МП у перехідній економіці повинна застосовуватися для збалансування фізичної і монетарної економіки, усунення нестабільності в сфері цін, досягнення відповідності між заощадженнями та інвестиціями, між чистими й валовими інвестиціями, між сферами виробництва й зайнятості.

В Україні існують суперечності щодо сутності МП. З цього приводу вчені-економісти поділилися на 3 групи:

1. вважають, що МП має обмежуватись підтриманням стабільності грошової одиниці (зовнішньої або внутрішньої)

2. вважають, що ця політика в контексті внутрішньої стабільності має бути спрямована на досягнення щодо рівня інфляції;

3. вважають, що до всього зазначеного вище вона ще має досягнути мети щодо зростання економіки.

Для розвитку МП в майбутньому необхідно [9, с. 41]:

- забезпечити істотне підвищення рівня монетизації української економіки;

- запровадити режим керованого плаваючого валютного курсу;

- забезпечити на цій основі номінальну курсову стабільність національної грошової одиниці;

- запровадити політику використання курсового якоря, як одного з найважливіших інструментів цінової стабілізації і політики максимального зростання міжнародних валютних резервів.

При реалізації грошово-кредитної політики дуже важливим є забезпечення системності у застосуванні різних важелів монетарного регулювання, їх спрямування на досягнення взаємозв'язаних завдань грошової стабілізації. Загальні правила визначені теорією грошей:

1. Грошово-кредитна політика завжди мусить бути гнучкою. Слід узгоджувати її з загальними механізмами макроекономічного регулювання, відображати розвиток економічного циклу. Широта застосування інструментів МП залежить від ступеня розвитку ринкової інфраструктури, дієвості економічних само регуляторів країни.

2. Щоб МП була результативною, її треба тісно узгоджувати як із ФП, так і з зовнішньоекономічною, в тому числі валютною, політикою.

3. Консерватизм монетарної сфери робить неприпустимим застосування різких корекцій динаміки грошових агрегатів. Ефект від «шокових» заходів грошової політики може бути лише тимчасовим. Досягнутий ними успіх звичайно не забезпечує досягнення тривалих позитивних результатів, а інколи можлива навіть протилежна реакція з ще більшою дестабілізацією цін.

4. Плануючи головні параметри МП та визначення її дієвості, необхідно враховувати ефект запізнення – наявність розриву в часовому просторі між застосуванням регульованих заходів і відповідною реакцією на них як грошової сфери, так і всієї економічної системи загалом.

Висновки. Поняття ФП ширше, ніж бюджетної, оскільки бюджетна політика пов'язана лише з формуванням і виконанням бюджетів усіх рівнів, цільових загальнодержавних фондів, а ФП використовує елементи бюджетної політики для впливу на економічне й соціальне становище у країні.

Реалізація ФП полягає у мобілізації грошових коштів у централізованому фонді (бюджеті) для виконання покладених на державу суспільно необхідних функціональних обов'язків.

Досвід зарубіжних країн засвідчує, що ФП є основним інструментом вирішення неспроможностей ринкового механізму, який забезпечує ефективність економіки, тоді як соціальні проблеми вимушена розв'язувати держава через проведення ФП. Держава здійснює перерозподіл доходів як для вирішення соціальних питань, так і для забезпечення динамічного та пропорційного економічного розвитку, і для підтримання фінансової збалансованості, яких не може забезпечити ринок.

На специфіку ФП в Україні впливають такі особливості: становлення державності, радикальна реформа економічної та політичної систем, незавершеність приватизації; відсутність професійного економічного мислення у державного менеджменту; неструктуризованість приватизованих підприємств, процесів конверсійності та інституціональних перетворень; наявність залишкових адміністративних елементів у поведінці людини. Означені вище особливості впливають на використання одного з видів ФП: дискреційної, стимулювальної, стримувальної чи стабілізаційної.

Підвищення ефективності ФП може бути забезпечене за рахунок вдосконалення податкової політики, яке повинно включати:

1. спрощення системи податків, звітності та процедури сплати, створення єдиних справедливих умов оподаткування для всіх;
2. ліквідацію необґрунтованих пільг та привілеїв;

3. вдосконалення механізму адміністрування та відшкодування ПДВ або повна відмова від нього, що усуне можливості для зловживань у цій сфері;

4. заборону реструктуризації або списання заборгованості суб'єктів господарювання за податками, зборами.

Спираючись на думку експертів та на викладену вище інформацію, можна назвати конкретні напрями вдосконалення монетарної політики України:

1. посилення контролю над емісією та встановлення верхньої межі зростання грошової бази - не більше ніж на 20%;

2. вдосконалення механізму прийняття та впровадження рішень ЦБ щодо досягнення стратегічної цілі МП; .

3. відкритість і прозорість МП центрального банку.

Такі багатоаспектні зміни дозволять успішно функціонувати багатьом центральним банкам світу, зокрема України, і стануть суттєвим кроком у напрямі європейської інтеграції нашої держави.

Тема 1.8. Зайнятість, доходи населення та соціальна політика в умовах ринкових перетворень.

1. Зайнятість як функція суспільного виробництва та форми відповідності пропозиції робочої сили і попиту на неї.

2. Безробіття як макроекономічна проблема сучасної економіки.

3. Співвідношення динаміки ВВП і безробіття в Україні.

4. Доходи населення та їх складові

5. Диференціація доходів населення

6. Рівень життя населення, його складові та індикатори

7. Соціальна політика держави в умовах системної трансформації суспільства.

1. Зайнятість як функція суспільного виробництва та форми відповідності пропозиції робочої сили і попиту на неї.

Зайнятість - це суспільно корисна діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб, що, як правило, дає їм дохід у грошовій або іншій формі.

За достатньо мізерний історичний відтинок часу слід здійснити перехід від методів прямого директивного регулювання сфери зайнятості до поєднання двох механізмів: ринкового та державного регулювання ринку праці, елементами якого є формування правового поля взаємодії його суб'єктів. У ринковій економіці зайнятість населення є результатом взаємодії пропозиції робочої сили, попиту на неї, ціни і конкуренції.

Докорінно змінюється розуміння повної зайнятості, виокремлюються поняття ефективної та раціональної зайнятості.

Повна зайнятість - це така зайнятість, за якої пропозиція робочої сили повністю покривається попитом на неї у суспільному виробництві

Раціональна зайнятість передбачає поєднання економічної та соціальної ефективності і передбачає соціально прийнятний для даного етапу розвитку суспільства рівень безробіття, урахування зростання соціальної напруги в суспільстві зі зростанням кількості вимушено безробітних, економічних можливостей суспільства щодо забезпечення для них мінімальних життєвих стандартів.

Під ефективною зайнятістю розуміється такий її рівень і структура, які в даний момент забезпечують максимальну економічну віддачу від використання кожної одиниці ресурсу праці. Безперечно, що за умов економічного спаду, викликаного трансформаційними процесами, ефективна зайнятість може передбачати високий рівень і тривалість безробіття з відповідними соціальними втратами.

Перехід до ринкового типу економіки супроводжується розширенням можливостей для зайнятості економічною діяльністю в незареєстрованому секторі і розвитком неформальної зайнятості. Вона здійснюється на умовах самозайнятості або в межах дрібних виробничих одиниць, офіційно незареєстрована, законодавчо нерегульована.

Основними закономірностями ринкової трансформації економіки України у сфері зайнятості можна вважати [48, с. 233]:

- ліквідацію державної монополії на використання людських ресурсів та принципу загальної обов'язковості праці й створення умов для вільного вибору людиною сфери праці та форми економічної поведінки;
- поділ економічно активного населення на роботодавців і найманих працівників з відповідними соціально-економічними функціями;
- створення можливостей для самозайнятості населення в різних організаційних формах (дрібні підприємства, малий бізнес, сімейні господарства тощо), з різним рівнем ефективності й рентабельності праці;
- розвиток і поширення нестандартних та гнучких форм зайнятості і вторинної зайнятості;
- розвиток неформальної зайнятості, у тому числі кримінальної;
- поява різних моделей поєднання форм і типів зайнятості.

У постсоціалістичних країнах сформувалась нова транзитивна модель ринку праці, яка характеризується низкою особливостей:

- 1) розширення тіньової її складової;
- 2) близька до монополістичної ринкова структура;
- 3) високий рівень економічної активності населення;
- 4) нееластичність попиту та пропозиції праці;
- 5) стійкий характер безробіття;
- 6) значна диференціація зайнятості по регіонах;
- 7) низький рівень оплати праці, який зберігається навіть за умов певної економічної стабілізації.

Вплив заробітної плати на регулювання зайнятості за сучасних економічних умов може бути визначений за такими параметрами: рівень та динаміка номінальної та реальної заробітної плати у зіставленні з основними макроекономічними показниками країни; рівень і динаміка міжгалузевої та міжрегіональної диференціації заробітної плати; диференціація заробітної плати та зайнятості за формами власності.

2. Безробіття як макроекономічна проблема сучасної економіки.

Безробіття — це незайнятість працездатного населення у суспільному виробництві, однак яке бажає мати роботу для задоволення особистих і суспільних потреб; це соціально-економічне явище, за якого частина економічно активного населення не може використати свою робочу силу.

Чинниками формування безробіття можуть бути: циклічність розвитку економіки, суперечливий характер НТП, структурні зрушення в економіці, недостатня мобільність робочої сили, негнучкість системи відносних цін і ставок заробітної плати, дискримінація на ринку праці щодо жінок, молоді та національних меншин.

Основним чинником безробіття в розвинутих країнах є науково-технічний прогрес і впровадження нових технологій, у країнах перехідної економіки такими причинами стали [47, с. 37]:

- кризові явища в економіці, що супроводжувались різним збільшенням підприємств, які повністю або частково зупинили виробництво, чим спричинили відповідне скорочення сукупного попиту на робочу силу;
- структурні зрушення, до того ж як міжгалузеві, так і секторальні, внутрішньогалузеві та регіональні. Результатом таких зрушень є якісна невідповідність структури пропозиції робочої сили структурі попиту на неї;
- рух робочої сили (професійний, соціальний, регіональний).

Штучне підтримання надмірно високого, економічно необґрунтованого рівня зайнятості неминуче супроводжується низькою ефективністю виробництва, інфляцією попиту тощо. І з другого боку, надмірно високий рівень безробіття викликає посилення соціально-економічного розшарування суспільства, тиск на державний бюджет, породжує недовикористання трудового потенціалу та соціальні конфлікти.

Резерв робочої сили, певна її надлишковість є однією з обов'язкових умов її мобільності, можливості швидкого міжрегіонального та міжгалузевого перерозподілу, забезпечення реструктуризації виробництва, це стимул трудової активності й підвищення дисципліни праці. Усі країни докладають багато

зусиль для подолання безробіття, але жодній країні не вдалося ліквідувати його повністю.

Для вимірювання безробіття використовуються абсолютні й відносні показники. До основних абсолютних показників належать: кількість безробітних на рівнях: країна, область, місто, район; кількість безробітних за статево-віковою ознакою, освітою, місцем проживання, соціальним статусом; середня тривалість безробіття в місяцях.

До основних відносних показників безробіття належить рівень безробіття, який визначається на початок або на кінець періоду.

Безробіття поділяють на 2 групи: добровільне та вимушене. Принципова відмінність між ними в тому, що добровільне безробіття не є турботою держави не реєструється і не передбачає надання допомоги.

Добровільне безробіття в основі має суб'єктивну причину і цілком залежить від самого носія праці. До нього належить, зокрема фрикційне безробіття, яке передбачає нетривалий термін незайнятості й пов'язане з переміщенням людей з однієї роботи на іншу, зміною місця проживання, а також звільненням за власним бажанням. В умовах ринкової економіки цей вид безробіття є постійним, неминучим і певною мірою бажаним. Таке безробіття може поєднуватися з рівновагою на ринку праці.

До групи вимушеного безробіття можна віднести: структурне, циклічне, інституціональне, технологічне, часткове, сезонне, регіональне.

Виникнення структурного безробіття пов'язане зі структурними зрушеннями в економіці, закриттям застарілих підприємств і виробництв. Унаслідок цього попит на деякі професії зменшується або взагалі зникає, а на інші професії, яких раніше не було, зростає. А отже, на відміну від фрикційного, при структурному безробітті важко знайти роботу без відповідної перепідготовки, додаткового навчання.

Як різновиди структурного безробіття можна розглядати технологічне і конверсійне безробіття.

Технологічне безробіття пов'язане з переходом до нової техніки і технології, з модернізацією та автоматизацією виробництва, що супроводжується вивільненням робочої сили і найманням працівників принципово нових спеціальностей та кваліфікації. Саме цей вид безробіття є найбільш характерним для розвинутих країн.

Конверсійне безробіття спричинюється скороченням чисельності армії і зайнятих у галузях оборонної промисловості. Циклічне безробіття пов'язане із фазою спаду економічного циклу, зниженням сукупного попиту на товари і послуги, а отже, зі спадом виробництва. Воно небезпечне своєю тривалістю, найбільшою мірою від нього страждають молодь, жінки, люди похилого віку. Циклічне безробіття для України є основним видом безробіття у зв'язку з тривалою кризою в економіці.

Регіональне безробіття викликане різними причинами, притаманними конкретному регіону, наприклад закриттям вугільних копалень у Донбасі. Для окремого регіону воно є, як правило, або структурним, або сезонним, або якогось іншого виду. Подолання регіонального безробіття потребує відповідної структурної політики і розроблення регіональних програм забезпечення ефективної зайнятості населення на основі подальшої диверсифікації економіки, залучення та функціонування приватного капіталу, розвитку інфраструктури [24, с. 113].

Однією з найважливіших характеристик ринку праці є тривалість безробіття. Воно є особливо небезпечним, якщо триває досить довго тривале безробіття породжує бідність і подальше розшарування населення за рівнем доходів, розвиток процесів маргіналізації населення та багато інших негативних наслідків.

Відповідно міжнародна статистика не лише звертає увагу на загальний рівень безробіття, а й виокремлює тих, хто не має роботи упродовж тривалого періоду: понад шість місяців (так зване тривале безробіття) і понад рік (застійне безробіття).

Природний рівень безробіття - це такий рівень безробіття, за якого будь-яке підвищення попиту на працю не спричиняє скорочення кількості безробітних. Тобто це рівень безробіття, за якого воно в основному все добровільне. Резерв робочої сили, що забезпечує можливість швидкого міжрегіонального і міжгалузевого перерозподілу робочої сили відповідно до коливань попиту виробництва на робочу силу, є природним безробіттям. Природне безробіття складається з фрикційного та структурного типу, оскільки вони існують у будь-який період економічного розвитку.

Фактичний рівень безробіття під впливом численних внутрішніх і зовнішніх чинників може значно відхилятися від природного рівня. Якщо безробіття у країні або в окремому регіоні загрожує соціальною кризою (вибухом), вважається, що воно досягло критичного рівня.

Безробіття є повним тоді, коли особа зовсім не має роботи і відповідно — доходів.. Якщо ж тривалість робочого періоду скорочена (за рахунок скорочення робочого дня або робочого тижня), виникає часткове безробіття. Відповідно до законодавства України часткове безробіття - це втрата особою частини заробітної плати внаслідок вимушеного тимчасового скорочення нормальної чи встановленої на підприємстві тривалості робочого часу і (або) перерви в отриманні заробітної плати чи скороченні її розмірів у зв'язку з тимчасовим припиненням виробництва без переривання трудових відносин з причин економічного, технологічного та структурного характеру.

Досить часто часткове безробіття ототожнюється з прихованим безробіттям, хоча це не зовсім правильно. Часткове безробіття — це одна з форм неповної зайнятості, яка в більшості країн світу передбачає навіть певну компенсацію втрат у межах програм підтримки доходів безробітних.

Приховане безробіття - це неповна вимушена зайнятість працівників, які стали зайвими з різних організаційно-економічних причин виробництва, але продовжують бути у складі підприємства. Його основними формами є:

- збиткова чисельність працівників, які отримують заробітну плату;
- оформлення відпусток з ініціативи адміністрації;

- зростання цілодобових та внутрішньозмінних простоїв з організаційно-економічних причин.

3. Співвідношення динаміки ВВП і безробіття в Україні.

Загострення проблеми безробіття супроводжується економічними втратами, насамперед зменшенням валового національного продукту (ВНП), його відставанням від потенційного ВНП, який визначається за припущення існування природного рівня безробіття та певних «нормальних» темпів економічного зростання. Зв'язок між безробіттям і ВНП дістав назву закону Оукена. Зміст його полягає в тому, що щорічний приріст ВНП на 2,5 - 2,7 % утримує кількість безробітних на постійному рівні. Кожні додаткові 2 % приросту ВНП зменшують цей показник на 1 %. Кожне додаткове скорочення темпів зростання ВНП на 2 % веде до підвищення рівня безробіття понад природну норму на 1 %. Із даного закону випливають такі практичні висновки:

- по-перше, для того щоб не допустити зростання безробіття, необхідно щорічно не менше 2,7 - 3,0 % приросту ВНП спрямовувати на створення нових робочих місць;

- по-друге, вищий приріст ВНП скорочує безробіття, а зниження темпів його приросту призводить до зростання безробіття.

За оцінкою керівників, на підприємствах утримується зайва чисельність працівників (приховане безробіття) від 10 % до 33 % персоналу. Подібне явище отримало досить точну назву «адаптація без реструктуризації». Український ринок праці (як і ринки більшості пострадянських держав) пристосовувався до нових умов «нетрадиційними способами», і ціною збереження робочих місць виявилася передусім стійка, що стало майже нормою, заборгованість із виплати заробітної плати.

Збереження підприємствами надлишкової робочої сили було зумовлене низкою причин. Одна з головних — це складність звільнення працівників відповідно до старого трудового законодавства. Другою причиною стали патерналістські установки багатьох українських керівників, частково успадковані від радянської епохи, а частково використовувані для зняття

соціальної напруги. Певну роль відіграли такі чинники, як прагнення держави (насамперед місцевої влади) уникнути масового безробіття; тиск трудових колективів і профспілок.

Категорія працівників, які перебувають у стані прихованого безробіття, має відмінні соціально-економічні характеристики, що виділяє їх у специфічний сегмент ринку праці. У його структурі чітко вирізняються дві підгрупи. Для однієї характерне сприйняття власної вимушеної неповної зайнятості як форми адаптації до ринкових умов. Ці особи, як правило, успішно використовують вільний робочий час для організації своєї вторинної зайнятості. Представники іншої групи є менш адаптованими на ринку праці. Вони потерпають від низьких доходів, неможливості знайти підходящу роботу, низької конкурентоспроможності. Вимушену неповну зайнятість вони сприймають як справжню трагедію.

Згідно з положеннями Міжнародної організації праці приховане безробіття розглядають як форму неефективного використання праці офіційно зайнятого трудовою діяльністю населення. Це негативно позначається не тільки на матеріальному становищі працівників, а також на всіх показниках, що відображують обсяги й ефективність виробництва, в тому числі продуктивності праці, ступеня використання основних фондів тощо.

4. Доходи населення та їх складові.

Доходи населення - грошові й натуральні (у грошовій оцінці) доходи громадян з різних джерел. Основними джерелами особистих (індивідуальних) доходів за умов ринкових перетворень і ринкової економіки загалом є: трудова діяльність за наймом, підприємницька діяльність, власність, кошти держави і підприємств, розподільні відповідно належності до певної соціальної групи і категорії персоналу, особисті підсобні господарства [39].

Цим джерелам відповідають доходи у вигляді (формі):

1. заробітної плати;
2. підприємницького прибутку (доходу);

3. дивідендів, відсотків, орендної плати, доходів від продажу майна;
4. трансфертних платежів (пенсій, стипендій, різного роду допомоги тощо);
5. продуктів та коштів від особистого підсобного господарства

Важливим джерелом доходів населення в країнах з трансформаційною економікою є його самозайнятість, тобто самостійне забезпечення себе роботою (зайняті індивідуальною трудовою діяльністю, творчою діяльністю, фермери та члени їхніх сімей, члени кооперативів) заради прибутку чи сімейного доходу.

Грошові доходи формуються за рахунок заробітної плати, гонорару, підприємницького доходу (прибутку), доходів від власності, доходів від особистого підсобного господарства, інших доходів. Натуральні доходи включають продукцію особистого підсобного господарства, яка використовується на особисте споживання, а також соціальні трансфerti в натуральній формі.

Попит на працю як основне джерело доходів населення та пропозиція праці впливають на величину доходів у формі заробітної плати. Розмір заробітної плати, регулярність її виплати найбільшою мірою визначають рівень життя населення, особливо його частини з низькими доходами. В Україні ситуація зі своєчасністю виплати заробітної плати і погашенням заборгованості з неї поступово змінюється на краще, однак ця проблема все ще остаточно не вирішена

Мінімальна заробітна плата встановлюється державою як соціальна гарантія забезпечення нормальних умов відтворення робочої сили найменш кваліфікованого працівника й утримання його сім'ї. Вона являє собою законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, менше за який не може одержати найманий працівник за фактично виконану ним повну місячну норму праці .

Мінімальний рівень заробітної плати не повинен бути нижчим за рівень допомоги з безробіття. Інакше виникнуть певні фінансові та адміністративні проблеми, оскільки потрібно буде доповнювати мінімальну заробітну плату

допомогою по бідності і доводити доходи низькооплачуваних працівників до рівня доходів, передбачених системою соціального забезпечення.

Загалом, єдність державної політики в галузі організації заробітної плати в Україні забезпечується на основі Закону «Про оплату праці». Згідно з цим Законом, держава регулює оплату праці на підприємствах усіх форм власності та господарювання через встановлення мінімальної заробітної плати, інших державних норм і гарантій, умов та розмірів оплати праці на підприємствах, в установах і організаціях державної та комунальної власності, їх керівників, регулювання фондів оплати праці підприємств-монополістів, оподаткування доходів працівників. Тим самим законодавчо визначено сфери державного і договірною регулювання заробітної плати (за розширення останнього), збалансоване поєднання централізованих та децентралізованих важелів регулювання оплати праці.

Структура доходів населення, передусім особистих доходів, істотно і по-різному впливає на умови життя людей, діяльність підприємств, економічний розвиток країни і соціально-економічної системи загалом. Від структури доходів значною мірою залежать мотиви, а отже, й результати господарської діяльності людей; взаємовідносини між ними та їхніми групами у виробничих колективах і суспільстві; ступінь збігу, єдності індивідуальних, колективних, суспільних та інших економічних інтересів і, врешті-решт, рівень життя населення.

5. Диференціація доходів населення.

Диференціація доходів — різниця в рівні доходів різних верств і груп населення, зумовлена відмінностями в оплаті праці, неоднаковим відношенням до засобів виробництва, створеного продукту, економічної та політичної влади тощо [13, с. 65]. Диференціація, нерівність доходів у трансформаційній економіці є не тільки наслідком неоднакової ефективності та продуктивності праці, виробництва, а й результатом нерівного розподілу приватної власності на засоби виробництва в ході процесів приватизації.

Диференціація доходів зумовлена багатьма чинниками. Відмінності в рівнях особистих доходів спричинені: розбіжностями в рівні заробітної плати; неоднаковими розмірами власності і, як наслідок, різною величиною доходів від неї; неоднаковою соціальною допомогою від держави та різними пільгами; наявністю підприємницького хисту або особливих, унікальних здібностей; соціальним статусом (особа, зайнята або незайнята трудовою діяльністю; молодь, що навчається; найманий працівник; власник майна; пенсіонер; інвалід тощо).

Різниця в заробітній платі, у свою чергу, зумовлена природними здібностями людини, освітою, професією, спеціальністю, кваліфікацією, досвідом, галузевими відмінностями, умовами праці тощо.

Показниками диференціації населення за доходами (витратами) є коефіцієнт Джині (коефіцієнт концентрації доходів або витрат), коефіцієнт децильної (квінтильної) диференціації та коефіцієнт фондів.

Коефіцієнт Джині (K_c) характеризує диференціацію доходів (витрат) населення у вигляді ступеня відхилення фактичного розподілу доходів (витрат) за пропорційно (чисельно) рівними групами населення від абсолютно рівного їх розподілу між ними, тобто він показує ступінь рівномірності (нерівномірності) розподілу доходів (витрат) серед верств населення. Коефіцієнт Джині варіює в інтервалі від 0 до 1.

Коефіцієнт децильної диференціації показує співвідношення доходів (витрат) найзаможніших і найбідніших груп, однакових за кількістю осіб, тобто співвідношення мінімального рівня доходів (витрат) серед 10 % найбільш забезпеченого населення і максимального рівня доходів (витрат) серед 10% найменш забезпеченого населення. За повної рівності населення за доходами (витратами) коефіцієнт децильної диференціації дорівнює 1. Квінтильний коефіцієнт диференціації доходів (витрат) населення — відношення мінімального рівня доходів (витрат) серед 20 % найбільш забезпеченого населення до максимального рівня доходів (витрат) серед 20 % найменш забезпеченого населення.

Коефіцієнт фондів розраховується як відношення середнього значення доходів (витрат) населення в десятій децильній групі до середнього значення їх у першій децильній групі.

У графічному вигляді нерівність розподілу доходів населення ілюструє крива Лоренца - кумулятивний розподіл кількості населення та відповідних їй доходів.

Високий рівень економічної нерівності населення, дуже невеликий прошарок середнього класу, який є гарантом соціальної стабільності і прогресу, не сприяють соціальній згоді та побудові громадянського суспільства в Україні. Особливої актуальності питанням диференціації доходів, економічної нерівності населення надає те, що головним пріоритетом соціально-економічного розвитку країни є підвищення рівня життя народу.

6. Рівень життя населення, його складові та індикатори.

Рівень життя населення - це забезпеченість населення необхідними матеріальними благами і послугами, рівень їх споживання та ступінь задоволення раціональних потреб [13, с. 167]. Виходячи з цього розрізняють різні шаблі цієї категорії відповідно до визнаних суспільством і державою потреб, покладених в її основу:

- добробут - користування благами, які забезпечують всебічний розвиток людини;
- нормальний рівень - раціональне споживання за науково обґрунтованими нормативами, яке забезпечує відновлення фізичних та інтелектуальних сил людини;
- бідність - споживання благ на рівні збереження працездатності як нижчої межі відтворення робочої сили;
- злиденність - споживання мінімально припустимого за біологічними критеріями набору благ.

Поряд із категорією рівня життя населення використовуються такі близькі за значенням терміни, як добробут, вартість життя, якість життя.

Вартість життя являє собою грошову оцінку благ і послуг, які фактично спожиті у середньому домогосподарстві упродовж певного часу і відповідають певному рівню задоволення потреб. Поняття якість життя зазвичай застосовують при широкому розумінні рівня життя населення через включення до нього характеристик зайнятості, умов життя, стану здоров'я, довкілля, рівня освіти, соціального забезпечення тощо. Умови життя поділяються на умови праці, побуту і дозвілля (відпочинку). Умови праці включають санітарно-гігієнічні, психофізіологічні, естетичні та соціально-психологічні умови. Умови побуту - забезпеченість житлом, його якість, розвиток побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування, транспорту, медичного обслуговування, освіти. Умови дозвілля пов'язані з вільним часом людей - частиною позаробочого часу, яка використовується для розвитку особистості, більш повного задоволення її інтелектуальних, духовних і соціальних потреб.

У світовій практиці для характеристики рівня життя населення застосовується такий інтегральний показник, як індекс людського розвитку (ІЛР), він також включає індикатори лише трьох аспектів життя: матеріальне забезпечення (національний дохід або валовий внутрішній продукт на душу населення); демографічна ситуація (тривалість життя); рівень освіти (сукупна частка тих, хто навчається в навчальних закладах, і рівень грамотності дорослого населення), що обмежує можливості його використання для всебічного аналізу рівня життя населення [44].

Для оцінювання досягнутого рівня життя населення, зокрема рівня матеріальної забезпеченості, використовують відносні показники порівняння зі стандартами. Найважливішим серед них є прожитковий мінімум, величина якого згідно з міжнародним правом має бути орієнтиром при встановленні мінімальної заробітної плати, мінімальних пенсій за віком, мінімальних стипендій, соціальної допомоги та інших компенсаційних виплат. Розрізняють прожитковий мінімум фізіологічний і соціальний. Перший передбачає задоволення лише основних фізіологічних потреб. Другий має забезпечувати значно вищий рівень споживання, оскільки включає також мінімальний набір

товарів та послуг, необхідних для задоволення духовних і соціальних потреб. В Україні прожитковий мінімум визначається як вартісна величина набору продуктів харчування, достатніх для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Тобто він є соціальним прожитковим мінімумом, а отже, і соціальним орієнтиром для соціальної політики держави. У 2003 р. прожитковий мінімум становив 342 грн, тоді як у середньому на одного члена домогосподарства розмір середньомісячних сукупних витрат - 281,2 грн, тобто на 18 % менше.

Зважаючи на те, що майже 1/3 населення України - пенсіонери, частка яких має сталу тенденцію до зростання, важливим індикатором рівня життя є пенсійне забезпечення. Пенсіонери є однією з найменш забезпечених і найбільш соціально вразливих верств населення. І хоча пенсійне забезпечення потребує подальшого вдосконалення, позитивним зрушенням у цьому напрямі є збільшення мінімальної пенсії за віком до розміру прожиткового мінімуму.

Таким чином, досвід України та інших постсоціалістичних країн показує, що системна трансформація суспільства, особливо в умовах економічної кризи і застою, характеризується різким зменшенням доходів населення, які часто не досягають прожиткового мінімуму, зростанням соціального розшарування, низьким рівнем медичного обслуговування, скороченням тривалості життя населення та ін. За таких умов закономірно зростає кількість бідних і проблема бідності постає перед усе ширшими верствами населення.

Бідність як явище притаманна всім економічним системам й існувала за будь-яких часів. На сьогодні проблема бідності набула глобального характеру.

Сама категорія бідність різними дослідниками трактується неоднозначно. Зазвичай бідність визначається як рівень доходів, який не дає змоги забезпечити нормальні умови життя людей; як нестача коштів для задоволення елементарних потреб або як неможливість підтримувати мінімальний рівень

споживання, що визначається на основі фізіологічних, культурних та соціальних нормативів [30, с. 58].

Для характеристики бідності розрізняють такі її форми: об'єктивну та суб'єктивну; абсолютну та відносну.

Об'єктивна бідність визначається за прийнятими в країні критеріями доходу та доступом до матеріальних і духовних благ. Для характеристики об'єктивної бідності найпоширенішими є застосування абсолютних (нормативних), відносних, структурних, ресурсних критеріїв. До них належать, зокрема, встановлений у країні прожитковий мінімум, частка населення із середньодушовими доходами (витратами), нижчими за нього, енергетична цінність добового раціону харчування, частка витрат на харчування у загальній структурі витрат (порогом вважається 60 %).

Суб'єктивна бідність визначається за самооцінюванням і самоідентифікацією, тобто коли людина, певні групи населення оцінюють власний рівень життя як притаманний бідним верствам і відповідно визнають себе бідними. Основними чинниками суб'єктивної бідності є добробут людини та його динаміка, економічна нерівність у суспільстві, розрив між реальним рівнем життя та життєвими стандартами розвинутих країн

Абсолютною бідністю називається бідність людини, родини, які не можуть забезпечити себе сумою благ, абсолютно необхідних для збереження здоров'я і помірно активного трудового життя, тобто якщо їхній рівень споживання не забезпечує визначеного мінімуму. Саме поняття мінімуму не є сталим і різниться в одній і тій самій країні у різні періоди, в один і той самий період у різних країнах залежно від рівня економічного розвитку, життєвого рівня, наявних у суспільстві соціальних стандартів тощо. Тому не існує єдиного, загальносвітового стандарту бідності, а отже, і межі абсолютної бідності. Нижчим щаблем рівня життя, крайнім виявом бідності є злиденність.

Відносна бідність визначається як певна частина (від 30 до 75 %) середнього по країні рівня споживання. Визначальним чинником відносної бідності є ступінь економічної нерівності у суспільстві (диференціації

населення за доходами). Відносна бідність існує у будь-якій країні, оскільки завжди є верстви населення, які з різних причин мають доходи, істотно нижчі від існуючих стандартів.

Відповідно до обраних критеріїв бідності здійснюються розрахунки масштабів і рівня бідності. Масштаби бідності - загальна кількість населення (домогосподарств, сімей), визнаного бідним згідно з прийнятими критеріями. Рівень бідності - частка населення (домогосподарств, сімей), яке визнається бідним згідно з прийнятими критеріями, у загальній кількості населення (домогосподарств, сімей).

Реальною основою подолання бідності може бути лише стійке економічне зростання, однак, з другого боку, бідність і породжувані нею низький рівень культури, загальноосвітньої та професійної підготовки, незадовільний стан здоров'я населення є суттєвою перешкодою на шляху до зростання, особливо в умовах формування нової економіки, яка спирається на найповніше і ефективніше використання людського фактора. Це вимагає від держави вжиття необхідних заходів щодо подолання впливу негативних наслідків системної трансформації суспільства на рівень життя населення.

7. Соціальна політика держави в умовах системної трансформації суспільства.

Соціальна політика являє собою комплекс соціально-економічних заходів у суспільстві, спрямованих на сприяння цілеспрямованій діяльності людей, їхньому всебічному розвитку, забезпеченню відповідного рівня життя, їхньому соціального захисту і, таким чином, на реалізацію цілей соціальної справедливості, захищеності, високого рівня життя [49, с. 97]. Метою соціальної політики є створення необхідних умов для розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, повного розкриття творчого соціального потенціалу людини, підвищення рівня життя громадян шляхом стимулювання трудової і господарської активності населення, а також досягнення в суспільстві соціальної злагоди і цілісності.

Сутність соціальної політики за будь-якої економічної системи розкривається в її функціях: економічній (створення сприятливих соціальних умов для забезпечення високих темпів економічного зростання), розподільній (спрямована на обмеження доходів та їх вирівнювання за допомогою жорсткої галузевої тарифної сітки і системи нормування праці), захисній (покликана за допомогою значних дотацій на товари і послуги першої необхідності компенсувати низький рівень оплати праці, підтримуючи рівень життя населення на рівні відтворення робочої сили), ідеологічній (полягає в демонстрації переваг соціалістичної системи в наданні соціальних гарантій на працю, житло, освіту, охорону здоров'я тощо, знімала потенційно високу соціальну напругу). Особливості трансформаційного періоду зумовлюють зміну вектора цих функцій соціальної політики.

Отже особливість соціальної політики в країнах з трансформаційною економікою полягає в її нестабільності, коли протягом короткого періоду можуть діаметрально змінюватися мета соціальної політики, і. зміст і роль у трансформаційних процесах. Це пояснюється значною залежністю соціальної політики у цей період від суб'єктивних чинників, а також від об'єктивно заданих обмежень. Обмеження істотно впливають на соціальну політику на етапі трансформаційних перетворень. Спільним для постсоціалістичних країн є спрямованість соціальної політики переважно на надання допомоги окремим найменш захищеним категоріям населення, що звужує її. Для решти працездатних членів суспільства визначальним стає принцип індивідуальної відповідальності, коли рівень доходів індивідів залежить лише від їхньої трудової діяльності та ініціативи.

Основна функція соціальної політики держави у трансформаційній економіці - захисна функція. Соціальний захист - комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах. Він включає заходи, які захищають кожного громадянина певної країни від економічної та соціальної деградації внаслідок безробіття та у разі втрати доходів, викликані

хворобою, народженням дитини, виробничою травмою, інвалідністю, похилим віком тощо.

Основними складовими соціального захисту є державні соціальні гарантії, державна соціальна допомога і державне соціальне страхування. Державні соціальні гарантії включають мінімальні фіксовані доходи (мінімальна заробітна плата і пенсія), а також систему нормального життєзабезпечення всіх членів суспільства у вигляді охорони здоров'я, освіти, культури тощо. Ці гарантії є загальними і покликані забезпечити мінімальні життєві стандарти й однакові стартові умови всім громадянам країни. До системи соціальних гарантій входять також соціальні пільги, тобто соціальні гарантії певним категоріям населення. Вони також характеризуються універсальністю надання благ і послуг у межах визначеної соціально-демографічної групи населення (ветерани війни, інваліди та ін.).

Соціальна допомога надається громадянам у тому разі, коли вони не мають права на одержання соціальних трансфертів із соціального страхування. В Україні існують такі види державної соціальної допомоги: цільова соціальна допомога непрацездатним громадянам з мінімальними доходами; адресна допомога сім'ям з дітьми; адресні безготівкові субсидії на покриття оплати житлово-комунальних послуг та ін. Необхідність одночасного вирішення двох завдань - подолання бідності та стримування бюджетних витрат - зумовлює особливу роль адресних соціальних допомог. Найважливіша функція соціальної допомоги - згладжування доходів населення і боротьба з бідністю.

Основними напрямками соціальної політики української держави є [44, с. 63]:

- 1) формування і розвиток ринкової економіки соціального спрямування;
- 2) досягнення соціальної злагоди і соціальної справедливості на основі соціального партнерства;
- 3) досягнення повної продуктивної зайнятості;

4) регулювання розвитку соціально-етнічних відносин на основі принципу рівності всіх націй;

5) регулювання сімейно-шлюбних відносин, спрямованих на зміцнення матеріальних, моральних, соціальних, духовних основ сім'ї;

6) заохочення продуктивної трудової діяльності;

7) забезпечення необхідного життєвого рівня кожній людині;

8) удосконалення системи оплати праці;

9) впровадження сучасної системи соціального страхування.

Висновки. Найважливіше місце у трансформаційному процесі посідає проблема зайнятості, оскільки вона передбачає злам попередніх відносин, заснованих на стійкому трудодефіциті, повній зайнятості, плановому розподілі трудових ресурсів. Основними рисами зайнятості в соціально орієнтованій економіці є збалансоване поєднання повної і ефективної зайнятості; добровільність праці і гармонізація прав та обов'язків людини у трудовій сфері; вільний перелив робочої сили між сферами докладання праці, галузями, професіями і територіями; нова трудова мотивація, підприємливість і зацікавленість працівників у високопродуктивній праці; цілеспрямоване пом'якшення негативних наслідків ринкової економіки. Проте нестандартна реакція української економіки на ринкові перетворення зумовлює нетрадиційні для ринкових економік тенденції у сфері зайнятості, широку диференціацію рівнів зайнятості в різних регіонах.

Однією з найскладніших соціально-економічних проблем в умовах ринкової трансформації є формування національного ринку праці. У постсоціалістичних країнах сформувалася нова транзитивна модель ринку праці, характерними особливостями якої є: розширення тіньової складової, моносонічна структура, високий рівень прихованого безробіття, нееластичність попиту і пропозиції праці, низька заробітна плата тощо. Розвиток українського ринку праці, як і багатьох інших постсоціалістичних країн далекий від закономірностей основних західних моделей.

В умовах трансформаційної економіки, створення і розвитку її ринкових засад посилюється орієнтація населення на збільшення своїх доходів. Водночас

зростають диференціація, нерівність доходів населення, яка у трансформаційній економіці є не тільки наслідком неоднакової ефективності та продуктивності праці, виробництва, а й результатом нерівного розподілу приватної власності на засоби виробництва в ході процесів приватизації. Оскільки трансформаційні процеси супроводжуються кризовими явищами в економіці, зростанням безробіття, інфляції, підвищенням цін, збільшенням масштабів тіньового сектору та іншими негативними тенденціями, вони загострюють проблему економічної нерівності населення.

Високий рівень економічної нерівності населення, дуже невеликий прошарок середнього класу, який є гарантом соціальної стабільності і прогресу, не сприяють соціальній злагоді та побудові громадянського суспільства в Україні. Особливої актуальності питанням диференціації доходів, економічної нерівності населення надає те, що головним пріоритетом соціально-економічного розвитку країни є підвищення рівня життя народу. Зіставлення деяких макроекономічних показників країн з трансформаційною економікою свідчить про те, що за рівнем життя населення Україна помітно поступається більшості цих країн.

У трансформаційний період закономірно зростає кількість бідних, загострюється проблема бідності. Тому пріоритетними в соціальній політиці стають захисна і розподільна функції, які поступово заміщують економічну та ідеологічну спрямованість до трансформаційної соціальної політики, що є однією з основних особливостей соціальної політики в цей період. Основна функція соціальної політики держави у трансформаційній економіці - захисна функція. Соціальний захист - комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах.

Тема 1.9. Економічне зростання у трансформаційний період.

1. Економічне зростання: сутність, показники, типи та чинники.
2. Теорії економічного зростання.
3. Особливості моделей трансформації у перехідний період та їх вплив на макроекономічну динаміку у різних постсоціалістичних країнах.
4. Трансформація відносин власності у перехідний період та її вплив на економічне зростання.
5. Інвестиційні чинники економічного зростання в Україні.

1. Економічне зростання (ЕЗ): сутність, показники, типи та чинники.

ЕЗ національного характеризується збільшенням валового внутрішнього продукту (ВВП) і національного доходу (НД) як джерел задоволення потреб суспільства. У міжнародній практиці ЕЗ використовується як узагальнюючий показник функціонування народного господарства, а вимірюється воно темпами приросту реального НД, а також реального ВВП.

Види показників:

1) загальний показник, характеризує темп приросту чи збільшення обсягу виробленого НД або ВВП усієї економіки : $\Delta Y = (Y_t - Y_{t-1}) : Y_{t-1}$, де ΔY - темп приросту НД або ВВП, Y_t і Y_{t-1} – НД чи ВВП поточного і попереднього років відповідно

2) показник збільшення обсягу НД чи ВВП на душу населення, характеризує темп приросту чи збільшення обсягу НД або ВВП у перерахунку на одну особу: $\Delta Y_L = \Delta Y : \Delta L$, де ΔY_L - темп приросту НД чи ВВП на одну особу, ΔY – загальний темп приросту НД чи ВВП, ΔL – темп приросту населення країни.

Чинниками ЕЗ є умови, які утворюють у певному сполученні органічну єдність, що дає можливість здійснювати розширення виробництва [38]:

- чинники попиту, створюють умови для безперешкодного збуту зробленої продукції;

- чинники пропозиції, характеризують збільшення наявних у суспільстві можливостей виготовлення продукції, вони поділяються на 2 групи : чинники пропозиції, що забезпечують екстенсивний тип ЕЗ, належать збільшення величини класичних факторів (земля, труд, капітал) та чинники пропозиції, що забезпечують інтенсивний тип ЕЗ, відносяться ще 2 фактори виробництва – підприємницькі здібності та научно - технічний прогрес НТП.

Екстенсивний тип економічного зростання - це збільшення обсягів виробництва, яке досягається завдяки кількісному збільшенню застосовуваних факторів виробництва на незмінній технологічній основі .

Інтенсивний тип економічного зростання – це збільшення обсягів виробництва, яке досягається завдяки зміні технологічної основи виробництва, що викликає потребу змін у якості застосованих факторів виробництва.

2. Теорії економічного зростання.

Свою теорію Дж. М. Кейнс сформував на основі визначення впливу чинника ЕЗ. Його теорія ґрунтується на тому, що без наявності достатнього сукупного попиту суспільне виробництво не може збільшити кількість виробленого продукту – це одно факторна теорія ЕЗ. Він вважаю, що у міру того, як буде зростати сукупний попит, суспільне виробництво буде на це реагувати збільшенням кількості виготовленої продукції.

Також до однофакторної теорії можна віднести модель Харрода – Дамара. Її автори вважають єдиним фактором ЕЗ збільшення розмірів капіталу. Ця модель враховує лише один з чинників пропорції та виходить те, що єдиним обмежуючим ЕЗ чинником є капітал.

Формула Харрода – Даммара: $G = S/C$ або $S = G/C$, де

G – темп ЕЗ, $S = I$ – відношення капіталу до випуску продукції (коефіцієнт капіталомісткості), C – частка заощаджень у НД чи ВВП

Ця модель значно спрощує економічні реалії, а тому не враховує велику кількість обставин, що фактично діють у реальному житті. Не враховується можливість заміщення одного фактора виробництва на інший та здійснення на цій основі подальшого збільшення обсягу суспільного

виробництва. Для вирішення цієї проблеми традиційно використовується виробнича функція. Найпростіша виробнича функція досліджує залежність приросту продукції від зміни двох факторів виробництва: праці і капіталу. Найзагальніший її вигляд $\Delta Y = f(\Delta L; \Delta K)$. На основі якої була створена двофакторна модель ЕЗ, що дістала назву модель Кобба – Дугласа. Загальний вигляд її такий: $Y = A K^a L^b$, де a та b показують, у якій пропорції ресурси капіталу і праці впливають на випуск продукції. Остаточний вигляд формули ЕЗ, яку отримали Кобб і Дуглас, був таким: $Y = 1,01 K^{0,25} L^{0,75}$. Тобто за збільшення витрат праці на x одиниць відбувається таке саме зростання обсягу продукції, як за зростання основного капіталу на $3x$ одиниць.

Треба зазначити, що ця модель характеризує ЕЗ як кількісну зміну величини факторів виробництва, тобто враховує вплив чинників пропозиції. По суті це модель екстенсивного ЕЗ. Вона не враховує дію чинників інтенсивного типу ЕЗ.

Р.Солоу було запропоновано модель ЕЗ, яка враховувала вплив чинників не тільки екстенсивного, а й інтенсивного типу ЕЗ. Відхідною точкою моделі Солоу є розуміння того, що приріст виробництва ΔY можна розкласти на складові елементи: частину (ΔY_K), зумовлену зміною величину капіталу, частину (ΔY_L) зумовлену зміною величину праці, частину (ΔI) викликану інноваційними змінами:

$$\Delta Y = \Delta Y_K + \Delta Y_L + \Delta I; \Delta Y_K = MPK * \Delta K;$$

$$\Delta Y_L = MPL * \Delta L; \Delta I = \Delta Y - (\Delta Y_K + \Delta Y_L).$$

Після того, як вперше був обчислений результат дії інноваційних змін (ΔI), він отримав назву **залишок Солоу**. Залишок Солоу являє собою ту частину приросту виробництва, яка зумовлена чинниками, що не піддаються прямому обчисленню. Однак у першому залишок Солоу справді можна вважати результатом інноваційних змін.

За результатом дослідження Солоу, в США протягом 1909 – 1949р. більше 80% зростання випуску продукції за 1 годину відпрацьованого робочого часу було досягнуто за рахунок інноваційних змін і передусім – науково – технічного прогресу.

Р.Солоу виводить рівняння, що задає темпи зростання капіталоозброєності праці: $\Delta k = S q - (n + d) k$, де Δk – приріст капіталоозброєності праці, $S q$ – заощадження в рахунку на душу населення, n – темпи зростання робочої сили (за припущенням вони дорівнюють темпам зростання кількості населення), d – норма амортизації капіталу. Таким чином, приріст капіталоозброєності праці дорівнює заощадженням на душу населення за мінусом приросту капіталу, необхідного для компенсації амортизації діючого капіталу (dk) і забезпечення капіталом приросту робочої сили (nk).

Слід пам'ятати, що зміна капіталоозброєності праці – це джерело економічного розвитку та зростання виробництва ВВП на душу населення.

Однак здійснити збільшення капіталоозброєності праці можна лише за рахунок обмеження поточного споживання. Рівень нагромадження капіталу що забезпечує стійкий стан рівнем споживання, називають золотим рівнем нагромадження капіталу. Самон Кузнець довів, що НТП є не тільки основою, а й об'єктивно необхідною умовою ЕЗ. Однак з другої половини ХХ ст.. НТП розглядався С.Кузнецом як недостатня умова для нормального розвитку зрілої ринкової економіки. Для реалізації закладеного у нову технологію потенціалу ЕЗ необхідні ще й інституціональні, поведінкові та ідеологічні зміни.

3. Особливості моделей трансформації у перехідний період та їх вплив на макроекономічну динаміку у різних пост соціальних країнах.

ЕЗ будь – якої економіки не є постійним і рівномірним. Зменшення обсяг національного ВВП – називають кризою. Суспільство загалом пристосувалось до економічних криз, оскільки вони є типовим явищем для ринкової економіки. Під час кризи йдуть з ринку неефективні виробники, поступаючись місцем більш ефективним, здатним витримати вимоги ринку. Сукупний попит та пропозиція прагнуть до рівноваги, на підґрунті якої починається період пожвавлення економіки. Таким чином, циклічна економічна криза зі спадом виробництва та зменшенням ВВП являє собою специфічну форму розвитку, що створює основу для майбутнього ЕЗ.

Виходячи з цих теоретичних позицій, цікаво придивитись до макроекономічної динаміки у постсоціалістичних країнах і до причин, які її визначають. На перший погляд, виникає враження, що практично всі постсоціалістичні країнах пережили період кризового падіння виробництва. Але є кілька країн, які протягом перехідного періоду не відчували кризового зменшення виробництва. У них протягом усього перехідного періоду було наявне ЕЗ. Зокрема йдеться про Китай та В'єтнам.

Одна з головних особливостей цих країн полягає у моделі економічного перетворень, яку обрали ці країни - це поступова, еволюційна трансформація системи суспільних відносин та інституцій, яка передбачає послідовне формування системи ринкових відносин спочатку у певному відокремленому сегменті економіки, який є лише автономним анклавом у межах старої економічної системи, з поступовим кількісним розширенням цього сегмента за рахунок підключення до нього нових підприємств та галузей традиційної економічної системи, яка у такий спосіб відчуває поступову лібералізацію.

Характерними рисами моделі, яку обрали Китай та В'єтнам, є те, що створюється «двосекторна» економіка, яка характеризує наявність двох різних систем економічних відносин у різних її сегментах.

Так, у Китаї у ролі «ринкового» сектору, де передусім відбувалися трансформаційні перетворення, виступало спочатку сільське господарство. У промисловості завдання приватизації спочатку взагалі не ставилося. А ринкова трансформація цієї сфери здійснювалася через поступову децентралізацію управління за відповідного зменшення сфери планування. Державним підприємствам поетапно було надана право виробляти та продавати продукцію поза державним планом. Китайські еволюційні економічні реформи, які тривають уже понад 25 років, але ще не завершилися, дали феноменальний результат: обсяг національного ВВП жодного року за час проведення реформ не зменшувався; у розрахунку на одну особу обсяги ВВП подвоювалися протягом 10 років. Таких темпів ЕЗ не мала жодна країна світу навіть з суто ринковою системою економічних відносин.

Друга модель перетворення економічної системи в перехідний період, спрямована на негайний перехід до ринкових відносин відразу всього господарства, дістала назву «шокової терапії». Прихильники шокової терапії починають системні перетворення з макроекономічної стабілізації. Також вони здійснювали реформу цін і торгівлі, включаючи повернення до конвертованості власної валюти. Вони гадали, що це має сприяти розвитку конкуренції та залучити іноземних інвесторів. В основу макроекономічної стабілізації покладено збалансування бюджету, що досягається як реформуванням податкової системи, так і реформуванням системи видатків для істотного зменшення бюджетних витрат. Оскільки головними статтями витрат є дотації підприємствам, то їх скорочення означатиме необхідність лібералізації цін, яка за таких умов неминуче зумовить їх зростання. Проте збалансування бюджету, як вважають прихильники «шокової терапії», створює умови для призупинення інфляції, оскільки вона зумовлена лине зростанням грошової маси, що викликано потребою покриття дефіциту бюджету. Проте зменшення суспільного попиту означає неможливість повного використання наявного виробничого потенціалу і відповідний спад виробництва.

Важливим чинником спаду національного виробництва є [54, с. 412]:

- зменшення такого компонента сукупного внутрішнього попиту, як попит з боку домогосподарств та підприємству наслідок підвищення внутрішніх цін;
- швидка лібералізація зовнішньої торгівлі.

Проте в умовах існування «від'ємної доданої вартості» у продукції національної обробної промисловості це викликає лише значне зменшення національного виробництва в галузях, зайнятих виготовленням кінцевої продукції.

На перших етапах лібералізації зовнішньої торгівлі слід було встановити максимально високі імпорتنі тарифи та значні кількісні обмеження, які через певний час могли б бути зменшені.

Захист національного виробника від дешевого імпорту мав би: дати йому змогу провести переоснащення технологічної бази виробництва, підтягнути її до рівня світових стандартів, сприяти поступовому входженню до нової системи економічних відносин.

З усього викладеного стає зрозумілим, що кризове падіння виробництва у перехідній економіці являє собою результат обраної моделі трансформаційних змін. За більш поміркованої економічної політики кризового падіння виробництва можна було не тільки не допустити, а й зберегти ЕЗ.

«Шокова терапія» прокладає шлях до економічної деградації. Причина цього – повне «відлученні» держави від регулювання економіки за такої моделі перетворення. Але сучасний досвід країн, які досягли швидкого економічного розвитку, показує, що успішні економічні перетворення неможливі без активного та послідовного втручання держави в економіку.

Досвід країн Південно-Східної Азії, де держава без використання значних бюджетних коштів все ж брала активну участь у розподілі суспільних ресурсів і в макроекономічних, структурних та технологічних змінах, дає підстави для висновку про сумнівність високої ефективності багатьох рецептів політики «шокової терапії».

Тепер навіть експерти Світового банку змушені визначити очевидний факт – країни, які найменше просунулися шляхом відокремлення держави від регулювання економіки та лібералізації своєї економічної системи, мають відносно кращі економічні показники порівняно з тими, де лібералізація економічної системи виявилась досить глибоко.

4. Трансформація відносин власності у перехідний період та її вплив на економічне зростання.

У країнах, які вступили на шлях трансформації своєї економіки в ринковому напрямі, перехідний період за своїм змістом є також і процесом змін відносин власності.

При двосекторній моделі ринкової трансформації економіки, характерній для Китаю та В'єтнаму зміна відносин власності не тільки не призвела до

економічної кризи, але й забезпечила найвищі і стійкі темпи ЕЗ. Головною причиною цього стало формування ринкового сектору не за рахунок згортання державного, а в окремії ніші, паралельно з останнім.

Державний сектор не втрачав свого власника, державна власність не піддавалася поділу й перерозподілу, а приватизація почала проводитися тільки тоді, коли вже сформувався клас приватних власників-підприємців, здатних до ефективного функціонування в ринковому середовищі, і коли вони, крім усього іншого, вже нагромадили стартовий капітал для законних операцій.

Головною особливістю процесу зміни відносин власності у країнах, що здійснювали трансформацію за моделлю «шокової терапії» стало [36]:

- тимчасове зникнення справжнього власника у виробничому секторі національної економіки;
- формування прошарку власників шляхом привласнення ними раніше створених об'єктів державної власності, що також сприяло спаду виробництва

В українській економіці нагромадження грошового капіталу недержавними суб'єктами економіки йшло з кінця 1980 років за рахунок активізації торговельно-посередницької діяльності, яка приносила величезні прибутки в країнах хронічного товарного дефіциту, фінансово-спекулятивної діяльності, що породила відповідні інститути. Така діяльність забезпечила швидке й у величезних масштабах особисте збагачення вузького кола осіб, які нині відомі як олігархи.

Спад посилювався тим, що приватизація, яка пройшла під знаком поділу власності обмеженим колом політичної еліти і кримінальних структур, не завжди приводило до появи нових власників, що були б ефективними суб'єктами ринкової економіки. Часто нові власники демонстрували націленість на особисте збагачення за рахунок привласнення фінансових потоків своїх підприємств.

Тривалість трансформаційного спаду була різна у всіх країнах. Але важливо те, що будь-якій перехідній економіці внутрішньо притаманні політична, правова, соціальна, психологічна нестабільності.

Отже, доходимо висновку, що у перехідній економіці існує безліч чинників, які істотно обмежують негайне відновлення процесу ЕЗ. Більше того, виникає прямо протилежне явище - економічна криза (трансформаційний спад). Вона може бути різної тривалості і руйнівності,

Що здебільше визначається конкретно - історичними умовами тієї чи іншої країни. Перехід від спаду до ЕЗ відбувається поступово у міру нагромадження і трансформації грошового капіталу в реальний виробничий капітал. Причини, які породжують спад в економіці перехідного періоду – це тимчасове зникнення справжнього власника в реальному секторі економіки і процес поділу й перерозподілу державної власності, які зумовлені різкою зміною відносин власності, неминучою у процесі проведення перетворень за модель «шокової терапії».

5. Інвестиційні чинники економічного зростання в Україні.

Інвестиції – це та частина суспільних ресурсів, що не використовуються для поточного споживання, а вкладаються у створення цінностей, що використовуватимуться протягом тривалого періоду у виробничій і невиробничій сферах [33, с. 179].

Для безперешкодного перебігу відтворювального процесу повинна існувати рівність між величиною заощаджень та інвестицій. У разі, якщо суспільні заощадження перевищать величину зроблених у суспільстві інвестицій, то це означатиме, що на частину виробленого продукту не буде попиту. А відповідно певна частина суспільного продукту не буде реалізована, що є ознакою наявності у суспільстві умов для економічної кризи.

Темпи ЕЗ визначаються динамікою сукупних інвестицій. Це пов'язано з тим, що саме інвестиції є найбільш динамічною і мінливою складовою сукупних суспільних витрат. Саме їхня зміна забезпечує рух суспільного відтворення по фазам циклу. Це зумовлено тим, що інші складові суспільних витрат протягом циклу практично не змінюються.

Загальний обсяг інвестицій у суспільстві є дуже динамічною і мінливою величиною. І саме від зміни обсягу інвестицій залежить те, у якому напрямі буде рухатись суспільне відтворення.

За зниження величини інвестицій суспільне виробництво вступає у фазу кризи. За їхньої стабільності - у фазу депресії. За збільшення - у фазу поживлення чи піднесення.

Найгнучкішими є чисті інвестиції. Чисті інвестиції визначаються різницею між загальною величиною сукупних інвестицій у суспільстві основного капіталу. Чисті інвестиції визначають величину приросту сукупних суспільних витрат та величину приросту сукупного суспільного капіталу, завдяки якому створюється суспільний продукт та відбувається ЕЗ.

Про роль інвестицій в ЕЗ яскраво свідчить приклад України. Поки протягом перехідного періоду загальний обсяг інвестицій в основний капітал зменшувався, для України було характерним скорочення обсягу виробництва.

Процес зменшення джерел валового нагромадження пов'язаний з тим, що почала діяти група чинників, пов'язаних з відпливом капіталу з країни. Причини цього різноманітні:

- високі комерційні ризики в Україні, зумовлені зростанням інфляційних процесів, викликали у значної частини бізнесу потребу зберегти наявний грошовий капітал, захистивши його від знецінювання;
- переважання нелегальних форм первісного нагромадження капіталу, часто з кримінальними коренями, зумовлювало у нових власників зростання остраху втрати награбованого ними багатства;
- складності інвестування в Україні, пов'язані з технічною відсталістю виробництва.

За умов масового відпливу національного капіталу іноземні інвестори з великим побоюванням ішли та йдуть нині на внутрішній ринок України. Саме тому іноземні інвестиції не справляють істотного впливу на інвестиційний процес в економіці України.

Хоча сьогодні можна констатувати, що відплив капіталу за кордон істотно зменшується і не веде до встановлення балансу з потоком вкладання коштів у національну економіку.

Ресурси, що заощаджуються в українській економіці, значною мірою не використовуються для інвестування і нагромадження основного капіталу. Тому можна говорити про виникнення розриву між заощадженнями й інвестиціями на початковому етапі трансформаційних перетворень. Неможливість повною мірою зімкнути ощадний та інвестиційний процеси також призвели до зниження частки нагромадження у ВВП.

Лібералізація зовнішньоекономічної діяльності також зумовила високі вимоги до інвестиційного процесу у зв'язку з необхідністю освоєння нових виробництв і технологій, конкуренто - спроможних не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках.

Високі вимоги до процесу інвестування в умовах необхідності зміни технологій роблять його майже недосяжним у найкоротший термін, оскільки для вирішення настільки серйозних завдань потрібні значні нагромадження, тим більше що технічний прогрес сьогодні характеризується високою капіталомісткістю.

Отже, Україна в перехідний період опинилася в ситуації нестачі національних заощаджень і зростання вимог до ресурсних джерел інвестування.

Однак, незважаючи ні на що, з 2000 р. в Україні після тривалого і глибокого спаду спостерігається зростання виробництва. В основі економічного піднесення, що розпочалось після 2000 р., лежать чинники рівня значущості. Валютно-фінансова криза 1998 р. збіглася у часі з процесом вичерпання можливостей дармового перерозподілу державної власності й ознаменувала завершення етапу первісного нагромадження грошового капіталу. Криза створила умови і показала, що подальше збагачення можливе лише на шляху перетворення нагромадженого грошового капіталу у виробничий, тобто шляхом організації підприємницької діяльності в галузях і сферах виробничого сектору. Саме тому навіть у кризовий і нестабільний 1998 р. почалося

збільшення інвестицій в основний капітал. У порівнянні з 1997 р. інвестиції в 1998 р. збільшилися на 6,1%.

Вирішальним умовою забезпечення економічного зростання повинен стати інвестиційний прорив. Він має призвести до значного зростання загального обсягу інвестицій в основний капітал, збільшення частки інвестицій у сектори, здатні забезпечити технологічну конкурентоспроможність української продукції, підвищення інноваційного наповнення інвестицій. Кінцевою метою інвестиційної політики в перспективі є створення виробничого апарату, здатного забезпечити ефективний економічний розвиток України. У процесі досягнення цієї мети повинні бути забезпечені структурні зрушення в народному господарстві.

Тема 1.10. Глобалізація та інституціональні форми інтеграції України у світове господарство.

1. Сутність глобалізації. Економічний розвиток як чинник формування інституціональних основ глобалізації.

2. Глобалізація та проблеми міжнародної економічної безпеки.

3. Глобалізація як інструмент запровадження ефективних соціальних чинників трансформації національних економічних систем.

4. Внутрішні чинники подолання технологічного розриву України в умовах її трансформаційного стану.

5. Сучасні інституціональні форми міжнародного економічного співробітництва та можливості їх використання Україною.

6. Світова організація торгівлі (СОТ) як інституціональна форма функціонування відкритої економіки та Україна.

7. Переваги та ризики відкритої економіки для України в умовах її трансформаційного стану.

1. Сутність глобалізації. Економічний розвиток як чинник формування інституціональних основ глобалізації.

Глобалізація (фр. Global - загальний) визначається сьогодні однією із закономірностей, які характеризують сучасний стан, умови та перспективи розвитку світового співтовариства, кожного окремого його суб'єкта як частки цілого.

П.Штомпка зазначав, що тенденція до глобалізації є найхарактернішою для сучасної епохи історичною тенденцією, яка формує нову, глобальну структуру політичних, економічних і культурних відносин [39].

Поняття глобалізації ввійшло у науковий обіг у 80-ті роки 20 ст. І призначалося для визначення масштабності соціальних змін, які охоплювали не окремі нації і народи, а цивілізацію в цілому.

Об'єктивною основою глобалізації є [23, с.33]:

- закони ринку, які спричиняють і визначають потребу у розвитку міжнародного поділу праці;
- принципи порівняльних переваг в організації виробництва та обміні його результатами між різними країнами.

До постійних чинників, що визначають напрями міжнародного поділу праці та міжнародної спеціалізації відносять:

- нерівномірність розподілу природних ресурсів у різних регіонах світу;
- відмінність природно-кліматичних умов, в яких відбувається розвиток економіки держави;
- нерівномірність розвитку продуктивних сил, зумовлену певними історичними, політичними та соціальними причинами.

Поглиблення спеціалізації викликає необхідність у поглибленні кооперації у сфері виробництва, де є кілька етапів. Перший, пов'язаний із міжнародною спеціалізацією країн на основі загального поділу праці, коли розвивався обмін продукції однієї галузі виробництва на товари іншої галузі (господарство-промисловість). Другий - характеризується інтенсивним розвитком

міжгалузевої спеціалізації. Третій етап - поглиблення міжнародної внутрішньогалузевої спеціалізації.

Отже міжнародна виробнича кооперація - безпосереднє поєднання у повсякденній взаємодії праці суб'єктів-юридичних осіб різних країн в одному й тому ж, або в різних, але пов'язаних між собою процесах виробництва на основі єдності конкретної виробничої мети.

Визначають такі основні форми міжнародного виробничого співробітництва:

- спільна координація виробництва та збуту на основі спеціалізації та кооперування;
- спільне володіння підприємствами;
- науково-технічне співробітництво.

Найважливішою формою є остання. Основними її формами є:

1. Створення спільних науково-дослідних центрів.
2. Здійснення спільних експериментів у галузі вдосконалення техніки й технологій.
3. Спільні пошуки та вивчення зарубіжного досвіду в галузі організації виробництва та праці.
4. Поточна координація та консультації з питань науково-технічної політики.
5. Організація підготовки кваліфікованого персоналу дослідників.

Промислова революція 19 ст. і науково-технічна революція другої половини 20 ст. стали передумовою переходу до нового етапу розвитку міжнародного поділу праці - на базі формування єдиного економічного простору на рівні окремих регіонів, угруповань, союзів тощо.

Отже, сучасна міжнародна економічна інтеграція являє собою процес господарсько-політичного об'єднання країн на основі розвитку глибоких стійких взаємозв'язків та поділу праці між: національними господарствами, взаємодії їх структур на різних рівнях і в різних формах. Її основні форми: зони вільної торгівлі, митні союзи, спільний ринок, економічний (валютний союз).

Усі згадані вище чинники та інституціональні форми співробітництва формують світове господарство. Воно являє собою єдиний організм, де кожна країна залежить від інших і є ареною загальносвітових процесів.

Матеріальною, економічною основою процесу глобалізації у другій половині 20 ст. - на початку 21 ст. виступає діяльність транснаціональних корпорацій (ТНК).

У світі налічується понад 63 тис. великих ТНК. Через цю мережу проходить понад 80% торгівлі високими технологіями, ТНК контролюють понад 90% вивозу світового капіталу. У 90-ті роки 20 ст.- на початку 21ст. набула сили тенденція до об'єднання та злиття великих корпорацій. Сьогодні зі 100 найбільших економічних суб'єктів глобальної економіки лише 49 є національними економіками. Швидке зростання сили та ролі ТНК у світовому господарстві причинило значні зміни у механізмах функціонування світової фінансової системи, яка сьогодні є формою й умовою розвитку процесів економічної глобалізації.

До основних форм глобалізації відносять [29]:

1. Подолання світової фінансово-економічної кризи на початку 70-х років 20 ст..
2. Зниження торговельних та регуляторних бар'єрів між країнами.
3. Прискорення процесів концентрації та централізації у сфері фінансових послуг через злиття банків (у США кількість банків з 1980 до 2000 р. скоротилась на 40%, у ЄС - на 25%).
4. Універсалізація фінансового бізнесу та зміни у структурі ринків фінансових послуг (злиття банківського та страхового бізнесу).
5. Широке та ефективне використання інформаційних мереж та інших інформаційних технологій для проведення операцій з обслуговування бізнесу у будь-якому регіоні планети.

В останні десятиліття 20 ст. остаточно сформувалася інституціональна та інструментальна система глобального впливу на рух фінансових засобів у всіх визначальних ланках світового господарства. Її елементами стали національні

та міжнародні фінансові інститути, приватні фінансові інститути, світова резервна валюта, глобальний борг, феномен глобального ризику, як наслідок у 90-х роках 20 ст. щорічний обсяг світових фінансових трансакцій оцінювався сумою в півквдралільона доларів, що створило ситуацію кредитного ризику у глобальному масштабі. Сьогодні обсяг тільки валютних угод перевищує 1 трлн дол. у день.

Згідно з поглядами прихильників концепції неолібералізму на сутність фінансової глобалізації, її основними цілями, завданнями мають стати:

- «економічна раціональність», пов'язана із домінуванням інтересів власників капіталів;
- забезпечення провідної ролі грошей у всіх ланках системи економічних відносин між суб'єктами господарювання;
- забезпечення умов для вільного функціонування основних ресурсів нац. господарств на світовому фін. ринку;
- створення умов, щоб управління фін. потоками здійснювалось міжнародними фін. організаціями та центрами;
- поступове створення єдиного світового платіжного засобу й центру.

2. Глобалізація та проблеми міжнародної економічної безпеки.

Існування будь-якої соціальної системи на землі стає досить проблематичним. Серед цих проблем суто соціально-економічні: демографічні зміни, продовольча безпека, енергозабезпечення, екологія тощо.

Отже, по-перше, динаміка демографічних змін, що відбувалися у другій половині 20 ст. є колосальною. Якщо з 1900 по 1950 кількість жителів планети збільшилась на 1 млрд. (із 1.5 до 2.5 млрд), то в 1998 р. вона становила вже 6 млрд., а у 2015 буде 7.8 млрд чоловік. Цікаво, що населення розвинутих країн збільшилося за 1950-1996 рр. у 1.5-1.6 рази, а у країнах, що розвиваються,- у 2.7 рази, зокрема в Африці - у 3.3 рази [19].

По-друге, поляризація доходів населення, зростання безробіття, етнічні конфлікти та війни спричинили величезні потоки міграції населення. У 1995р. кількість біженців із районів конфліктів - 27.4 млн. осіб.

По-третє, бідність і зубожіння населення багатьох країн світу на тлі економічної стагнації роблять глобальною проблемою продовольчої безпеки, оскільки її розв'язання власними силами для урядів багатьох держав нереальне.

По-четверте, екологічний стан планети, зумовлений інтенсивною господарською діяльністю. Неконтрольована така діяльність вже спричинила «озонні дірки», глобальне потепління клімату, яке веде до «парникового ефекту». Вже втрачено близько 2 млрд. га колись родючих земель.

У 1992 р. у Ріо-де-Жанейро відбулась Конференція ООН із проблем навколишнього середовища, на якій було сформульовано Програму дій щодо забезпечення якості умов життя на планеті для майбутніх поколінь. В основу програми «Стратегія світового розвитку» покладено концепцію стійкого суспільства Д. і Д. Медоузів.

Основне завдання глобалізованого світу - створення умов для переходу людства до нової стадії розвитку - стійкого суспільства. Через ускладнення всіх сфер суспільного життя за умов глобалізації, вчені говорять про нову цивілізаційну модель розвитку, основними ознаками якої є:

- прорив міжсистемних оболонок, зрощування економіки з екологічними та національно-етнічними, культурологічними системами, синтез, об'єднання їх в єдину нерозривну систему різних сфер діяльності;
- формування нового набору цінностей;
- перегрупування та симбіоз економічних, екологічних, культурологічних, національно-етнічних та інших блоків;
- формування нових організаційно-функціональних структур;
- утворення світових консорціумів, здатних сформувати новітню інфраструктуру на противагу постіндустріальній.

3. Глобалізація як інструмент запровадження ефективних соціальних чинників трансформації національних економічних систем.

Однією з найхарактерніших ознак процесу формування матеріальної, інформаційної основи глобалізації, є тенденція становлення та поширення у світі низки соціальних стандартів у системі виробництва, економічних відносин, споживання, які формують базу нової мотивації до праці в різних регіонах планети. Успіхи розвинутих країн є стимулом багатьох політиків і підприємців різних країн світу. Навіть Дж. Сорос, який називає себе виключно ринковим створінням, визнає, що ринкові цінності мало придатні для прийняття колективних рішень у ситуації, яка поряд із конкуренцією потребує і співробітництва, оскільки спільний інтерес не виявляється у ринковій поведінці, до того ж анонімний учасник ринку може ігнорувати моральні, політичні та соціальні міркування, отже, слід розрізняти функції участі у ринку та функції процесу створення правил, на яких можлива така участь.

Принцип взаємодії ринку та суспільства окреслив Ф.А.Хайек, який в одній зі своїх останніх праць зазначав: найважливіші з громадських благ, гарантування яких вимагається від держави, являють собою не безпосереднє задоволення якихось конкретних потреб, а забезпечення таких умов для окремих людей і невеликих груп, за яких вони матимуть достатні можливості для взаємного задоволення відповідних потреб. До таких громадських благ і необхідних умов можна віднести потребу у відкритості економіки, у свободі вибору та прийняття рішень, зростанні рівня соціальної справедливості та відповідальності, розвитку громадянського суспільства та соціальної конкуренції, етики бізнесу тощо.

Групою дослідників, що створили Всесвітню асоціацію прихильників економічної свободи був запропонований кількісний вимірник здатності держави виконувати свої прямі обов'язки та проводити ліберальну економічну політику - індекс економічної свободи. Цей індекс розраховується для кожної країни та кожного року за стандартною методикою на основі визначення величини 25 показників, які характеризують рівень економічної свободи у таких 7 сферах [7, с. 96]:

- 1) питома вага держави в економічному житті;
- 2) структура економіки та поширення ринкових механізмів;
- 3) грошова політика та цінова стабільність;
- 4) свобода використання іноземної валюти;
- 5) панування закону та недоторканність приватної власності;
- 6) свобода зовнішньої торгівлі;
- 7) свобода діяльності на ринках капіталу.

Дж. Б'юкенен та інші неоінституціоналісти вважають за необхідне під час формування економічної політики у будь-якій країні:

- забезпечити конституційність вибору, тобто створити систему узгоджених правил, за якими відбуваються усі подальші дії;
- гарантувати можливість постконституційного вибору;
- створити та використовувати правову систему як своєрідний суспільний капітал;
- підтримувати серед різних типів вибору (індивідуального, двостороннього, колективного).

Одним із визначальних внутрішніх чинників трансформації є потреба у соціальній справедливості, соціальній підтримці, соціальному захисті. Соціальна справедливість - визначальний синтетичний принцип та інститут функціонування будь-якої складної соціальної системи, хоча поле його існування неоднакове для різних верств того чи іншого суспільства. Цей принцип може бути реалізований лише на основі створення та розвитку ефективної системи мотивації до праці усіх суб'єктів господарської системи. Одним із найпотужніших мотивів діяльності у розвинутих країнах поступово стає мотивація досягнення, соціальна справедливість, виражена у соціальній оцінці дій та результатів праці будь-якого суб'єкта з боку суспільства, сім'ї, фірми, соціальної групи. Одним із найважливіших інститутів та інструментів забезпечення стійкого економічного розвитку є відповідальність - елемент у системі мотивації, який, у разі його повноцінного функціонування, гарантує очікуваний позитивний результат у будь-якій сфері діяльності, за наявності

інших постійних та змінних, внутрішніх і зовнішніх чинників, що забезпечують умови, поле для такої повноцінної діяльності. Існує економічна, політична, соціальна, юридична, духовно-моральна відповідальність.

Головний принцип ефективного існування відповідальності - її наскрізне, одночасне, перманентне домінування та реалізація в усіх сферах та на всіх рівнях соціально-економічного життя суспільства. Ефективними інститутами забезпечення відповідальності суб'єктів господарювання в Україні можуть стати соціальна конкуренція та багаторівнева система соціального партнерства. Підсумовуючи, можна зазначити, що процеси глобалізації формують якісно нові механізми розвитку, адекватні потребам глобальної конкуренції, мотиваційні інститути та інструменти впливу на людину, які базуються на взаємодії економічних й позаекономічних стимулів і норм.

Отже, глобалізація визначає, спрямовує і стимулює трансформаційні процеси в Україні, забезпечує розуміння об'єктивності вибору країною шляху інтеграції у світове суспільство на основі процесів внутрішнього оновлення, адекватності цих процесів рівню та потребам світового господарства, активної участі держави у формуванні та використанні механізмів глобалізації в інтересах власного народу.

4. Внутрішні чинники подолання технологічного розриву України в умовах її трансформаційного стану.

Переваги у конкурентній боротьбі може здобути лише та країна, яка здатна створити адекватні вимогам часу потужні економічну, господарську й соціальну системи, забезпечити поступальний характер інноваційної та науково-технічної політики, націленої на системне використання новітніх технологій на базі виробничого впровадження результатів НТР і НТП, сприяння процесу транснаціоналізації національної економіки тощо. Свого часу К. Маркс підкреслював, що будь-яка абстракція конкретна. Абстрактна концепція і модель соціально-економічного розвитку суспільства здатні стати конкретною основою визначення стратегічних цілей економічної політики держави та основних її політичних сил.

Термін концепція (від лат. *conceptio* - розуміння, система) має кілька варіантів тлумачень. Провідними можна вважати такі, що визначають концепцію як систему поглядів, те чи інше розуміння явищ, або єдиний, визначальний задум, провідну думку у розумінні якогось соціально-економічного процесу чи явища.

Поняття модель (фр. *modele*, італ. *modello*, лат. *modulus* - міра, зразок, норма) має багато варіантів тлумачень, серед яких найцікавішими є такі, що розглядають модель як зразок конструкції чогось. Отже, першим внутрішнім чинником подолання технологічного та економічного відставання України від ядра країн, що визначають спрямованість і динаміку процесів глобалізації, є створення цілісної, науково-обгрунтованої та спрямованої на випереджальний, інноваційний тип розвитку концепції та моделі такого розвитку.

Відомий японський економіст Наохіро Амая у праці «Японська економіка перед вибором: процвітання або занепад» 1986 р. виокремив три можливі моделі функціонування економіки [47, с. 37]:

- модель Рікардо - абсолютна роль ринкового механізму за нульової ролі держави;
- модель Сталіна - абсолютна роль держави за нульової ролі ринку;
- проміжна модель - різноманітність співвідношень між частками держави та приватного підприємництва у прийнятті рішень.

Проблеми подолання технологічного розриву із розвинутими країнами, відновлення культурного і наукового потенціалу національної економіки України, динамічного входження її у світові глобальні системи насамперед пов'язані із політичними та економічними інтересами різних політичних сил. За умов постійної конфліктності найдинамічніших сил суспільства соціальний та економічний прогрес, як на макро-, так і мікрорівні, є сумнівним. До того ж, реальні повсякденні втрати сторін від постійної конфліктності безпосередньо впливають на становище не тільки кожного конкретного члена суспільства, а й суспільства загалом, оскільки ведуть до деформації та деградації господарської етики, що, у свою чергу, негативно впливає на можливості ефективного

використання науково-промислового потенціалу України, оновлення її виробничого апарату, співпраці з іншими країнами, проведення активної політики щодо забезпечення інтеграційних процесів.

5.Сучасні інституціональні форми міжнародного економічного співробітництва та можливості їх використання Україною.

Становлення державності та системна трансформація в Україні збіглися із динамізацією процесів, що визначають сутність та якість зовнішніх чинників впливу на можливості нашого суспільства щодо успішного подолання завдань перехідного періоду, визначення стратегічних цілей постперехідного розвитку, методів та інструментів їх реалізації. Ці процеси пов'язані насамперед із швидкою інституціоналізацією та структуризацією такого явища, як глобалізація світової економіки та суспільства, невідомим зростанням у системі міжнародного поділу праці ролі всесвітніх інформаційних мереж, інтелектуальних високотехнологічних продуктів, отже міжнародних корпорацій та регіональних об'єднань, держав, які можуть забезпечити ефективну конкурентоспроможність економічних агентів на глобалізованих ринках в умовах НТР.

Подібні зміни у світовому господарстві перетворюють проблему переходу держави від командно-адміністративної економічної системи до системи ринкового типу на проміжну, етапну, оскільки стратегічною потребою суспільства стає окреслення нової парадигми економічного розвитку, в основі якої має бути системна інноваційна модель розширеного відтворення, центральним суб'єктом та результатом якої стане людина, насамперед людина праці. Формування та реалізація такої моделі можливі лише за умови тісної співпраці із країнами, які вже досягли значних та стійких позитивних результатів на цьому шляху. Найбільш близьким та доступним прикладом ефективного просування вперед на шляху практичної реалізації такої моделі є для нас країни - члени Європейського Союзу. Отже, вибір Україною форми реалізації важливої стратегічної мети у системі цілей економічної та соціальної

трансформації - інтеграції до ЄС не є випадковим або політизованим. Він суто прагматичний, реалістичний, мотивований.

Водночас слід зауважити: якщо загальні основи формування ринкової економічної системи, за певних умов, можуть здійснюватися на основі принципу самоорганізації, то орієнтація цієї системи на певні соціальні результати, на структуровану взаємодію із зовнішніми економічними агентами, в даному разі із Європейським Союзом, вимагає не лише певної зовнішньоекономічної політики держави, але насамперед активної внутрішньої діяльності, спрямованої на формування цілісної системи інститутів, які б виступали з'єднувальною ланкою між економіками і суспільствами України та ЄС. Процес становлення таких інститутів, формальних та неформальних, правових, економічних, соціальних, складний і досить тривалий, оскільки пов'язаний не лише із розробкою законодавчих норм та можливих варіантів поведінки суб'єктів економічної діяльності усіх рівнів, а й зі створенням державою інститутів, які б забезпечили формування середовища, у якому виникають неформальні інститути впливу на дію формальних інститутів тощо.

До ефективних інституціональних форм, що дають змогу Україні вже сьогодні долати міжнаціональні економічні кордони, забезпечити поступальний рух уперед у реалізації цілей реформування соціально-економічної системи, інтегруватися у глобалізоване світове господарство можна віднести насамперед міжнародні фінансово-промислові групи, транскордонне та регіональне співробітництво, яке, у свою чергу, передбачає інтеграцію з іншими країнами, наднаціональні міжнародні фінансові та торговельні організації тощо [11, с. 251].

Міжнародні фінансово-промислові групи (ФПГ) акумулюють новітні технології, інтелектуальний і фінансовий капітал як своєї країни, так і інших країн світу. Те, що не може сьогодні зробити певних причин держава - залучити значну кількість інвестицій, кредитів для відродження економіки, швидше та гнучкіше можуть зробити ФПГ, якщо, звичайно, забезпечити їм зелене законодавче світло та поле, звільнити від адміністративних пут. Нестача

національного фінансового капіталу для створення ФПГ цілком нівелюється наявністю капіталу людського, інтелектуального та, значною мірою, промислового.

Однією з найпростіших і реальних інституціональних форм використання можливостей об'єднаних зусиль для створення та просування продукту, в тому разі й вискотехнологічного, на світові ринки, є також регіональне транскордонне співробітництво, відповідним чином зорієнтоване та скоординоване (до речі, в інтегрованій під впливом об'єктивних чинників Європі сьогодні налічується понад 160 регіонів, 135 регіональних представництв структур різного рівня).

Транскордонна регіональна економічна політика здатна, за певних умов, значно підвищити рівень реалізації інтересів країни у глобальному світовому господарстві. Це зумовлюється й тими реаліями, в яких опинились наші найближчі сусіди, зокрема Румунія, Молдова, Білорусь, Росія, Польща та інші. Створивши у минулі роки значну промислову, наукову, інтелектуальну базу, систему підготовки кваліфікованих кадрів, більшість із названих країн неспроможні сьогодні самотужки навіть відновити досягнутий раніше обсяг та рівень їх функціонування. Об'єднання ж зусиль окремих країн, окремих регіонів чи галузей цих країн, на шляху швидкого засвоєння та застосування новітніх технологій, забезпечення пріоритетів соціального розвитку, що передбачає динамічний розвиток і використання інновацій і, зокрема, інновацій соціальних, робить можливим прорив у рівноправне майбутнє.

Сьогодні Україна спроможна проводити практичну роботу щодо організації співробітництва з метою забезпечення динаміки інноваційних процесів, збереження та нагромадження людського капіталу, формування капіталу соціального у кількох напрямках.

Об'єднання зусиль сусідніх країн і регіонів для реалізації спільних проектів щодо прориву на світові ринки через організацію виробництва та просування продукту на базі вже існуючих у цих країнах новітніх технологій. Поле виникнення спільних інтересів тут дуже широке. До того ж, сусідні країни, окремі їх регіони, так само як і Україна, її прикордонні регіони, можуть

запропонувати готові до реалізації новітні технології у різноманітних галузях народного господарства або промислову базу для їх упровадження.

Спільними зусиллями сусідніх держав із упровадження у виробництво сучасних технологій може бути подолана ціла низка проблем, таких як: неспроможність інвестувати проекти поодинці; опір міжнародних монополій, не зацікавлених у появі на вже поділених ринках конкурентів із продуктом високої вартості та якості або товаром-субститутом; вихід на європейські та світові ринки новітніх технологій і забезпечення там власної (спільної) економічної ніші; забезпечення роботою тих складових людського капіталу, що утворюють його ядро й залишаються у країні; формування умов для творчої свободи працівників у регіонах, отже можливість сформуванню поля функціонування соціального капіталу, яке сьогодні фактично відсутнє.

Інтеграційна спрямованість транскордонного співробітництва створює можливості для реалізації спільних проектів щодо реформування освіти, підготовки і застосування висококваліфікованих кадрів зі збереженням їх національного характеру та забезпеченням європейської якості. Водночас соціальні інновації, збільшення потреби у висококваліфікованих працівниках, підприємцях є тим інструментом і формою, за допомогою яких врешті-решт і відбувається якісна трансформація системи економічних відносин у конструктивному напрямі.

Послідовна робота з формування та реалізації спільних інноваційних транскордонних проектів може стати майстернею та полігоном для пошуку найефективніших форм управління соціально-економічними процесами на макро- та мікрорівнях, полем відпрацювання систем національного законодавства у цій сфері з використанням досвіду як країн-партнерів, так і членів Європейського Союзу. Це, у свою чергу, може сприяти прискоренню формування умов для виникнення національного соціального капіталу, як об'єктивно необхідної складової створення господарської системи, що відповідає системам розвинутих країн Заходу, отже підвищенню рівня конкурентоспроможності країни.

Активна та ефективна інноваційна транскордонна економічна політика та практика через розвиток опосередкованих зв'язків та безпосередніх інтересів сприятиме зростанню кількості й якості форм співпраці із регіональними об'єднаннями вищого типу зокрема Європейського Союзу.

Отже, регіональна транскордонна економічна політика України, спрямована на створення умов для збереження, використання та розвитку інтелектуального потенціалу, є однією з форм реалізації історичного шансу вписатися у процеси глобалізації як його повноправний учасник.

З економічних позицій такий шлях уявляється більш доступними і реальним, ніж пошук і очікування кредитів на забезпечену всебічної структурної перебудови від міжнародних фінансових інституцій, вигіднішим з точки зору швидкого отримання прибутків, технологій, забезпечення стабільного розвитку багатьох галузей. У соціальному плані - це можливість підвищити ціну праці значного кола суб'єктів економічних відносин, забезпечити їх новий соціальний статус, можливість активно впливати на процеси розвитку цих відносин; в історичному - це вихід із системи метрополія - сателіт як у соціально-економічному, так і в духовно-культурному плані, перетворення країни із другорядного елемента на один із центрів світового розвитку у системі координат глобалізації.

Транскордонне співробітництво як одна з можливих ефективних форм поєднання економічних, господарських зв'язків у відносинах з іншими країнами може бути сприятливим для нашої держави у її намаганні налагодити та поглибити відносини з Європейським Союзом, найпотужнішим регіональним об'єднанням країн на планеті. Слід зазначити, що процеси регіоналізації світової економіки прискорилися саме в період посилення тенденції до глобалізації усіх форм світового суспільного життя. Про функціональне призначення такої форми взаємодії національних держав, окремих їх суб'єктів свідчить визначення суті поняття регіону, сформульоване у процесі прийняття статусу Комітету Регіонів ЄС на базі Маастріхтських угод у 1994 р.: регіон, це «територія, яка являє собою очевидну спільність з географічної точки зору, або така територіальна спільність, де є наступність і населення якої поділяє певні спільні

цінності й намагається зберегти й розвивати свою самобутність з метою стимулювання культурного, економічного і соціального прогресу».

Одним із перших міждержавних регіональних інтеграційних об'єднань в Європі став митно-економічний союз Бельгії та Люксембургу, утворений ще 25 липня 1921 р. Згодом, у вересні 1944р. до нього приєдналися Нідерланди. Утворився так званий БЕНЛЮКС, основними цілями якого були: відміна внутрішнього митного тарифу; прийняття єдиного зовнішнього тарифу; координація внутрішньої фінансової політики; координація політики в галузі непрямих податків. Саме БЕНЛЮКС став прообразом та початком Європейського економічного союзу, увійшовши до нього складовою частиною після його створення.

Найбільш структурованим інтеграційним міждержавним угрупованням сучасності можна вважати фактично конфедеративне об'єднання — Європейський Союз (до 1 листопада 1993 р. — Європейське економічне співтовариство), засноване у 1958 р. відповідно до Римського договору Бельгією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, ФРН та Францією. Сьогодні у складі ЄС 25 країн-членів. Римський договір, підписаний 25 березня 1957 р. у створенні ЄЕС вбачав митний та економічний союз європейських держав. Організація економічного союзу спиралася на процес поступового вирівнювання умов конкуренції та вільний рух факторів виробництва, передбачалося здійснення єдиної сільськогосподарської, кон'юнктурної політики, а також спільної політики у сфері допомоги країнам, що розвиваються.

Сучасний Євросоюз має спільні наднаціональні постійно діючі координуючі органи, такі як Комісія, Асамблея, Європейська Рада, Парламент, Суд та Облікова палата, Центральний банк тощо. Комісія є центральним органом Співдружності щодо забезпечення нагляду за дотриманням Договору. Єврорада, або Рада міністрів, складається з керівників держав або урядів країн-членів та Голови Комісії. Вона приймає найбільш принципові рішення стосовно здійснення положень Договору та координації економічної політики країн - членів Співдружності. Загальним голосуванням громадян країн - членів ЄС у

межах Євросоюзу обирається Парламент, який приймає остаточне рішення у питаннях про витрати, не передбачені статутом Співтовариства. Для захисту прав людей створений Економічний та соціальний комітет як консультативний орган при Комісії.

Привабливість Євросоюзу для України визначається як рівнем його економічної потужності й технологічних можливостей (про що може свідчити її частка у світовому ВВП: сьогодні частка США у світовому ВВП становить 21 %, частка Євросоюзу - 16 %, а доля СНД -лише 4 %), так і рівнем розвитку демократії, соціальної системи, яка націлена на вирівнювання та підвищення стандартів життя населення усіх країн, що входять у Союз [29, с. 58]. Це також величезний, розгалужений, високоплатоспроможний ринок, гнучкість кредитних можливостей, переливу капіталів, мобільність робочої сили тощо.

6. Світова організація торгівлі (СОТ) як інституціональна форма функціонування відкритої економіки та України.

Відкрита економіка, основу якої складає вільний зустрічний рух товарів і послуг, капіталів, робочої сили, підприємницьких ідей із країни в країну, найповніше відповідає потребам розвитку світового господарства, національної економіки України.

Найважливіші умови відкритості економіки [7, с.213]:

- сприятливий інвестиційний клімат, який заохочує іноземних інвесторів до роботи на внутрішньому ринку країни;
- сприятливе тарифне й нетарифне державне регулювання зовнішньоторговельної діяльності;
- доступність внутрішнього ринку для іноземної робочої сили, систем технологій, інформацій та управлінського досвіду.

До основних показників відкритості національної економіки відносять зовнішньоторговельну квота у ВНП, частку експорту у виробництві, частку імпорту у споживанні, питому вагу зарубіжних інвестицій стосовно до внутрішніх.

Найпростішою, найдоступнішою, а тому найпоширенішою формою реалізації ідей відкритої економіки виступає міжнародна торгівля, організація та розвиток якої має свої принципи, закони, інституціональні форми, врахування вимог яких є необхідною умовою ефективною зовнішньоекономічної політики.

Однією з ефективних інституціональних форм організації міжнародної торгівлі у сучасному світі стала створена у 1947 р. міжнародна організація ГАТТ- Генеральна угода по тарифах і торгівлі.

Головні принципи функціонування міжнародної торгівлі в умовах відкритої економіки:

- країна – член цієї організації зобов'язувалась негайно і без застережень поширити на всі інші країни, що є членами домовленості, всі пільги, привілеї, переваги та імунітети, які вона надає якійсь одній країні;
- визнання заборони щодо нарощування обмежень на торгівлю, орієнтації на їх зменшення;
- визнання єдиної форми розв'язання суперечностей у сфері зовнішньої торгівлі - переговорів.

З 1 січня 1995 р. розпочала свою діяльність наступниця ГАТТ- Світова організація торгівлі(СОТ), головною метою діяльності якої є регулювання найактивніших проблем економічних взаємовідносин країн-учасниць на основі угод «Уругвайського раунду багатосторонніх торгових переговорів. На відмінно від ГАТТ, СОТ має набагато більше повноважень і форм контролю за поведінкою на ринках країн, які входять до цієї організації.

Насьогодні Україна є членом СОТ, але щодо забезпечення інституційної структури співробітництва із СОТ потребує подальшого вдосконалення:

- функціонування економічно обґрунтованої системи тарифного регулювання імпорту;
- спрощення структури імпортних товарів;
- уніфікації ставок акцизних зборів на імпортні й вітчизняні товари;
- застосування системи нетарифних обмежень імпорту й експорту;

- реформування системи підтримки сільського господарства;
- вдосконалення системи митної оцінки;
- системи сертифікації і стандартизації;
- створення системи захисту інтелектуальної власності;
- визначення шляхів подальшої лібералізації окремих секторів послуг.

Лібералізація зовнішньоекономічної діяльності та зовнішньої торгівлі позитивно, за певних умов, впливає на динаміку, можливості та перспективи системних трансформаційних процесів у країнах з перехідною економікою.

Нарощування та лібералізація експорту означає: реалізація принципу порівняльних переваг у системі міжнародного поділу праці та забезпечення певної економічної ніші на світовому ринку; участь у формуванні світових цін на певні види продукції, отже отримання додаткових переваг і мотивації у просуванні національного продукту на міжнародних ринках, збільшення обсягів виробництва такого продукту; зростання ВВП за рахунок розширення ефективного попиту на світових ринках, отже збільшення зайнятості та доходів працюючих, фінансових ресурсів для забезпечення трансформації національної господарської системи; адаптація бізнесу до сучасних систем менеджменту, законодавства, що склалися в розвинутих ринкових системах, до використання загальноприйнятих механізмів виживання у світовому конкурентному середовищі.

Зовнішньоекономічна, зовнішньоторговельна політика постсоціалістичних країн і України, зокрема має містити елементи протекціонізму, саме елементи, оскільки в повному обсязі сутність протекціонізму полягає у захисті національної економіки від конкуренції у сфері міжнародної торгівлі, що не може сприяти розвитку ринкової економіки.

Протекціоністська політика - це така економічна політика, що передбачає та реалізує низку заходів держави, спрямованих на стимулювання національної економіки та її захист від іноземної конкуренції.

Протекціоністська політика передбачає не лише безпосередній захист державою власного, національного виробника на міжнародних ринках товарів і

послуг, а й створення умов для збереження зайнятості у країні, підтримки певних соціальних груп і верств населення.

Одним із визначних принципів протекціоністської політики держав з перехідною економікою має бути принцип селективності.

Сутність його полягає у створенні умов для пріоритетного просування на внутрішні ринки країни товарів, пов'язаних із застосуванням у виробничому процесі новітніх технологій, зростання на підприємствах національної економіки продуктивності праці, розвитку сегментів інфраструктури, для створення яких в Україні відсутня база. Водночас, за цим принципом, ускладнюють умови просування на внутрішні ринки імпортованих товарів, якість та ціни яких вищі від вітчизняних аналогів.

У процесі реалізації цілей політики протекціонізму використовують тарифні та нетарифні інструменти. Система тарифних інструментів України включає: єдиний митний тариф; експортні, імпортовані та транзитні мита; преференційні, пільгові та повні митні ставки.

Система нетарифних інструментів складається з двох основних блоків: ліцензування та квотування експортно-імпортованих операцій, а також важелів непрямого адміністративного впливу.

Єдиний митний тариф України визначає сукупність мит і митних ставок для товарів, які імпортуються в Україну або екпортується з її території. Дія Єдиного митного тарифу як системного інструменту політики протекціонізму доповнюються режимом квотування та ліцензування зовнішньоторговельних операцій, який формується Кабінетом Міністрів України.

7. Переваги та ризики відкритої економіки для України в умовах її трансформаційного стану.

Однією з перших концепцій, що сформулювала критерії переваг для тієї чи іншої країни у міжнародній торгівлі, стала теорія різниці абсолютних витрат А. Сміта. Він вважав, що країни повинні спеціалізуватися на виробництві товарів і послуг, які коштують цим країнам дешевше за їх купівлю, тому

імпортувати товари треба з країн, де витрати на необхідний товар абсолютно нижчі, а отже, ця країна має абсолютні переваги у виробництві даного товару.

Д.Рікардо розвинув теорію різниці абсолютних витрат А.Сміта та сформулював теорію порівняльних витрат, основою якої став закон порівняльної переваги. Сутність цього закону полягає в тому, що країни спеціалізуються на виробництві тих товарів, які вони можуть виробити з відносно нижчими витратами порівняно з витратами на такі самі види товарів в інших країнах.

Виробництво однакових видів товарів у різних країнах з різними витратами є, за Рікардо, необхідною умовою існування міжнародної торгівлі. В умовах вільного ринку, вважав учений, закон порівняльних переваг є основою оптимальної спеціалізації національних економік, яка забезпечує більш ефективне розташування світових ресурсів та зростання світового виробництва відповідних товарів.

Сучасне світове господарство набагато складніше, масштаби його незрівнянно більше за господарство XVIII-XIXст. Через це модель Рікардо, яка має спрощену базу аналізу у першій половині XXст. поступається місцем новій моделі, яка визначає основні принципи міжнародної спеціалізації з позицій вигідності та ефективної міжнародної торгівлі для різних країн.

Авторами нової моделі стали шведи Елі Хекшер та Бертель Олін, а також П.Самуельсон, який у подальшому розвинув основні положення цієї моделі. Суть теорії: порівняльні переваги міжнародної спеціалізації залежить від витрат, які визначаються співвідношенням цін на фактори виробництва, технологією, станом попиту та пропонування.

Аналіз наявної в кожній країні структури чинників дозволив Б.Оліну сформулювати закон пропорційності факторів, за якими міжнародний обмін – це обмін достатніх факторів на рідкісні: країна експортує товари, виробництво яких вимагає великої кількості факторів, що є в достатку. Залежно від структури факторів, які є в достатній кількості в тій чи в іншій країні, експорт цієї країни може бути орієнтований на гранично ефективно використання природних, трудових, капітальних, наукових ресурсів або всієї їх сукупності.

Економісти, фахівці у галузі теорії міжнародної торгівлі внесли поправки в теорію О. Хекшера та Б.Оліна, зробивши наголос на тому, що професійна майстерність, здібності населення країни, рівень розвитку технологій є найважливішими чинниками у формуванні структури зовнішньої торгівлі товарами й послугами порівняно з наявною силою та капіталом.

Було зроблено висновок, що достатність факторів для виробництва того чи іншого товару впливає на порівняльні переваги міжнародної торгівлі залежно від інтенсивності використання цих факторів у процесі виробництва.

Під час формування базових стратегічних напрямів зовнішньоекономічної та зовнішньоторговельної політики в Україні слід предметно визначитися зі співвідношенням переваг та ризиків, які мають такі чинники формування світових цін, як [53 с. 39]:

- рівень монополізації світового ринку виробництва та реалізації того чи іншого виду товарів і послуг;
- рівень відкритості світового та регіональних ринків для товарів тієї чи іншої країни;
- рівень достатності та розвитку факторів національного виробництва того чи іншого товару чи послуги, інтенсивність їх використання;
- співвідношення світових і національних постійних та змінних витрат у виробництві тих чи інших товарів;

Слід ґрунтовніше проаналізувати вплив на наші конкурентні можливості вимог так званого закону однієї ціни, сформульованого англійським економістом У.Джевонсом.

Згідно цього закону: за відсутності транспортних витрат, бар'єрів у торгівлі, однакової якості, продукт повинен продаватися за однією ціною в усіх країнах відповідно до валютних курсів.

Існування закону однієї ціни ставить перед нашою владою насамперед потребу розв'язання проблеми продуктивності праці у базових галузях народного господарства, оскільки без вирішення її на наші ринки прийдуть

дешевіші та якісніші товари з усього світу, однак ми не зможемо протистояти їм як конкурентоспроможні виробники.

Становище будь-якої країни на міжнародному ринку товарів та послуг визначається як обсягами експортних ресурсів та зовнішньоекономічної, зовнішньоторговельної інфраструктури, тобто системи форм і методів організації просування продукту праці від виробника до споживача за межами країни або з однієї країни в іншу через якусь певну країну транзитом, формуючи, таким чином, для національної економіки переваги чи ризики у системі світових конкурентних відносин.

Наявність спеціалізованої, розгалуженої інфраструктури сприяє спрощенню пересування товарів і послуг на світовому ринку, скорочує витрати на обслуговування їх руху, і, таким чином, впливає на рівень світових цін, за якими відбувається реалізація продукції тієї чи іншої країни за її межами, отже на її торговельний і платіжний баланс, державний бюджет, добробут громадян.

Інтеграція України у світове господарство безпосередньо пов'язана як із забезпеченням експортної орієнтації інноваційних галузей народного господарства, так і переваг, що складаються у процесі та під впливом поглиблення взаємозалежності окремих регіонів світової економіки. Що передбачає масове пересування товарів і послуг через території національних держав, зокрема нашої.

Ще один сектор національної економіки, який, забезпечуючи транзитне пересування товарів нашої території, реалізує переваги міжнародного поділу праці, дає мільярди доларів, однак водночас знаходиться у мережі реальних та можливих ризиків, - це сектор обслуговування транзиту нафти та газу до країн Європи.

Основні ризики для України у цьому секторі пов'язані з:

- необхідністю вирішення надскладних завдань диверсифікації джерел внутрішнього споживання нафти і газу та її стабілізації;
- збереження права на роль транзитної держави у відносинах із Росією;

- набуття такого права у конкурентному суперництві з Туреччиною, Іраном, Болгарією, Румунією на транзит великої нафти з регіону Каспійського моря через Грузію.

Значна частина транзитних товарів, рейсів йде в обхід України. Це призводить до втрати щороку сотень мільйонів, навіть мільярдів доларів доходу в бюджету держави, регіонів, окремих міст і територій.

Важливими чинниками реформування економіки та суспільства України є достатня кількість капіталу для максимально повного використання інтелектуальних здібностей працівників, потенціал країни. Однак рух капіталу у світовому господарстві регулюється передусім законами конкуренції, попиту і пропонування, особливостями циклічного розвитку ринків. Капітал, як і людина, вимагає економічної свободи, найбільш прибуткового свого застосування, найсприятливіших умов, за яких він може бути використаний найефективніше.

Міграція капіталу у світовому економічному просторі, основною формою якої є його експорт, має свої відмінності від руху товарів, насамперед пов'язані із наявністю ризиків, адже на відміну від товару капітал не відчужується остаточно, його функція не реалізується негайно, тобто остаточно корисність його як для експортера, так і для позивача роз'єднані в часі. Це підвищує рівень вимог з боку експортерів до стану політичної та правової захищеності з боку держави, де передбачається використання цього капіталу.

Україна - потенційно привабливий партнер, її ринки в майбутньому забезпечать значні та сталі прибутки. Однак сьогодні рівень ризиків у країні переважає інтерес експортерів капіталу до проникнення на ці ринки. За останні роки сформувалася величезна бюрократична машина регулювання процесів проникнення іноземних капіталів в економіку України.

Проблема формування сприятливого інвестиційного клімату в країні - це проблема спрощення, прозорості та стимулювальних можливостей національного законодавства, зменшення обсягів втручання держави в економічні відносини партнерів на ринку, справжня боротьба з корупцією, відкритість економіки, певна система пільг, поширення в інших країнах.

Такі завдання для нашої законодавчої та виконавчої влади надзвичайно актуальні, оскільки впливають із особливостей сучасних форм, можливостей та джерел міжнародної міграції капіталу.

Сучасна практика свідчить про значну обмеженість вільних експортних капіталів, основне джерело яких це сучасні ТНК, тобто приватний капітал, що означає основою своєї міграції лише прибутковість.

У відкритій економіці, особливо в межах сталих регіональних об'єднань, таких, наприклад, як Європейський Союз, НАФТА, важливим позитивним чинником розвитку продуктивних сил, що забезпечує переваги у міжнародній конкурентній боротьбі, є міжнародна міграція робочої сили.

Пряма вигода розвинутих держав у такій міграції полягає в тому, що їх уряди економлять значні кошти на підготовку висококваліфікованих працівників, залучаючи у масовому порядку фахівців з інших країн.

Якщо для розвинутих країн світу така міграція створює додаткові переваги у конкурентній боротьбі на світових ринках, оскільки, по-перше, скорочує витрати на формування інтелектуального капіталу, а по-друге, дає можливість отримати додатковий економічний ефект від його функціонування в межах національної господарства, для України вона породжує насамперед нові ризики, негативно впливаючи на перспективи інноваційного розвитку її економіки.

На законних підставах, за запрошеннями або контрактами працює за кордоном значна кількість інженерно-технічних працівників, висококваліфікованих робітників - нафтовиків, водіїв, будівельників. Подальший розвиток тенденції до міграції може небезпечним не лише для майбутнього нашої господарської системи, а й для суспільства в цілому, особливо на тлі стрімкого зростання кількості людей пенсійного та похилого віку (сьогодні їх налічується близько 14 млн.), унаслідок чого навантаження на працюючих буде постійно зростати, що негативно відіб'ється на розв'язанні проблем соціального захисту, підвищення добробуту народу тощо.

Якщо легальна міграція робочої сили є до певної межі контрольованою і може регулюватися країнами за допомогою квот, вікових та професійних

обмежень, тобто стримуватися, то нелегальна міграція набуває не тільки стихійного, а й кримінального характеру. Нерегульована, стихійна, тіньова міграція, викликана бажанням людей вижити у складній ситуації, небезпечна вже тим, що у значній мірі організується та контролюється тіньовим і кримінальним бізнесом.

Зупинити небажані процеси у такому в принципі нормальному і позитивному для ринкової економіки явищі, як міжнародна міграція робочої сили, можна лише досягнувши кардинальних зрушень у реформуванні економічної, господарської та соціальної систем, поєднавши за допомогою відповідної мотивації до праці потреби суспільства та інтереси працівника, забезпечивши робочі місця, умови праці, зростання доходів, тобто певні життєві перспективи.

Розділ 2. ФОРМУВАННЯ ПРОТИКОРУПЦІЙНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПОРЯДКУ В УКРАЇНІ.

Тема 2.1. Економіко-історичні засади теорії економічного порядку.

1. Історичні чинники впровадження політики господарського порядку.
2. Інституційні основи теорії економічного порядку.

1. Історичні чинники впровадження політики господарського порядку.

Формування концепції економічного порядку (Wirtschaftsordnung) відбувалося в атмосфері загального хаосу в країні, де старий тоталітарний режим - центрально-кероване господарство - розвалився, а мінове (ринкове) господарство існувало як анархія та чорний ринок. Це пояснювало необхідність застосування «теорії порядку» розробленої представниками фрайбургської школи в 30-40 рр. XX ст.. Саме ця теорія й послужила основою розробленої концепції соціального ринкового господарства у Німеччині.

Ліберальні напрямки економічної думки (Австрійська, Лондонська й Чиказька школи) піддавалися німецькими економістами критиці за заперечення плідності державної участі в становленні й забезпеченні функціонування вільного й конкурентного ринкового механізму.

Від перенесеного в німецькі умови лібералізму було потрібно не стільки обґрунтування принципів свободи, скільки розробка умов формування вільної соціально-економічної системи, що припускає сильну й ефективну державну владу. Крім того, історично сформований високий ступінь монополізації німецької економіки з її негативними наслідками ставили під сумнів плідність державного невтручання в економіку.

На відміну від неокласиків, які акцентували увагу на аналізі кількісних аспектів, суспільного відтворення, ордоліберали основним вважали дослідження форм господарювання, які повинні були стати основою аналізу економічного процесу й передумовою усунення властивій ринковій економіці кількісних диспропорцій. Однак ордоліберальна теорія не заперечувала

значення кількісних показників. Вони також як і морфологія «чистих» порядків є інструментами для одержання наукового досвіду, «дозволяють здійснити порівняльний аналіз економічних систем» [34, с. 237] й «виявити взаємозв'язки повсякденного економічного процесу» [35, с. 295]. Досліджуючи й критикуючи економічний й ідеологічний зміст марксистської теорії ордолібералізм пропонує власне бачення економічної дійсності, що враховує розробки (насамперед ранні) марксизму й засноване на синтезі духовних, економічних, соціальних і політичних факторів.

Таким чином, Фрайбургська школа, яка сформувалася до другої половини ХХ століття в Німеччині, будучи специфічним німецьким варіантом економічної теорії, поєднала в собі:

- основні принципи лібералізму;
- окремі якості німецької історичної школи - обґрунтованість досліджень, міждисциплінарний підхід;
- теоретичну строгість неокласиків.

Ордолібералізм є економічною теорією, значення якої можна оцінити в такий спосіб.

1. Її ставлять у розряд теорій господарського розвитку, тобто, поряд з формаціями К. Маркса, теорією цивілізацій А. Тойнбі, теорією історичних коловоротів Д. Вико й ін., теорія господарських порядків покликана пояснити закономірності, стадії розвитку світової економіки.

Якщо перед дослідником поставлена мета опису господарської дійсності конкретної країни в певний момент часу (наприклад, України 2009 року), то його завдання повинне звестися до виявлення домінуючих чистих форм господарського порядку. Він повинен проаналізувати процес розробки господарських планів реальними господарюючими суб'єктами. Наприклад, розглянути діяльність якого-небудь виробничого підприємства й описати його стан на ринку сировини, устаткування, робочої сили, готової продукції, фінансовому ринку й так далі. Таким чином, відтвориться структура конкретного господарського порядку, що може містити як елементи

централізованої економіки, так й елементи мінового господарства в їхніх різних переплетеннях. Однак, побудувати на підставі даної теорії прогноз про те, як зміниться господарська дійсність України, припустимо через двадцять років, не вдасться. У теорії господарського порядку немає аналізу виникнення й зміни порядків, ні «динамізму», за що дану теорію часто й критикують.

2. Теорія економічного порядку є методологічним дослідженням, новою методологією пізнання економічних систем. Ідея приєднання до аналізу процесу аналізу порядку (інституціонального середовища) придбала в другій половині ХХ століття більшу популярність, хоча сучасні економісти воліють аналізувати порядок не тільки й не стільки за допомогою ойкеновської морфології (морфологічної класифікації форм ринку й грошових систем, класифікації форм централізовано керованого господарства), скільки з використанням інших, насамперед економіко-математичних, методів. Аналіз централізовано керованої економіки, проведений В. Ойкеном, є стандартом навчальних матеріалів у західноєвропейській економічній науці. Термінологія Фрайбургської школи міцно узвичаїлася в німецькомовній (і не тільки) економічній літературі.

3. Теорія економічного порядку дійсно ставить у центр економічної теорії аналіз конкретного співвідношення влади й свободи. Характеристика господарських порядків через різні форми розподілу влади й свободи, приводить автора до актуального й на сьогоднішній день висновку про те, що, по-перше, централізовано-адміністративне господарство несумісне з демократичною правовою державою й, по-друге, що домінуючим типом господарського порядку промислово розвинених країн є не результативна конкуренція, а зростаюча ступінь регулювання господарства владними групами

4. Теорія порядку, як відзначають деякі автори, є специфічним німецьким варіантом інституціоналізму. У теорії господарського порядку велике значення має інституційне середовище (за Ойкеном, сукупність життєвих порядків), у якій здійснюється економічна політика, а також взаємозв'язок окремих напрямків економічної політики в цілісній системі. Економічний аналіз

ордоліберальної теорії розповсюджений на сферу суспільних інститутів: у В. Ойкена - інститутів політики, у Ф. Бема - інститутів права. Інституціональна структура ринку розглядається як складова теорії економічного порядку, що дозволяє не тільки більш повно охарактеризувати ринкову систему, але й показати «не один вид капіталізму, а різноманіття його різновидів» [51, с.8].

5. Аналіз різних варіантів комбінації чистих господарських порядків приводить теоретиків ордолібералізму до висновку про можливість знаходження й формування державою «ідеального» господарського порядку, «найважливіше завдання полягає в тому, щоб новій, індустріалізованій економіці із глибоким поділом праці дати дієздатний й гідний людини порядок господарства, що міг би існувати досить довго» [35, с.302]. Дане положення обумовлює подальший розвиток ідей «Фрайбургської школи» і появи теорії конкурентного порядку й соціального ринкового господарства. За В. Ойкеном, інститут конкуренції забезпечує стійке існування економіки, але сам інститут є нестійким. Пасивність держави приводить до створення олігополістичних і монополістичних структур на ринку, а монополізація ринку веде до дестабілізації економіки. Таким чином, державне втручання в економіку повинне, насамперед, зводитися до підтримки конкурентного порядку.

6. Життєздатність теорії ордоліберальної теорії як мінімум два рази за свою більш ніж піввікову історію була перевірена на практиці: при трансформації економічної й соціальної системи Німеччини після другої світової війни і при об'єднанні Німеччини після краху соціалістичної системи. Однак, ствердження про те, що ордоліберальна концепція й політика Л. Ерхарда є нерозривно пов'язаними між собою складовими «економічного дива» післявоєнної ФРН - це скоріше міф, ніж реальність. По-перше, теорія господарського порядку розглядалася німецькими політичними діячами в найкращому випадку як орієнтир, сукупність принципів, але не як проект, призначений для точного втілення. По-друге, існували й інші фактори, які поряд з ордоліберальною концепцією сприяли успіху післявоєнної трансформації Німеччини (план Маршалла, зростаюча фаза економічного

циклу, розвиток економічної інтеграції в Західній Європі, потужний трудовий потенціал німецької економіки).

Затребуваною виявилася ордоліберальна теорія й у період економічної трансформації НДР наприкінці ХХ століття. Теорія господарського порядку послужила базою для практичного втілення соціального ринкового господарства, навіть незважаючи на значні модифікації й відступи від первісної «ідеальної» моделі конкурентного порядку. Саме теорія ордолібералізму визначила необхідність наявності ключового елемента, що надає визначеності конкретному порядку, і для соціального ринкового господарства таким елементом стала конкуренція. Саме в рамках концепції господарського порядку були розроблені основні принципи й конкретні механізми економічної політики в умовах системної трансформації (кардинальної зміни господарських порядків) - політика порядку. Політика, що здатна додати взаємозв'язок, цілісність і внутрішню логіку взаємодії держави й бізнесу, і яка може модифікувати порядок у зв'язку з новими проблемами й викликами, що особливо важливо в умовах недосконалості знань про майбутні тенденції і їхні наслідки (причому, як показала німецька практика, подібна модифікація може здійснюватися під впливом рекомендацій різних економічних шкіл).

Розгляд будь-якого реально існуючого економічного порядку можливо з наступних ключових позицій.

1. З позиції місця розташування даного порядку в системі «чистих» порядків. Реальний економічний порядок характеризується й визначається через сукупність «чистих» форм, тобто координації принципів «мінового господарства» й «централізовано керованої економіки», виявлення співвідношення яких дозволяє не тільки визначити переважні й формотворчі елементи, що доповнюють, економічного порядку, але й пояснити закономірності господарських процесів (структуру виробництва, динаміку цін і заробітної плати й т.д.).

2. Дослідження національного господарства буде успішним у тому випадку, якщо не тільки визначена специфіка структури господарського

порядку й виявлені його взаємозв'язки з повсякденним економічним процесом, але досліджений взаємозв'язок економічного порядку з іншими громадськими порядками (політичним, правовим, духовним і т.д.). Передбачається, що сталі форми повинні бути органічно взаємопов'язаними з іншими елементами громадського порядку, тобто вони повинні не просто відображатися в законах і використовуватися в господарській практиці, але й підкріплюватися релігійними й політичними переконаннями, бути соціально прийнятними. Варто брати до уваги й взаємозв'язок приватних порядків у рамках одного загального економічного порядку. Слід розглядати як інтердепенденцію між економічним й іншими життєвими порядками, так й економічну взаємозалежність у рамках конкретного порядку.

3. Економічний порядок змінюється в часі й у просторі. Він може виникнути як природним, так і штучним шляхом. «Природний» порядок складається спонтанно, під впливом тенденцій суспільного розвитку, а «формований» порядок устанавлюється державою на основі суспільного політико-економічного рішення. І хоча подібне положення і є не новим для економічної теорії, ордоліберальна теорія вносить своє бачення у його обґрунтування й практичне використання.

Встановлення ефективного економічного порядку відбувається тоді, коли його принципи виводяться з історичних тенденцій, що мають місце.

4. Зогляду співвідношення політики господарського порядку й політики регулювання господарських процесів у рамках формованого економічного порядку. У роботах вчених ордоліберального напрямку немає чіткої відповіді на питання, чи є державне регулювання зовнішнім чи внутрішнім параметром економічного порядку. Однак стверджується, що в сучасних умовах держава не тільки має можливість, але й зобов'язана здійснювати активну політику формування й підтримки економічно ефективного й соціально справедливого порядку.

Пошук суспільного розвитку, що відповідає закономірностям, дієздатного й гідного людини порядку господарства, суспільства, права й держави приводить ордолібералів до розробки теорії соціальної ринкової економіки.

Виявлення сутності й принципів соціально орієнтованої ринкової економіки дозволить не тільки конкретизувати економічний порядок як категорію, але й проаналізувати економічний порядок сучасних національних господарств з огляду відповідності концепції соціально орієнтованої ринкової економіки. Це, у свою чергу, зажадає не тільки використання перерахованих вище методологічних позицій ордоліберальної теорії, але й застосування положень сучасної теорії соціальної ринкової економіки, а також аналізу соціально-економічного положення окремих країн і світу в цілому.

2. Інституційні основи теорії економічного порядку.

Упорядкування економічних процесів у національній економіці – провідний напрямок забезпечення мети економічного порядку. В умовах трансформаційних перетворень забезпечення економічного порядку набуває особливого значення для гарантування сталого економічного зростання.

Економічний порядок – багаторівнева дефініція, одним з аспектів дослідження якої є визначення інституційних умов структурування господарського середовища з урахуванням культурних та соціально-правових чинників. Структура цих чинників (рамкових умов) в економічній теорії трактується з урахуванням меж регулювання, періоду та закономірностей поведінки економічних агентів у межах того або іншого суспільства.

Інституційна складова економічного порядку розглянута у роботах провідних фахівців з економічної теорії. Так А. Шаститко досліджував концептуальні складові інституційної структури, яка за сутністю суміжна з економічним порядком; Р. Кульков розглядав економічні теорії, в тому числі інституційну та теорію господарського порядку, в історико-національному аспекті; В. Радаєв – соціальні аспекти упорядкування інституційної структури; А. Скоробогатов розглядав інститути як чинники економічного порядку; В. Гутник акцентував свої дослідження на аналізі господарського порядку в Німеччині; Ю. Кузнецовов досліджував вплив монополій на конкурентний порядок; С. Ніколенко та І.Пінчук конкретизували місце і роль інституційної структури та економічного порядку; Норгаард О. досліджував економічні

інституції за умов демократичних реформ; Пустовіт Р. та Овчарук М. проводили теоретичний аналіз процесу інституалізації та зміни упорядкування постсоціалістичних економіках; Сухарев О. розглядав інституційну теорію й економічну політику з урахуванням окремих положень теорії економічного порядку.

За великої кількості теоретичних досліджень, на жаль, не систематизовано певним чином інституційні основи теорії економічного порядку. Тому буде доцільним розгляд інституційної складової теорії економічного порядку в більш повному і обґрунтованому вигляді.

Для розгляду інституційної складової економічного порядку буде доцільним розгляд моделі економіки інститутів О. Вільямсона [3, с.599]. Вільямсон описує чотири рівня соціального аналізу, що створюють єдину систему, за допомогою якої він пропонує досліджувати закономірності поведінки економічних агентів в рамках того або іншого суспільства.

Перший рівень – соціальна упорядкованість, що формується під впливом ординарних (неформальних) норм протягом 100 – 1000 років.

Інститути першого рівня водяться й створюються неформальними правилами, звичаями, нормами й традиціями, культурними й релігійними уподобаннями. Інститути першого рівня - це так звані вбудовані інститути. Звичайно інституціональні економісти не розглядають неформальні інститути як мінливі. У їхніх дослідженнях зміна норм і традицій потребують набагато більше часу, ніж зміни політичних інститутів або організаційних структур. Економічний порядок повинен враховувати ці інститути на Конституційному рівні.

Інститути другого рівня включають формування інституційного середовища: законів, політики, влади, прав власності.

Інститути другого рівня - це формальні правила «гри». Інститути можуть з'являтися внаслідок «еволюційних процесів, але планування можливостей теж мається на увазі». Створюють можливість цілеспрямовано знижувати трансакційні витрати, встановлюючи правила «гри» правовим шляхом.

Гарантом економічного порядку на другому рівні є держава. Навіть незважаючи на те, що інституційні зміни відбуваються швидше, ніж неформальні, зміни другого рівня займають десятиріччя або навіть століття.

Інститути третього рівня стосуються способу ведення «гри», вибудовування структури управління відповідно до обраних відносин. Тоді як другий рівень інститутів має значення для прийняття рішень ex-ante, інститути третього рівня стосуються оцінки й іноді зміни рішень ex-post.

Третій рівень – механізм управління угодами і контрактами. На даному рівні вивчається поєднання особливих наборів трансакцій з відповідним вибором контрактних відносин. Зміни на третьому рівні відбуваються за період від одного до десяти років.

Здійснення механізму управління угодами у межах інституційного середовища на засадах Конституції дозволяє забезпечити оптимальне використання обмежених ресурсів на основі мінімізації трансформаційних та трансакційних витрат.

Інститути четвертого рівня стосуються правил для розподілу ресурсів і робочої сили. Аналіз триваючих процесів розподілу ресурсів на четвертому рівні схиляється до неокласичного.

Для аналізу кожного із чотирьох рівнів О. Вільямсон пропонує використати різні теоретичні гіпотези. Так, перший рівень трактується соціальною теорією, другий - теорією прав власності й позитивісткою політичною теорією, третій рівень - теорією трансакційних витрат, а четвертий рівень – неокласичною економічною теорією [3, с.501].

Діалектична єдність названих вищеназваних рівнів дозволяє говорити про економічний порядок як окремий соціально-економічний феномен.

Схема О. Вільямсона є корисною для комплексного дослідження інституціональної структури й інституціонального середовища, механізмів регулювання й структур управління з позицій теорії господарських порядків.

При дослідженні інституціональної структури господарського (економічного) порядку доцільно приводити розмежування між інститутами й регуляціями. Згідно з Д. Норттом інститути являють собою правила, механізми,

що забезпечують їхнє виконання, і норми поведження, які структурують повторювані взаємодії між людьми.

Відповідно до неокласичного підходу під регуляціями розуміються нормативні моделі й правила поведінки економічних агентів, що вводять державою для того, щоб досягти тих або інших цілей державної політики [52; 8]. В ортодоксальній економічній теорії (мейнстрімі) проблематика регуляцій розглядається порівняно недавно - з 90-х років ХХ століття.

Теорія регуляції дистанціюється від неокласичної ідеї, відповідно до якої оптимальна організація й розподіл ресурсів здатні раз і назавжди гарантувати стійку економічну динаміку. Навпаки в контексті даної теорії відзначається, що способи регуляції економічних систем розрізняються в часі й просторі. Тому аналіз регуляції господарських процесів не може розглядатися поза національним, історичним і культурним контекстом.

Проблема регуляції розглядалася в неортодоксальних теоріях насамперед у рамках французького інституціоналізму й теорії інституційних угод (конвенціоналісти) [55, с.29]. На наш погляд господарська регуляція розглядається в методологічних координатах французької й традиційної інституціональної економічної теорії. Найбільший внесок у розвиток даної теорії регуляції внесли Р. Буайє, Ж. Сапир, 0. Фавро, М. Аглієтта.

У рамках теорії регуляції визнається важливість дослідження економічних інститутів, однак відзначається, що держава повинна розглядатися не тільки як арбітр, що раз і назавжди встановлює правила гри, але і як суб'єкт стимулюючий розвиток нових інституціональних форм [55, с.23]. Зміна зовнішніх і внутрішніх умов господарювання змушує державу проводити політику, що індукціює трансформацію сформованих інститутів. Важливо також ураховувати, що крім владних державних і спонтанної ринкової форм координації в сучасній економіці існують різні гібридні форми, засновані на дії об'єднань, асоціацій й інших приватних ієрархічних утворень. Підхід до аналізу економічних інститутів у теорії регуляції багато в чому схожий з підходом теорії господарських порядків.

Необхідно враховувати, що дві наукові школи: німецький ордолібералізм і французька теорія регуляції являють собою багато в чому схожу європейську традицію розвитку інституціональної економічної теорії. У рамках цих підходів одержали детальний розгляд ряд методологічних питань про основні детермінанти, інституціональні структури й складності реформування при радикальній економічній трансформації в постсоціалістичній Європі.

Для розуміння закономірностей формування й розвитку того або іншого господарського порядку є корисним розуміння ролі й механізмів реалізації державної економічної політики. Державна економічна політика повинна розглядатися за чотирма рівнями, за моделлю О. Вільямсона: соціальної упорядкованості, формування інституціонального середовища, механізм управління угодами і контрактами, розподілу ресурсів і робочої сили.

У теорії економічного порядку увага приділяється першим двом рівням аналізу. Держава розглядається в теорії економічного порядку як основний гравець, що формує правила й інституціональну структуру економіки, а також діючий як основний регулятор [35, с.124].

Теорія економічного порядку повинна також урахувувати неоднорідність механізмів економічної координації, що властива більшості сучасних суспільств. У роботах родоначальника теорії господарського порядку В. Ойкена проблема формування того або іншого господарського порядку розглядається в координатах існуючих соціальних інститутів, які, у свою чергу, формуються залежно від історично й національно обумовлених закономірностей економічної еволюції.

Аналізуючи історичні й національні особливості формування господарських порядків не можна не відзначити внесок у розробку основ національної політичної економії родоначальника німецької історичної школи Ф. Ліста [55]. Відповідно до підходу Ліста дослідження економіки тієї або іншої країни не може ґрунтуватися тільки на загальних абстрактних економічних законах. Тому що кожна економічна система обумовлена історичним й інституціональними розвитком конкретної держави й суспільства, тому аналіз економічної політики повинен урахувувати фактори специфічного

національного розвитку. Відповідно до теорії Ліста економічна система як національної так і світової економіки має властивість до новоутворення і тому дослідження принципів їхнього розвитку повинне враховувати взаємозумовленість процесів у різних сферах господарювання.

При реалізації заходів з регулювання економіки необхідно враховувати, що економічна система включає цілісність інститутів й організацій, що точно визначає стан зв'язку й впливу розподілу товарів і послуг [47, с. 26]. Холічний підхід при аналізі господарського порядку повинен сполучатися із традиційним принципом методологічного індивідуалізму, що домінує в неокласиці. Аналіз макроструктур у контексті теорії господарських порядків припускає враховувати не тільки кількісні фактори й оптимальні пропорції розподілу, але також якісні показники інституціональної структури, що залежать як від історичної траєкторії розвитку, так і від національних особливостей господарювання.

Теорія господарського порядку є може дати важливі рекомендації щодо інструментарію аналізу еволюції економічних систем, а також для дослідження закономірностей формування соціального ринкового господарства в постсоціалістичних країнах. Вироблення мерло по регулюванню економіки повинна враховувати взаємовплив різних складових економічного порядку. Такий вплив може не піддаватися точному прогнозу й розрахунку виходячи із властивостей складних систем. При аналізі складних систем (якої є господарський порядок) необхідно використати елементи індуктивного мислення, які дозволяють розробляти рамки для аналізу процесів розвитку й зміни господарських порядків.

Існуючі в тому або іншому господарському порядку, інститути формують структури правил і стимулів, які дозволяють економічним агентам розширювати рамки індивідуальної дії. Більшість інститутів так чи інакше пов'язані з економічною політикою держави й найчастіше створюються державою. Впорядкованість процесу розвитку інститутів і становить відмітну рису господарського порядку.

Як правило, держава виступає найважливішим регулятором економічних відносин і формує найважливіші правила складові організаційні форми, які приймаються функціонуючими господарюючими суб'єктами. Міри економічної політики найчастіше впливають на зміни таких правил. Тому ті або інші організаційні форми є функцією від заходів державної економічної політики. Отже, інституціональні й організаційні складові економічного порядку доцільно розглядати через призму державної економічної політики.

Історичні особливості еволюції й тип економічного порядку накладають обмеження на варіативність розробки й проведення заходів економічної політики. Реформаторам необхідно враховувати історичні, інституціональні тенденції еволюції економічної системи, а також спрямованість й якісні характеристики попередніх реформ. У протилежному випадку заходи державної економічної політики можуть створювати інституціональні пастки [3, с. 88].

Виділяються кілька базових форм економічного порядку, наприклад господарство, засноване на планових принципах і каталлактика («ринкове господарство, що використовує гроші в якості посередника у обміні») заснована на спонтанній ринковій координації. Схожа класифікація економічних порядків наявна в роботах В. Ойкена. Відповідно до його концепції протягом всіх історичних епох існували й існують дві ідеальні типові господарські системи: немінового «централізовано керованого господарства» й «мінового господарства».

Прикладом змішаного економічного порядку є соціальна ринкова економіка й економіка сучасного меркантилізму. Однак необхідно розглядати більш широку класифікацію економічних порядків залежно від якісного стану інституціональної й організаційної структури, а також національних історичних і культурних особливостей еволюції того або іншого економічного порядку.

Економічний порядок - еволюціонуюча система, що у своєму розвитку проходить кілька стадій. Такі стадії можуть співвідноситися з модифікацією, а не заміною одного типу господарського порядку іншим. Історичні, культурні й політичні складові еволюції економічного порядку мають бути враховані при

аналізі інституціональної динаміки у світлі формування якісно нових умов для здійснення господарської діяльності. Процес зміни інститутів у рамках економічного порядку повинен розглядатися у своїй взаємозалежності з рівнями реалізації заходів економічної політики. Також необхідно враховувати, що процес еволюції інститутів сполучений не тільки з діями організацій як гравців на просторі, обкресленому інституціональним середовищем [55].

З позицій теорії економічного порядку, можна зробити висновок про те, що економіка тієї або іншої країни з урахуванням індивідуальної й унікальної траєкторії розвитку прагне у своїй еволюції до однієї з форм господарського порядку, заснованого на різних домінуючих формах координації, забезпечуючи максимальну впорядкованість інституціональної структури, необхідну для функціонування господарюючих суб'єктів.

Реалізація заходів державної економічної політики повинна узгоджуватися з умовою стабільності в еволюції економічного порядку. Проведення заходів державної економічної політики на конституційному рівні й рівні господарської регуляції може зруйнувати історично сформований баланс інтересів основних домінуючих або впливових господарських груп, що веде до нестабільності й руйнування звичних форм економічної координації. Розв'язання даної проблеми неможливо без побудови індуктивних моделей, що враховують історичні, політичні й культурні фактори еволюції економічних інститутів у рамках конкретної держави й економічного порядку.

Таким чином, заходи державної економічної політики повинні узгоджуватися з тими можливостями й наслідками для економічного розвитку, які дають зміни інститутів у рамках еволюції економічного порядку, обумовленою історично сформованою індивідуальною траєкторією. У свою чергу політикам у ході своєї діяльності, що зіштовхується з регулювання економічних процесів не треба давати відповіді на питання, які не мають певних й однозначних відповідей у принципі.

Тема 2.2. Категоріальний аналіз економічного порядку.

1. Сутність та зміст економічного порядку.
2. Економічний порядок в системі економічних відносин.

Більш розширене, якісно нове уявлення про економічний порядок як економічну категорію надає таке дослідження її змісту, яке приводить до розгляду проблеми співвідношення окремих його частин, їх функціональних відмінностей, тобто до розгляду його структури. Кожний із розглянутих нами у попередніх підрозділах даної роботи підходів до структури економічного порядку, взятий окремо, як вже зазначалося, певною мірою є умовним та однобічним, і скоріше знаходиться у межах розв'язання певних дослідницьких завдань. Формуючи власне бачення структури економічного порядку, ми вважаємо за необхідне зосередити увагу на з'ясуванні такого її аспекту, який через систему елементів та їх взаємодію відображав би динаміку функціонування та розвитку суспільного господарства.

1. Сутність та зміст економічного порядку.

Основними понятійними складовими теорії економічного порядку є категорії: «економічний порядок», «господарський порядок», «господарська система», «економічний лад», «економічна система» та інші.

Оскільки ключовим поняттям є дефініція «економічний порядок», вона вимагає докладного обґрунтування змісту в співвідношенні її із близькими за значенням поняттями. Так за В.Ойкеном, економічний порядок - це рамкові умови господарювання, тобто сукупність інститутів, що представляють дані, необхідних для того, щоб економічні суб'єкти могли приймати рішення й діяти [34, с. 21]. Поняттю «господарська система» В. Ойкен протиставляє поняття «господарський порядок», що він визначає як сукупність форм і методів, у яких конкретно відбувалося тут і там, у сьогоденні й в минулому, керування повсякденним господарським процесом [34, с. 156].

Економічний порядок як поняття досить рідко зустрічається у вітчизняній економічній літературі, тому представляється необхідним більш докладно зупинитися на його визначенні, так співвіднести такі, деякою мірою взаємозалежні поняття, як «економічний порядок», «господарський порядок», «господарська система», «господарський механізм» й «інститут». Кожний з наведених термінів має свою специфіку у визначенні, переваги й недоліки у використанні.

Відразу необхідно підкреслити двоїсте значення слова «порядок».

Порядок - це:

- з одного боку, конкретний позитивно заданий факт (реальний порядок як відповідної економічної дійсності стан);
- з іншого боку - це «уклад», стан, що відповідає природі людини й речей (рівновага, ідеальна порядок).

У німецькій економічній літературі можна навіть зустріти різні позначення даної подвійності. Реальний порядок позначається німецьким словом «Ordnung», а ідеальний - латинським «ordo».

Ordo з античних часів означало стан, що відповідає суті людини й суті речей, домірність і рівновага, а в середні століття (у період раннього Ренесансу) одержала поширення ідея «ордо», що означала сутнісний порядок, гармонію й красу, осмислене з'єднання різноманіття речей й явищ у ціле. «Ідеальність» господарського порядку визначається виходячи з його погодженості з іншими життєвими порядками (релігійним, політичним, етичним і т.д.) і з економічних процесів, що ефективно протікають у ньому.

Економічний порядок, таким чином, являє собою не тільки об'єктивно заданий факт, але й суб'єктивно, якісно оцінювану соціально-економічну систему.

Подібне двоїсте тлумачення порядку має велике значення для подальшого дослідження, оскільки дозволяє, вивчати не тільки конкретні, реалізовані і реалізовані в історії порядки, але й задавати параметри кращого бажаного порядку, причому існуюче в реальній дійсності положення справ дуже часто дає поштовх до подібних пошуків.

У сучасній німецькій економічній літературі найбільше часто ототожнюються поняття господарський порядок і господарська система. Вони, найчастіше або розглядаються як синоніми, або розмежовуються певним чином. Так, Х. Ламперт й А. Боссерт [3, с. 226] господарський порядок і господарську систему ототожнюють, однак вважають за доцільне використати поняття «господарська система» у тому випадку, якщо мова йде про національне господарство, як певним чином організованому, націленому на досягнення загально визнаної мети розвитку економічній єдності. Господарський же порядок реалізується у формуванні й забезпеченні ефективного функціонування національного господарства, у координації цілеспрямованих економічних дій й у здійсненні виконання суспільно-політичних установок [35, с.37].

Слід зазначити, що в контексті сучасної вітчизняної економічної літератури більше близькими за значенням й, відповідно, більше цікавими для зіставлення є терміни «господарський порядок», «економічний порядок», «господарський механізм» й «інститут».

Найбільш розповсюдженим терміном, використовуваним українськими економістами є «господарський механізм». Його можна зустріти й у назвах сучасних економічних досліджень, і в підручниках з економіки й у більшості економічних енциклопедій. При цьому, дуже часто можна зустріти інтерпретації механізму через порядок, що говорить про взаємозв'язок даних категорій.

Співвіднести поняття «господарський механізм» й «господарський порядок» представляється можливим у такий спосіб: господарський механізм є способом установаження господарського порядку.

Неоднозначно в сучасних дослідженнях і співвідношення понять «економічний порядок» й «інститут». Економічний порядок одночасно й розмежовується й ототожнюється з інститутами.

Відповідно до найбільш загально визнаного формулювання, інститути необхідно розглядати як «формальні й неформальні правила, що структурують

форму соціальних взаємин у всіх сферах громадського життя, а також механізми їхнього дотримання» [35, с.28].

Тобто інститути виступають як обмеження взаємодій або як правила гри. При цьому в поняття інститут включається велика кількість різноманітних об'єктів [3, с. 4]: етика, релігія, родина, гроші, власність, правові норми, звичаї, умовності й т.д.

Можна привести й ще кілька прикладів визначення господарського порядку як інституту. Економічний порядок - це:

- сукупність інститутів і норм, пов'язаних з економічними організаціями й типами економічного поведження, що регулюють відносини між елементами народного господарства (Х. Ламперт)[3, с. 17];

- сукупність всіх формальних і неформальних суспільних інститутів, що представляють собою дані для рішень окремих господарств (К. Херрманн-Пілат)[7;350].

Досить чітке й обґрунтування розмежування понять «економічний порядок» й «інститут» утримується в дослідженні Р. Саромсокова. У відповідності до подання останнього, під економічним порядком розуміється «система відносин між економічними суб'єктами із приводу реалізації певним чином правил, норм, внутрішніх і зовнішніх обмежень у певному часово-просторово-тимчасовому ареалі». А інститут трактується як «система стійких відносин із приводу узгодження (упорядкування) форм спільних взаємодій індивідів на основі використання норм і правил, поділюваних учасниками взаємодії». Тобто інститути розглядаються як інструменти формування порядку, що діють у ролі чинників упорядкування. При цьому стверджується, що при однакових інститутах можливі різні порядки.

Підсумувавши вищесказане та агрегувавши визначення всіх складових понятійного апарату теорії економічного порядку, можна визначити, що економічний порядок - сукупність механізмів взаємодії економічних суб'єктів, які реалізуються в певних правилах, нормах і звичаях господарювання й формуються за допомогою господарського механізму, а так само формальних і неформальних суспільних інститутів. Необхідно підкреслити, що

використовуваний надалі в дослідженні термін економічний порядок необхідно розуміти саме в авторському трактуванні.

Для визначення сутності економічного порядку, доцільно звернутися до роботи В.Ойкена «Основи національної економії», в якій він наголошує на тому, що економічний порядок - завжди «індивідуальний, позитивно даний факт»; форма власності при визначенні економічної системи не має значення; головне тут - форма руху.

Економічний процес завжди і всюди протікає в рамках відомих форм, тобто історично заданого економічного порядку. Форми порядку взаємопов'язані і безпосередньо визначають характер господарського процесу. Тим самим, щоб пізнати реальну економіку кожної країни в будь-який період її історії, необхідно мати повне уявлення про структуру економічного порядку і взаємозв'язках господарського процесу, що відбувається в рамках цього порядку.

Для розкриття сутності економічних порядків, доцільно також скористатися наступною класифікацією порядків В. Ойкена. З цим поділом порядки розмежовуються на два типи: «розвинені» («що вирости природно») і «встановлені» («рукотворні»). Перший тип порядків формувався без попереднього плану, подібно до того, як зростали міста у середньовічній Європі. У період стародавньої та середньовічної історії економічні порядки, як правило, були «розвинені». Починаючи з нового часу, домінує другий тип порядку - «встановлений».

Використовуючи метод абстракції, в результаті дослідження численних конкретних господарств В. Ойкеном були виявлені чисті форми господарських (економічних) систем, з яких як у минулому, так і в сьогоденні складаються реальні економічні порядки. Це - «економічна система без обмінного централізовано-керованого господарства» й «економічна система мінового (ринкового) господарства» [34, с. 209,219].

На відміну від реально існувавшого або існуючого економічного порядку, централізовано-керована і мінова господарські системи - це абстрактні конструкції («ідеальні типи»). Метод конструювання ідеальних типів розвивав і

широко використовував у своїх дослідженнях видатний вчений М. Вебер [55, с.15]. Вони необхідні для аналізу реальних економічних порядків («реальних типів»). У реальних економічних порядках можуть одночасно бути присутнім як чисті форми централізовано-керованої системи, так і мінової

Грунтуючись на аналізі реальних історичних даних, В. Ойкен приходить до висновку, що система «централізовано керованого господарства» існувала і існує в двох формах: як «просте централізовано кероване господарство» або «власне натуральне господарство» (Eigenwirtschaft) і як «централізовано адміністративне господарство» (Zentralverwaltungswirtschaft). Історично ці дві форми «завжди утворювали сплав з елементами мінового господарства». Він виявляє три варіанти їх реалізації: «повністю централізоване господарство», «централізовано кероване господарство з вільним обміном предметами споживання», «централізовано кероване господарство з вільним споживчим вибором».

«Повністю централізоване господарство» це крайній випадок, коли планує одна інстанція, як правило, це одна особа, визначає всі господарські дії спільноти. Тут не допускається обмін. Використання продуктивних сил, розподіл продуктів і їх споживання здійснюють за вказівкою центрального керівництва. Це чисте «власне натуральне господарство». Історичні приклади - це рабство, державне чи приватне, і кріпацтво.

У «централізовано керованому господарстві з вільним обміном предметами споживання» за домінуючого централізованого розподілення предметів споживання дозволяється обмін. Завдяки обміну недоліки централізованої системи розподілу певною мірою можуть бути компенсовані. Наприклад, під час війн хліб, м'ясо, цукор, тканини та інші предмети споживання розподілялися державними органами за допомогою карткової системи, але у населення була можливість ними обмінюватися. Якщо обмін набував довготривалий характер, то утворювалися ринки і ціни, починали використовуватися гроші. Але ринки в даній системі «грають абсолютно другорядну роль в порівнянні з центральним керівництвом і його рішеннями» [35, с.321].

У «централізовано керованому господарстві з вільним споживацьким вибором» господарські плани окремих членів суспільства набувають ще більшого значення. Населення отримує заробітну плату в грошовій формі і, таким чином, має право вільного споживчого вибору. Воно має можливість здійснювати свою діяльність за власними планами і через попит доводить свої плани до керівної інстанції, тим самим впливають на складання централізованих планів. Але можливості впливу попиту населення на плани керівної інстанції обмежені. На відміну від «повністю централізовано керованого господарства», яке являє собою замкнуте товариство, де відсутній поділ праці, оскільки господарства не встановлюють між собою економічних зв'язків, в «централізовано адміністративному господарстві» присутній поділ праці. Управління господарським процесом, що протікає в масштабі всієї країни за участю всього працездатного населення, здійснює адміністративний апарат, що складається з численних чиновників. Вони встановлюють господарські плани і контролюють їх виконання.

У цілому, для «централізовано керованого господарства» характерна максимальна концентрація влади, найбільшою мірою вона досягається в «повністю централізовано адміністративному господарстві». Тут економічна влада не обмежена господарськими чинниками. Кожен член спільноти повністю залежить від господарського керівництва центральної адміністрації та її бюрократії і не має ніякої економічної свободи і самостійності [34, с.106-108].

Залежно від того, які в реальній економіці «форми ринку», «грошова система» і «основна форма грошового господарства», відповідно здійснюються і координація господарських планів, економічна діяльність окремих господарств та економічний процес в цілому.

Основопологаючими складовими економічного порядку є форми ринку економічних систем. З прадавніх часів і до наших днів, пише В. Ойкен, завжди існували дві форми пропозиції і попиту - «відкриті» і «закриті». «Відкриті», коли на ринок забезпечений вільний доступ, і кожен окремий суб'єкт має право продавати або купувати стільки, скільки він вважає за необхідне. Тим самим створюються умови конкуренції. «Закриті», коли доступ на ринок обмежений

певним вузьким колом покупців або продавців. Тут у наявності умови для виникнення монополії. Основним критерієм визначення монополії і конкуренції також є вихідні дані господарських планів. Якщо коло споживачів вина і коло споживачів пива настільки розділені, що кожен продавець у своїх планах і діях не приймає до уваги конкуренцію з боку іншого, то кожен з них виступає як монополіст [34, с.135]. Відповідно в умовах конкуренції, кожен продавець змушений враховувати дії іншого продавця. При цьому не має значення і кількість продавців і покупців.

В результаті, в рамках зазначених форм попиту і пропозиції, В. Ойкен виокремлює окремі форми ринку. Це - п'ять форм пропозиції (конкуренція, часткова олігополія, олігополія, часткова монополія і монополія) і п'ять форм попиту. В результаті їх змішання можливі 25 форм ринку. Якщо врахувати можливість поділу кожної форми на відкриту і закриту, то їхня кількість збільшується в чотири рази (Табл. 2.2.1.). Дані форми ринку є формами порядку. Вони присутні в реальній економіці в різноманітних поєднаннях одине з одним і з формами централізовано-керованого господарства.

Аналіз переваг і недоліків ринкової й централізовано керованої економіки приводить теоретиків ордоліберализму до висновку про те, що ринковий принцип координації економічної діяльності повинен домінувати. При цьому «ідеальним» є не просто ринковий, а конкурентний порядок. Формування ж подібного порядку - завдання держави, оскільки тільки держава здатна зафіксувати й підтримувати правила гри на ринку й стримувати фактори, що обмежують вільну конкуренцію й підприємництво.

За В.Ойкеном, держава повинна регулювати порядок, але не господарські процеси (хоча на останні процес впорядкування, безумовно, істотно впливає). У якості одного з основних завдань сучасної держави ордолібералами розглядався захист конкуренції. Вважалося, що політика конкуренції повинна стати справедливою для всіх: повинен бути прийнятий принцип універсальної конкуренції, що протистояв би всім спробам приватних осіб і держави в цілому монополізувати ринок.

Таблиця 2.2.1.Форми ринкового порядку

Форма попиту	Форма пропозиції				
	Конкуренція	Часткова олігополія	Олігополія	Часткова монополія	Монополія (індивідуальна чи картельна)
Конкуренція	Повна конкуренція	Форма ринку			Монополія пропозиції
		Часткова олігополія пропозиції	Олігополія пропозиції	Часткова монополія пропозиції	
Часткова олігополія	Часткова олігополія попиту	Двохстороння часткова олігополія	Частково олігополістична, обмежена олігополія пропозиції	Частково олігополістична, обмежена часткова монополія пропозиції	Частково олігополістична, обмежена монополія пропозиції
Олігополія	Олігополія попиту	Частково олігополістична, обмежена олігополія попиту	Двостороння олігополія	Олігополістична, обмежена часткова монополія пропозиції	Олігополістична обмежена монополія пропозиції
Часткова монополія	Часткова монополія попиту	Часткова олігополістична, обмежена часткова монополія попиту	Олігополістична, обмежена часткова монополія попиту	Двостороння часткова монополія	Частково монополістична, обмежена монополія пропозиції
Монополія (індивідуальна або колективна)	Монополія попиту	Частково олігополістична, обмежена монополія попиту	Олігополістична, обмежена монополія попиту	Частково монополістична, обмежена монополія попиту	Двостороння монополія

Саме розвинена система конкурентного ринку дозволяє всім членам суспільства (поза залежністю від їхнього соціального статусу) вести гідний спосіб життя.

Слід зазначити, що в літературі отримала стійке поширення концепція «третього шляху» - між капіталізмом і соціалізмом. Так, наприклад, реформи у ФРН інтерпретуються як реалізація моделі соціального ринкового господарства, що означає третій шлях. На відміну від концепції конкурентного порядку, концепція соціального ринкового господарства передбачає за державою більш активну роль у регулюванні господарських процесів.

У системі В. Ойкена, конкурентний порядок - це не третій шлях між ринковою і централізовано керованою системою, між капіталізмом і

соціалізмом, де вдало реалізуються гідності та усуваються недоліки зазначених систем. В. Ойкен в принципі виключає можливість побудови такого порядку, оскільки існує певний вибір тільки між ринковою і централізовано керованою системою. «Класична, якщо точніше, сучасна економічна теорія показала, як в умовах повної конкуренції здійснюється жорстко регулювання економічного процесу і як споживачі управляють ним. Так народилася думка про конкурентний порядок»[34, с.325]. На думку В. Ойкена, найбільшою мірою цьому сприяли роботи Менгера, Вальраса, Джевонса, Бем-Баверка, Маршалла.

Теорія конкурентного порядку В. Ойкена дає змогу по-новому зрозуміти процеси конституювання економічної системи будь-якої країни взагалі і в Україні зокрема.

Основним конституюючим принципом конкурентного порядку є принцип створення механізму цін повної конкуренції. Конкурентний механізм ціноутворення виконує функцію регулювання процесу виробництва і розподілу в рамках всієї господарської системи. Відповідно, порушення дії цього механізму призводить до розладу системи.

Другою принципом - «пріоритет валютної політики» або «політико-валютний стабілізатор» в забезпеченні ефективного функціонування конкурентного порядку. Стабілізація грошового обігу в рамках конкурентного порядку повинна здійснюватися автоматично, без втручання владних структур.

Наступним конституюючим принципом конкурентного порядку є «відкриті ринки». Закриття попиту та пропозиції обмежує конкуренцію, а тому є неприйнятним.

Приватна власність на засоби виробництва є найважливішим системоутворюючим принципом. Принцип не виключає того, що окремі підприємства можуть знаходитися в руках держави, наприклад державні лісництва, державні вугільні шахти або банки - поряд з приватними. До тих пір, поки такі державні підприємства вписуються в ринки, що працюють в умовах конкуренції, а державні субсидії цим підприємствам не порушують процес

ціноутворення на ринках, існування останніх в умовах конкурентного порядку допустимо.

Конституючі принципи визначають форму, структуру економічного порядку, але ефективність порядку забезпечується за допомогою регулюючих принципів.

Актуальною проблемою ринкового господарства є постійна тенденція до утворення монополій. Якщо велика частина промисловості монополізована, то держава вже не в змозі здійснювати ефективний контроль за діяльністю монополій. Першим кроком має стати проведення економічної і правової політики, що перешкоджає утворенню монополій. Другим кроком має стати створення незалежного державного відомства з контролю за діяльністю монополій.

«Політика в галузі доходів». Головним аргументом критики ринкової системи розподілу є відсутність соціальної справедливості у розподілі доходів. Соціальна політика повинна бути в центрі економічної політики. Немає нічого, що не було б важливо в соціальному плані. Політика порядку повинна перешкоджати виникненню соціальних проблем.

«Економічний розрахунок». Економічний розрахунок є умовою раціональної господарської діяльності, як окремого підприємства, так і господарської системи в цілому: «Економічні розрахунки багатьох окремо взятих підприємств і домашніх господарств, узгоджені між собою через систему конкурентних цін, повинні забезпечити раціональний економічний розрахунок у масштабах всієї економіки, а також достатня регулювання сукупного процесу. Це основна ідея конкурентного порядку. Економічний розрахунок ніби розпадається на безліч частинок, які потім зводяться воедино в ході того, як економічний розрахунок буде проведений індивідуальними господарствами, а механізм цін узгоджує між собою окремі економічні розрахунки»[35, с.391].

«Ринок робочої сили». Конкурентний порядок не виключає виникнення проблеми зайнятості. Безробіття може виникнути з різних причин: наприклад,

падіння цін, зниження заробітної плати. Але якщо, незважаючи на реалізацію зазначених принципів, пропозиція на ринку робочої сили зберігається тривалий час, «встановлення мінімального розміру заробітної плати стало б актуальною мірою» [35, с.413-414].

«Інтердепенденція політики економічного порядку». Основним умовою ефективного функціонування економіки в цілому є інтердепенденція порядків - взаємозв'язок економічного, державного і громадського порядків. «Всі конституюючі принципи так і регулюючі - утворюють єдине ціле. При послідовному проведенні економічної політики відповідно до цих принципів створюється і стає функціонуючим конкурентний порядок. Кожен окремо взятий принцип набуває сенсу тільки в рамках загального плану побудови конкурентного порядку»[35, с.252-253].

Роль держави в забезпеченні ефективного функціонування економіки безпосередньо пов'язана з проблемою, яку В. Ойкен визначає як проблему економічної влади. Він пише, що проблема економічної влади існувала завжди, але з промисловою революцією настає епоха бурхливого зростання економічної влади - це влада окремих фірм, влада концернів, картелів, центральних планових органів або ж спілок підприємців і профспілок. У зв'язку з цим, вирішуючи дилему сумісності свободи індивіда і порядку, В. Ойкен вважає, що свобода і порядок не суперечать один одному. «Впорядковувати означає встановлювати порядок в умовах свободи». Важливо тут те, що «свобода має свої межі, а саме там, де вона ставить під загрозу сам порядок [35, с. 252-253]. Визначаючи роль держави в системі конкурентного порядку, В. Ойкен формулює принципи державної економічної політики. «Перший принцип: політика держави повинна бути націлена на те, щоб розпустити економічні владні угруповання чи обмежити їх функції» [35, с.427]. «Другий принцип: політико-економічна діяльність держави повинна бути спрямована на створення форм економічного порядку, але не на регулювання економічного процесу». Сфера державного впливу на економічні процеси обмежується виданням корисних законів «про обіг капіталів, про біржі та біржові угоди, про

іпотеку. Але, що стосується безпосереднього регулювання потоків капіталу, то це вище його здібностей»[35, с.429]. Проблема економічної влади зберігає актуальність і в даний час, про що свідчать наукові публікації. Зокрема, В. Дементьєв, аналізуючи підходи різних шкіл до даної проблеми, приходять до висновку, що в економічній теорії склалося суперечливе ставлення до проблеми влади. На одному полюсі економісти, які включають владу в предмет економічного аналізу і розглядають її як фактор, що робить серйозний вплив на економіку - це представники марксизму, інституціоналізму, німецького ордолібералізму, французької соціально-інституціональної теорії. На іншому полюсі - економічні концепції, що заперечують значення поняття «влада» для економічного аналізу, в тому числі основна течія економічної думки і неоавстрійська школа [10, с. 18]. Відносно ордолібералізму даний висновок не викликає сумнівів, але, що стосується неоавстрійської школи - з цим важко погодитися. Особливо, якщо розглядати проблему економічної влади в контексті обмеження індивідуальних свобод, заміни конкуренції монополією - тобто питань, які знаходяться в центрі уваги неоавстрійської школи, - а концептуальні висновки збігаються з думкою ордолібералів.

Беручи до уваги всі вищезрозглянуті принципи конкурентного порядку, які було запропоновано В.Ойкенем, доцільним, на нашу думку, є аналіз економічних систем, з виділенням трьох основних типів економічного порядку [34, с.149-150]:

1) приватногосподарська (капіталістична) ринкова економіка на основі децентралізованої структури прав планування й діяльності й регульованого ринковими цінами економічного розрахунку;

2) державна (соціалістична) централізовано-адміністративна економіка на основі централізованої структури прав планування й діяльності й регульованого плановими сальдо економічного розрахунку;

3) соціалістична ринкова економіка на основі децентралізованої структури прав планування й діяльності:

а) при державному розпорядженні найважливішими засобами виробництва в сполученні з масштабним державним регулюванням цін (соціалістична ринкова економіка державно-соціалістичного типу);

б) при суспільній власності на засоби виробництва, що перебувають в розпорядженні й користуванні трудових колективів, у сполученні з економічним розрахунком на основі ринкових цін, що утворюється переважно спонтанно на принципово вільних ринках праці й капіталу (соціалістична ринкова економіка колективістського типу).

Порядок, що визначає права планування, діяльності й власності, і економічний розрахунок як системополагаючі елементи як би створюють магнітне поле для додаткових форм порядку в сфері підприємництва, грошового, фінансового, соціального й зовнішньоекономічного устрою.

При розгляді типів економічного порядку постає питання про можливість комбінувати форми порядку з погляду реалізації певного основного типу господарського порядку. Так, наприклад, для приватної ринкової економіки конформними, тобто загально визначеними та прийнятними груповими нормами та цінностями, вважаються такі форми, які доповнюють і захищають систему цін, що виражають обмеженість благ, і їхню регулюючу функцію при децентралізованій координації прав планування через ринки.

З централізовано-адміністративною економікою як основним типом були б несумісні такі форми, які загрожували б існуванню й механізмам реалізації централізованої планової системи, наприклад вільне ціноутворення, принцип прибутковості, вільна торгівля. Неконформні комбінації негативно впливають на дієздатність сукупного порядку й можуть викликати постійну потребу в реформах, а в крайньому випадку навіть тенденцію до трансформації основного типу. Тому необхідно, щоб додаткові форми порядку не суперечили б системо зумовлюючим формам порядку, порядку планування й власності, а також економічному розрахунку.

З нормативної точки зору звідси впливає перша проблема взаємозалежності: рішення щодо певного основного типу господарського порядку вимагає загального політичного рішення й щодо додаткових форм

порядку, обмежуючи тим самим простір вибору для політики порядку, якщо існує прагнення до ефективної економічної системи.

Друга проблема взаємозалежності впливає з переплетення господарського порядку з державним, і духовно-культурними порядками в рамках сукупного соціального життя. Спрямованість такого сукупного порядку на певні концепції, що розуміють як орієнтири суспільної й економічної політики, вимагає формування часткових порядків на основі що погодяться й доповнюють один одного принципів. Так, ринкова економіка й політична демократія з концептуальної точки зору могли б ідеально доповнювати один одного, однак реальні відносини між ними найчастіше характеризуються як напружені й перебувають під загрозою спотворення.

Предметом теорії порядку є, по-перше, виявлення історично сформованих й реально існуючих форм порядку, що мають певні елементарні форми й конкретне типове вираження [42, с. 16].

По-друге, це принципи упорядкування, які необхідно розробляти і які дозволяють включити різноманітні форми порядку у зв'язок цілісних (загальних) порядків. Цей зв'язок проявляється в історії у вигляді як типових економічних порядків й обумовлених ними економічних систем, так й індивідуальних, мінливих станів порядку.

Якщо виходити з особливостей економічного розвитку сучасної України, з певної історичної спільності Німеччини й України (пізніше початок промислового перевороту, інтенсивний робочий рух, перехід від «плану» до «ринку» і т.д.), то аналіз можливості використання в українській моделі ринку теоретичних і практичних розробок німецького ордолібералізму є цілком обґрунтованим. Крім того, саме ордоліберальна теорія, що з'явилася в Німеччині в умовах сильно монополізованої економіки й тотальної політичної системи, успішно використана в «перехідний» період, і послужила основою «соціальної ринкової економіки».

2. Економічний порядок в системі економічних відносин.

Економічний механізм ринкової економіки з його конкурентно-ринковою організацією здатний забезпечити високу ефективність суспільного відтворення, але його наявність - хоча і необхідна, та все ж недостатня умова для досягнення такої мети. З'ясувавши об'єктивність взаємодії ринкового механізму та держави, обумовлені їх взаємодоповнюючими сутнісними особливостями, виникає необхідність більш детального розгляду економічного порядку в структурі сучасного господарського механізму ринкової економіки.

Для з'ясування особливостей впливу основних ланок ринкового механізму та держави на процеси упорядкування, слід звернутися до самого феномену регулювання. Останнє визначають як коригуючий, тобто здатний змінити, виправити, переорієнтувати існуючі процеси вплив, джерело якого - певний механізм, пристрій, конкретна коригуюча сила - отримало назву регулятора. У кожному живому організмі міститься велика кількість різноманітних регуляторів. Не позбавлена регуляторів і економіка. З системної точки зору феномен регулювання пов'язують з існуванням щонайменше двох організацій: яка активно впливає та пасивно реагує, перша з яких може бути безпосередньо «вмонтованою» в другу, регульовану організацію, а може бути і зовнішньою відносно до неї. Тоді у першому випадку говорять про внутрішнє регулювання або ендорегулювання, а у другому - про зовнішнє, саморегулювання.

У суспільному господарстві, яке у контексті даного дослідження є регульованою системою, ринковий механізм, на наш погляд, має характер ендорегулятора, адже дія об'єктивних економічних законів, «окрема, закону вартості, значно впливає на еволюцію економічної системи, веде до подальшого розвитку механізмів саморегулювання сучасної економіки, і саме об'єктивний характер дії цих законів дає підставу стверджувати про саморегулювання економіки, внутрішнє її регулювання, тобто упорядкування економіки зсередини. Виходячи з особливостей основних економічних функцій держави як іншого необхідного механізму регулювання суспільного

господарства, таке регулювання по відношенню до ринкового механізму виконує місію як ендорегулятора, так і екзорегулятора. Слід сказати, що регулююча дія держави як ендорегулятора господарської системи також характеризується автоматичністю: держава регулює господарські процеси лише своєю інституціонально-законодавчою присутністю, самим фактом свого існування. На відміну від автоматичної дії ринкового механізму та внутрішнього державного регулювання, вплив держави як екзорегулятора передбачає активне свідоме коригування економічних процесів.

Для пояснення механізму функціонування економічних відносин в літературі іноді вживаються терміни «прямий а зворотній зв'язок», які передбачають розгляд кожного з них як системи, обумовлюючої вплив та приймаючої його відповідно. Звичайно, подібна аналогія щодо взаємовпливу економічних процесів потребує детального обговорення умов її використання.

Держава є одночасно носієм політичних і економічних відносин, суб'єктами яких виступають відповідно політичні партії та державна бюрократія. Отже, в економічній діяльності держави з необхідністю виявляється весь спектр відносин, що породжуються соціально-політичним упорядкуванням суспільства. Економічний порядок в ринковій економіці можна уявити як систему регулюючих впливів, де сфера державної економічної інституціональної організації господарського життя є своєрідним каркасом, економічний механізм має вигляд векторних сил, своєрідного «силового поля», а ринок, обмежений, організований інституціональними рамками, являє собою концентровану дію всіх економічних сил. Інституціональні рамки, які є ендорегуляторами економічної діяльності, надають «силовому полю» економіки обмежуючі імпульси, спрямовуючий вплив. А регулюючі функції держави активного характеру, що названі нами екзогенними по відношенню до ринкового механізму, реалізуються через економічну політику держави, сутність якої на даному етапі нашого дослідження за допомогою використання моделі економічного порядку можна визначити як концентрований, конкретизований вираз свідомого впливу суспільства на умови розвитку економіки.

Співвідношення та сферу дії основних регуляторів економічного порядку на даному етапі нашого дослідження можна пояснити за допомогою авторської схеми (рис.2.2.1.). Вона показує, що реальна дія господарсько-політичного механізму спостерігається у ринкових конкретних економічних формах та обумовлена сукупністю економічних (ринкових) законів як об'єктивним його регулятором (економічним механізмом).

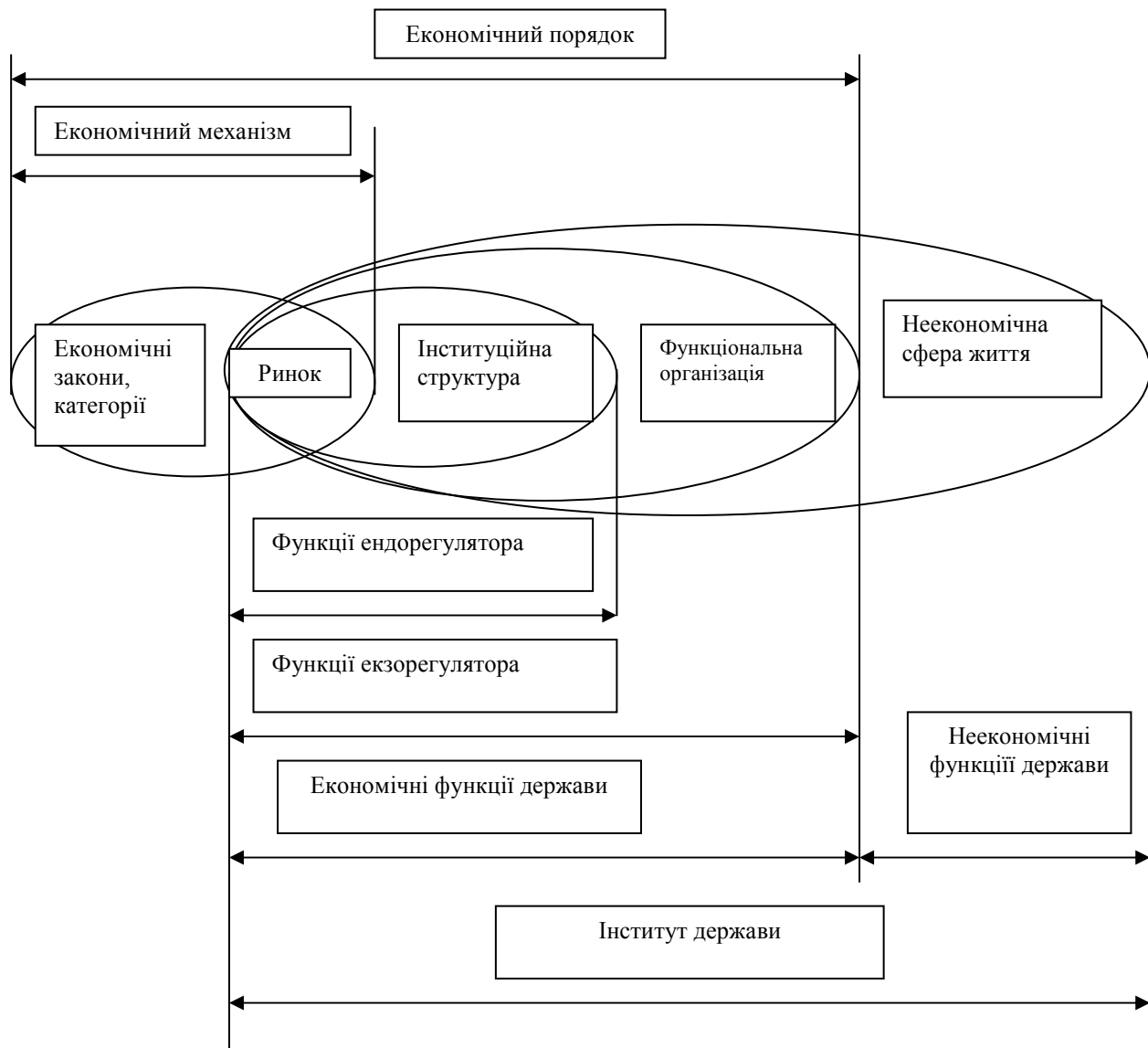

Рис.2.2.1. Система суб'єктивно-об'єктивних регуляторів економічного порядку

Структура економічного порядку стосовно відображення регулюючих впливів, на нашу думку, можна вважати такою, що складається з двох основних елементів: економічного та державного механізму. Перший слід розуміти як

об'єктивний механізм регулювання суспільного відтворення, який складається з таких його елементів як: економічні інтереси і потреби, економічні закони та механізм їх дії (ринковий механізм). Другий є суб'єктивним механізмом регулювання процесів суспільного відтворення, до складу якого основними елементами входять державні органи управління економікою, державна економічна інституціональна організація та економічна політика (державний механізм).

Суб'єктивний регулятор (державний механізм) представлений внутрішньою та зовнішньою складовими по відношенню до ринкового механізму. Внутрішній - ендорегулятор (інституціональна організація) - спрямований на «матеріалізацію» та впорядкування об'єктивного економічного механізму шляхом інституціоналізації. Цей регулятор забезпечує пасивну підтримку функціонування ринкового механізму.

Зовнішній - екзорегулятор (функціональна організація) - забезпечує його активне коригування, приймаючи управлінські рішення у відповідь на щоденний вплив ринкового механізму на суспільно-економічну систему.

Наведена схема показує, що ринкова економіка обумовлена об'єктивними економічними законами, які є її основою, та відображає напрямки перетворення суспільних сторін економічних явищ у конкретні форми організації економічного життя.

У сучасній вітчизняній економічній науці також не надається належна увага зазначеній вище проблемі. Окремі сучасні вітчизняні науковці, досліджуючи економічні відносини, схиляються що твердження, що його понятійний апарат важко описати як: системну цілісність та провести сувору логічну класифікацію, аргументуючи це тим, що «...одні й ті ж елементи ... переплітаються між собою, атому можуть повторюватися. Деякі з них виступають одночасно у різних іпостасях» [45, с.15]. Прикладами цього наводяться податки та грошово-кредитна політика: перші використовуються і як метод регулювання економіки, і як засіб мобілізації ресурсів у держбюджет, а друга може виступати як засобом організації та регулювання грошового обігу, так. і важелем регулювання економіки.

Але такі властивості економічних явищ, на наш погляд, не є приводом для сумнівів у необхідності постановки та вирішення проблеми їх систематизації, а навпаки, виступають стимулом до її подальшого дослідження. Адже саме те, що явища економічного життя здатні існувати «у різних іпостасях», виконувати декілька економічних ролей, що відображають всі їх інтерактивні прояви, виступає однією з основ для системного пізнання економічної дійсності. І системно, і цілісно державне регулювання може бути пізнане лише у здатності з ринковим регулюванням, бо мета, причини, об'єкти державного регулювання знаходяться не в ньому самому, а поза межами державного механізму.

Розглянемо зазначені раніше проблем, супутні системі категорій економічного порядку. При виборі кількості елементів понятійного апарату теоретичної системи для опису національної економіки, на нашу думку, слід керуватися принципом необхідності та достатності, який, на наш погляд, іноді порушується три застосуванні у вирішенні даної проблеми системного та структурно-функціонального підходу. Внаслідок цього отримана система може бути «перевантажена» теоретичними конструкціями різноманітних функціональних підсистем, де за очевидною на функціональною визначеністю та взаємозв'язками між їх елементами, по-перше, все одно не вдається охопити все різноманіття економічного життя суспільства, а по-друге, важко прослідкувати роль і місце цих підсистем у загальній логіці функціонування національної економіки. Прикладом такої ситуації є розгляд національної економічної системи, яка представлена та описана як сукупність шести національних підсистем: ринкової, грошової, фінансової, виробничої, регулювання, власності на ресурси, споживання, функціонування яких «опосередковується певним механізмом організації національної економічної системи, який становить суть підсистеми регулювання економічної системи» [45, с. 15-16].

Оскільки об'єктом нашого дослідження є економічний порядок в системі економічних відносин, то групі відносин, що поєднують всі її елементи в систему, повинна бути притаманна загальна властивість взаємодії. Оскільки

дане дослідження передбачає розкриття логічного місця елементів сучасної економіки та структурних зв'язків між ними з метою впливу на ефективність народногосподарської діяльності, то її розгляд в першу чергу повинен бути спрямований на аналіз відносин регулювання, тобто взаємного впливу одних елементів на інші.

Такий підхід до вирішення вказаних проблем дозволяє розглядати кожний елемент національної економічної системи, здатний чинити вплив та підлягати йому через зміну своїх параметрів, як регулятор, а їх субординовану систему - як економічний механізм національної економіки. Саме категорії «регулятор» та «економічний» шляхом їх деталізації утворюють «механічну» систему, яка, на наш погляд, здатна, по-перше, точніше відобразити динамічний характер економіки та її взаємозв'язки, по-друге, завдяки методу аналогій впорядкувати систему конкретних економічних категорій та привести їх до взаємної відповідності, звільняючи її від деяких неточностей та неістотних елементів.

Розглядаючи сучасну національну ринкову економіку як таку, що в процесі свого історичного розвитку на сучасному його етапі набула своєї найбільшої розвинутості та цілісності, а також, використовуючи загальновідомі положення про деякі її аспекти, зазначимо ті критерії, які можуть структурувати систему її регуляторів. І якщо раніше ці загальновідомі положення розглядалися відокремлено, як певні «розрізи» економіки, то в даному випадку завдяки використаним філософським категоріям «простір» і «час», «форма», «зміст», «сутність», «характер дії» і «природа» як критеріям для різних точок зору, ми можемо бачити місце та значення окремих економічних категорій цілісно, у теоретичній системі всієї національної економіки, а також прослідкувати взаємозв'язок глибинних основ функціонування суспільно-економічної системи з конкретними явищами повсякденного господарського життя (див. табл. 2.2.2.).

Так, просторовий критерій в економіці розкриває три види статичних характеристик: 1) ресурсний потенціал, 2) галузеву та 3) рівневу структуру.

Перша з них містить традиційні продуктивні сили, інформацію, використовувані людьми, сили природи та інтелектуальний капітал. Друга статична характеристика включає в себе традиційні галузі та високотехнологічні напрями виробництва. Третя статична характеристика-рівнева структура складається з мікро-, мезо-, макро- та мегарівня.

Таблиця 2.2.2. Інституційна структура регуляторів економічного порядку ринкової економіки

Критерії класифікації	Види регуляторів					
Природа	об'єктивні		суб'єктивні			
Характер дії	категорії, тенденції, закономірності, закони		заходи економічної політики			
Сутність	приватні матеріальні потреби, інтереси		суспільні матеріальні потреби, інтереси			
Зміст	виробництво, обмін, розподіл		захист системи інтересів постачання грошей			
	ринковий механізм		перерозподіл благ			
Форма	регулятори	інструменти	державний механізм	інструменти		
		ціна,	монетарна система	фіскальна система	адміністративна система	
		кваліфікація	держказна,	держбюджет,	обмеження,	
		прибуток,	робітника,	грошова маса,	державні витрати,	заборони
		попит,	менеджмент,	банківська система,	державні доходи,	санкції,
		пропозиція,	технологія,	валютна система,	податкова система,	штрафи, ціна,
		ціна,	маркетинг,	фінанси,	оподаткування	квоти, ліцензії,
		конкуренція,	реклама,	кредит,		субсидії,
		монополія	патент,	дисконтна ставка		пільги
			торгова марка			
Ідеальна форма	важелі		важелі			
Матеріальна форма	якісні характеристики ресурсів, інституції, регулятори					
	об'ємно-просторові, кількісні характеристики ресурсів, матеріальні носії регуляторів					

Часовий критерій розкриває динамічні характеристики економіки як єдність чотирьох стадій її відтворення: виробництво-розподіл-обмін-

споживання. Опис економічної дійсності відповідно до змісту цих критеріїв, висвітлюючи певну частину системи економічних категорій, дозволяє відобразити те «середовище», у якому реалізують себе сутність, зміст, форма, характер дії та природа регуляторів економічного життя суспільства.

У сучасній економічній літературі поняття «регулятор», яке широко використовується для позначення багатьох економічних категорій, тісно співіснує з такими поняттями як інструмент, важіль, але при аналізі їх формального та змістовного визначення виникають такі зауваження, які мають суттєве значення для системного розгляду економічних категорій. По-перше, при формальному їх визначенні, тобто визначенні у найбільш загальному вигляді, наведені вище поняття пояснюються одне за допомогою іншого.

Отже, як здається, уникнути даної проблеми можливо шляхом введення певної субординації для наведених понять, розташувавши їх у вигляді наступної допоміжної системи. Якщо за регулятор вважати будь-який елемент, що чинить вплив на інші елементи економіки, то інструментом можна вважати їх систему, об'єднану за певною ознакою, а важелем - складову частину інструменту, найпростішу за своєю внутрішньою організацією економічну категорію. При цьому можна прийняти до уваги теорію економічної стабілізації, яка називає інструментами елементи, що знаходяться під контролем агента, приймаючого рішення [3, с. 115].

Тоді засобами управління народним господарством можна вважати інструменти та важелі регулювання, а методами управління - комбінації як інструментів, так і окремих важелів.

Якісний зміст таких регуляторів також потребує свого з'ясування та уточнення. Найбільш дослідженою дана проблема є для державного регулювання економіки, що є закономірним наслідком тривалого панування ідеології, яка вважала за можливе розбудову економіки всупереч об'єктивним економічним законам. Фактично діючий економічний порядок був за сутністю державним, тобто оцінка, розподіл, стимулювання до праці здійснювалися тільки з боку держави. В сучасних умовах саме категорії державного регулювання потребують свого переосмислення. Поділ таких категорій на

економічні, правові та адміністративні вже став традиційним, але при змістовному наповненні даних груп не завжди зазначаються критерії такого розподілу. Іноді дається просто перелік великої кількості важелів без чіткого їх віднесення до кожної зі згаданих вище груп.

В інших джерелах звертається увага на характерні риси державних методів управління, якими для економічних методів визначається вплив на виробника через його економічні інтереси, для адміністративних - спрямовування виробничої діяльності силою державної чи відомчої влади, в результаті чого до останньої групи увійшли правові методи, звільнивши місце соціальним і політичним. Введення критерію ступеня втручання в економіку розподілило методи регулювання на прямі (найчастіше адміністративні) та опосередковані (економічні) [20, с.17]. До останніх зараховують фінансові методи, індикативне планування, добровільну участь підприємств у виконанні різноманітних державних програм і т. ін. [20, с.18], причому правові методи, виходячи з контексту, слід відносити до прямих методів, хоча в роботі і відсутнє явне цьому підтвердження. В економічній літературі існують також і інші види групування методів державного регулювання: кількісні та якісні; макро-, мезо-, мікроекономічні; м'які, середні, сильні; пасивні та активні. Але оскільки такі критерії їх розмежування визначають регулятори, похідні від тих, що складають основу суспільного упорядкування, подальший їх розгляд не є для нас предметом особливого інтересу.

В даному випадку актуальними є ті критерії та згруповані за ними методи державного регулювання, які певним чином пов'язані з ринковими відносинами. Так, окремі автори, розглядаючи державні методи регулювання саме з позиції ринкових відносин, виокремлюють ринкові та антиринкові методи. І якщо антиринкові методи, зрозуміло, спрямовані на обмеження сфери дії механізму ринку, то ринкові методи розглядаються як такі, що «...дозволяють державі впливати на економіку у заданому напрямку та регулювати її, але дія механізму ринку при цьому не обмежується, поле його дії залишається незмінним» [20, с.15]. На наш погляд, таке розмежування методів державного регулювання є не досить вдалим, оскільки воно містить деякі

неточності. Якщо чіткіше визначити критерій формування цих груп, то для першої таким є одночасно і суб'єкт регулювання - держава, і об'єкт - ринок, хоча, на наш погляд, методи ринкового механізму за суб'єктом дії назвати ринковими було б найлогічніше.

Приводом для розмірковувань є й інший приклад, коли відзначення потреби у вмілому використуванні державних та ринкових економічних механізмів у практиці господарювання в їх оптимальному сполученні засвідчує новий підхід до розуміння функціонування національної економіки, і в той же час якісно новими ринковими регуляторами називаються обмеження рівня монопольних цін та жорстко контрольовані податки. Серед елементів системи ринкових регуляторів, що зазначаються в економічній літературі, зустрічаються і такі, як єдині податки та пільги, відсоткові ставки, акції і таке інш., хоча ринковим регулятором позначається і конкуренція як основа для того, щоб ринковий механізм запрацював [42, с. 17].

Отже, існування таких невідповідностей при використанні категорій регулювання свідчить про неоднозначність розуміння сутнісних основ функціонування суспільно-економічної системи та викликає необхідність з'ясування принципових питань побудови теоретичної народногосподарської системи, одним з яких є визначення вихідної, конституюючої категорії. До недавнього часу такою вважалася обґрунтована К. Марксом категорія «товар», і, відповідно, відносини власності як визначальні для решти виробничих відносин [3, с. 103]. Але, пройшовши перевірку за кількома методологічними принципами визначення вихідної економічної категорії, ствердження істинності такого значення даної категорії було передчасним, оскільки категорія товар, на нашу думку, не є вихідною за іншими науково визначеними принципами, зокрема, історичної первинності відносно інших, пізніших та складніших категорій, відображення звичайних, найпростіших і найрозповсюдженіших економічних явищ.

Хибність властивостей вихідної економічної категорії для відносин власності відзначалася також і у дослідженнях багатьох інших вчених, які прийшли до висновку, що власність є лише абстракція сукупності виробничих

відносин, вона не має прямого відношення до визначення природи виробничих відносин» [45, с. 64]. Дійсно, економічною власністю може бути будь-який матеріальний чи нематеріальний об'єкт як засіб виробництва, а відносинами власності можна вважати всі дії щодо цих об'єктів, які традиційно поділяють на привласнення, володіння, розпорядження та використання, і які у процесі виробництва є ні чим іншим, як виробничими відносинами. Тоді, при спробі пояснити характерні особливості розвитку останніх через особливості відносин власності, «...утворюється елементарна тавтологія» [45, с. 64]. Отже, є цілком закономірним, що побудована на таких засадах теоретична економічна система, ґрунтуючись на необхідності існування тотальної державної власності, тривалою практикою свого становлення довела свою неспроможність конкурувати з капіталістичною системою у забезпеченні добробуту окремого суспільства.

Зазначені вище принципи визначення вихідної економічної категорії, існуючі зауваження та висновки при дослідженні цієї проблеми дозволяють вважати такою категорією матеріальну потребу, інтерес. Ці категорії досить широко вживані і справедливо вважаються рушійними силами економічного розвитку, але паралельне з цим існування ствердження про відносини власності на засоби виробництва як серцевину економічних (виробничих) відносин свідчить про те, що даним категоріям не надається значення конституюючих.

Так, на сутнісному рівні ефективність національної економіки визначається тим, наскільки вдало суспільні матеріальні інтереси відображають широкий спектр приватних, і навпаки, наскільки приватні матеріальні інтереси наближені до суспільних. Такий стан здатний забезпечити ринок, але на сучасному етапі розвитку суспільного виробництва подібне можливо лише за допомогою розвитку громадянського суспільства, та, зокрема, інституцій співробітництва державного та приватного секторів економіки.

На змістовному рівні сутнісна суперечність ринкової соціально-економічної системи має вигляд суперечності між приватним та суспільним виробництвом, яка, на наш погляд, вирішується, по-перше, за допомогою тези про іманентність державної організації ринковому механізму (система захисту

інтересів господарюючих суб'єктів та система постачання грошей в економіку), по-друге, за допомогою тези про рівноправність двох основних принципово різних регуляторів суспільної господарської діяльності - ринку та держави - у вирішенні проблем суспільного добробуту. Остання теза дозволяє передбачити постійну рухомість меж у співвідношенні принципово різних методів регулювання економіки, у зв'язку з чим економічні концепції кейнсіанців та неокласиків повинні залишатися методами економічної політики, актуалізуючись у випадку необхідності.

На емпіричному рівні визначення особливостей функціонування регуляторів потребує, по-перше, визначення їх ролі як заданих параметрів або як об'єктів регулювання, по-друге, з'ясування змісту та характеру взаємозв'язків між ними. Вирішення даних питань поки що є прерогативою прикладних економічних наук і потребує подальших теоретичних досліджень та узагальнень.

У контексті даного дослідження важливого значення набуває структурно-функціональний характер економічного порядку як системи. З одного боку вона є цілісною сукупністю ланок - суб'єктів, факторів виробництва, які відображають статичний стан даної системи, з іншого - це сукупність функцій, процесів, які забезпечують взаємодію складових ланок господарської системи для задоволення матеріальних потреб суспільства, що є уособленням динамічного її стану.

Передусім, це властивість інтеграції, інтеграційність - дія економічних, організаційних та інших форм не як окремо взятих, а як одного цілого, що і породжує особливий характер дії всіх форм як системи. Економічному порядку властива також компенсаційність, завдяки якій багато проблем регулювання суспільним господарством можна вирішити шляхом використання різноманітних економічних форм. Така властивість обумовлена спільністю їх функції. Наприклад, проблему перерозподілу національного доходу можливо вирішити за рахунок бюджету, заробітної плати, цін, кредиту та інших економічних форм, кожна з яких може компенсувати іншу в силу того, що має розподільчу функцію. Властивість зсуву (зсувність) - це складна властивість,

яку можна пояснити на прикладі системи цін або заробітної платні. В системі цін основою є ціни на сировину та матеріали, істотна зміна яких приводить до необхідності зміни всіх пов'язаних з ними цін. В системі заробітної платні рівень оплати праці певної категорії робітників великою мірою визначається її співвідношенням із заробітною платнею інших категорій робітників. У кожній з цих систем вихідна база об'єктивно обумовлена, але якщо вона обрана і реально існує, то в подальшому вирішального значення: набувають співвідношення, а не абсолютні рівні цін, заробітної плати і т. ін.

Властивість гнучкості або адаптаційність виражає здатність господарського механізму чутко реагувати на зміну аспектів господарювання як у сфері виробництва, так і в сфері обігу. У ширшому значенні – це здатність своєчасно реагувати на всю сукупність умов, що визначають характер та якісні сторони економічного порядку.

Умови господарювання динамічні, і на певному рівні їх розвитку потрібна зміна господарського механізму. Хоча ефективні заходи не завжди проводяться своєчасно, відбувається самокоригування економічного порядку. Властивість замкнутості полягає у тому, що будь-яка зміна параметрів або структури елементів економічного порядку чинить вплив на інші його елементи або їх сукупність. Тому, приймаючи рішення про зміну параметрів або структури будь-якої економічної форми, виникає необхідність врахування безпосередніх та віддалених наслідків такої зміни для всієї системи. Звичайно, проблема взаємодії різноманітних економічних форм не зводиться до наведених вище властивостей - велике значення зазвичай мають конкретні аспекти взаємодії. Але всі ці властивості характеризують економічний порядок у цілому, найбільш глибоко відображаючи характерні особливості взаємодії його складових в системі економічних відносин.

Завдяки критичному аналізу методології існуючих визначень економічного порядку, була сформована та запропонована власна система методологічних засад щодо аналізу сутності та змісту досліджуваної категорії. Економічний порядок - сукупність реальних стійких форм і механізмів взаємодії економічних суб'єктів, які реалізуються в певних правилах, нормах і

звичаях господарювання й формуються за допомогою господарського механізму, а так само формальних і неформальних суспільних інститутів.

В результаті визначення економічного порядку як однієї із загальних, синтетичних категорій економічної науки, його складності та багатоаспектності, а також урахування основної мети даного дисертаційного дослідження - з'ясування особливостей сучасного механізму функціонування ринкової економіки та його елементів у їх взаємодії та взаємозв'язках - нами було запропоновано виокремити у його складі визначальну ланку - економічний механізм, під яким слід розуміти систему об'єктивних відносин, обумовлених економічними законами суспільства.

Шляхом схематичного аналізу дії економічних законів та глибинного аналізу регулюючих властивостей ринку і методологічної бази визначення місця і функцій держави як суб'єкта ринкової економіки обґрунтована теза про іманентність держави економічному механізму як свідомого, суб'єктивного регулюючого начала. Дана генеза підтверджена результатами проведеного аналізу сучасних загальнотеоретичних концепцій еволюційного розвитку ринкової економіки та сутнісного співвідношення ринкового механізму та державного регулювання. Використовуючи обрану методологію дослідження механізму функціонування ринкової економіки та застосовуючи аналіз найчастіше відокремлюваних у науковій літературі економічних функцій держави за характером та змістом впливу на ринковий механізм, останні систематизовано через приведення їх у відповідність з основними характеристиками економічного механізму.

За допомогою застосування феномену регулювання та властивостей саморегулюючих систем з'ясована особлива роль держави як ендодержавного та екзорегулятора ринкового механізму. Розроблена та узагальнена у вигляді схеми система суб'єктивно-об'єктивних регуляторів економічного порядку, яка наочно демонструє сфери та напрямки впливу регулюючих механізмів у межах ринкової економіки. Шляхом дослідження проблеми систематизації та структуризації економічних категорій, використання класифікації, діалектичного та еволюційного підходу до інтерпретації економічних явищ та

запровадженої допоміжної системи категорій, розроблена структура економічного порядку у вигляді логічно субординованої системи економічних категорій, відображаючих сутнісну взаємодію та динаміку системи економічних відносин.

Тема 2.3. Економічна політика та теорія економічного порядку.

1. Зміна економічного порядку в Україні: перехід від ієрархії до ринкових відносин.
2. Модель економічного порядку (управлінська структура) в українській державі.

1.Зміна економічного порядку в Україні: перехід від ієрархії до ринкових відносин.

Радикальні зрушення в економічному житті України - перехід від старої ієрархічної моделі економічного порядку до нової ринкової - припускає розгляд ключових елементів колишньої моделі економіки й визначення особливостей нової.

В умовах кризи української економіки системний аналіз тим більше важливий з огляду розуміння сутності й закономірності господарської поведінки економічних суб'єктів в умовах переходу до ринкового господарства.

Для того щоб методологічно правильно дослідити позначене завдання правомірно звернутися до аналізу соціально-економічної системи та характеристики властивого їй економічного порядку. Аналіз структури економічного порядку є вихідною базою для дослідження механізмів макроекономічного планування та пізнання закономірностей упорядкування господарської діяльності.

В процесі трансформації економічного порядку в українській державі багатьма провідними економістами були запропоновані різні моделі упорядкування, пріоритети розвитку економіки, цільові й ціннісні орієнтири,

стратегія й тактика реформ, етапи ринкових перетворень, конкретні їх механізми й інструменти реалізації. Але за умови сучасних кризових явищ найбільш прийнятним для України економічним порядком є соціально орієнтована ринкова економіка, яка відповідає як світовим тенденціям розвитку, так і внутрішнім українським історико-культурним традиціям. Соціальна орієнтація трактується як засоби підйому країни, як сходинка в русі від ієрархії поточного соціально-економічного стану до прогресивних ринкових відносин. Однак соціальна орієнтація вигідна не тільки в економічному, але й у політичному плані, з огляду політичної стабільності й стабільності, пом'якшення соціальних протиріч.

Серед альтернативних варіантів упорядкування ринкових відносин в Україні сучасним теоретиками й практиками розглядаються й інші варіанти: радикального лібералізму, олігархічного капіталізму, бюрократичного капіталізму, мобілізаційної економіки, соціалізму.

Радикальний лібералізм - ринкова система, що не має при собі визначення «соціально орієнтована» і характеризується пануванням індивідуальної відповідальності, особистої ініціативи, а також, при пасивній ролі держави, монополій й олігополії. Даний порядок має всі підстави, щоб трансформуватися в порядок владних економічних груп: олігархічний або бюрократичний капіталізм. Криза ліберальної моделі виразно продемонструвала її негативні сторони - соціальну безвідповідальність, або навіть антисоціальність, і невідповідність стратегічним інтересам країни.

Олігархічний капіталізм - даний економічний порядок розглядається українськими експертами не тільки як можливий, але вже як реально існуючий в Україні [20, с.132]. Він відображає процес концентрації виробництва й капіталу, захоплення значної частки внутрішнього й зовнішнього ринку, диктат цін і підпорядкування ринкових відносин приватним інтересам. Це ринковий порядок, інституціональна структура якого формується під впливом елітарних груп і не дозволяє використати переваги ринкового обміну. Але існують доводи за й проти подібного порядку. Прихильники стверджують, що «ядром сучасного високоефективного ринкового господарства є саме

великокорпоративний сектор і що абсолютний імператив швидкого, стійкого й високоякісного народногосподарського зростання - налагодження конструктивної партнерської взаємодії великих інтегрованих корпорацій з державою в рамках промислової політики, макропрограмування й індикативного планування» [20, с.25]. Противники подібного порядку в Україні говорять про його соціальну неприйнятність, про породжуване ним стримування іноземних інвестицій, структурних диспропорціях і катастрофічній зношеності основних виробничих фондів.

Бюрократичний капіталізм — це ринковий порядок, де панує організація й головні її фактори - апарат і бюрократія. Ймовірним варіантом реалізації подібного порядку в Україні буде бюрократичний постіндустріалізм, заснований на масовій, змінній за складом, відкритій бюрократії, представленій різними націями, регіонами, станами й класами [55, с.44]. Як елементи моделі українського бюрократичного капіталізму розглядаються: розширення сфери державного підприємництва; створення сприятливих умов функціонування для вузького кола лояльних до влади приватних компаній; асиметричність цілей і методів впливу; поділ подань про національні інтереси України й принципу недоторканності приватної власності. Політика посилення державного контролю й державного підприємництва в ринковій економіці може мати й мобілізаційний характер.

Мобілізаційну економіку, що припускає при наявності ринкових основ активна участь держави в господарському житті, нерідко ототожнюють із державним капіталізмом. Теорія мобілізаційної економіки не має строгої концептуальної основи, однак у ряді українських економічних досліджень останніх років вона нерідко згадується. Під мобілізаційною економікою розуміється така система державного регулювання економічної діяльності, що дозволяє максимально повно використати наявні виробничі природні, технологічні й інтелектуальні ресурси для забезпечення високих темпів економічного зростання. Мобілізація може здійснюватися як у рамках централізовано керованої (економічна система Сталіна або Гітлера), так й в умовах ринкової економіки (наприклад, «новий курс» Ф. Рузвельта в США). В

останньому випадку держава бере участь в економічному житті як через прямий контроль (насамперед над великим приватним капіталом), так і через створення сприятливих умов діяльності для тих галузей, які мають стратегічне значення й покликані змінити положення справ у загальнонаціональному масштабі. І в період Петра I і в часи НЕПа вихід з економічної відсталості був знайдений за допомогою мобілізації всіх ресурсів країни з метою якнайшвидшого створення важкої промисловості, а також розвитку освіти, охорони здоров'я, геології й т.д. Однак така мобілізація в Україні відбувалася за рахунок рівня життя населення і його демократичних прав і свобод. Стабільність і упорядкування економічної системи повинен забезпечити діючий в умовах конкуренції дрібний і середній бізнес [20, с.32].

Ринковий соціалізм, що ґрунтується на колективній власності на засоби виробництва, але при зобов'язання державних підприємств функціонувати подібно приватним фірмам. Таким чином, в галузі виробництва, ціноутворення й інвестицій повинні досягатися ті ж результати, які можливі були б за умов конкуренції між незалежними покупцями й продавцями. Реально подібний порядок не існував і не існує, однак «близькими до ринкового соціалізму були «орієнтовані на ринок» реформи, проведені в 70-х й 80-х роках в Угорщині й Польщі.

Розглядаються два варіанти ринкового соціалізму [30, с.114]:

керований або суспільний ринковий соціалізм, при якому підприємства перебувають під керуванням менеджерів, що підкоряються урядовим органам. Вироблений додатковий продукт належить всім громадянам і розподіляється відповідно до їх волі;

самоврядний ринковий соціалізм, при якому робітники мають право контролю й право на прибуток, а керівники підлягають відповідальності перед робітниками.

Остання модель припускає розмаїтість форм власності, але переважає колективна (наприклад, виробничий кооператив).

Всі названі можливі майбутні моделі розвитку України, майбутні економічні порядки виходять із необхідності поліпшення поточної соціально-

економічної ситуації. В економічному плані успіх повинен виражатися в підвищенні економічної ефективності й економічному зростанні, а в соціальній сфері - у зменшенні соціального розшарування, розвитку людської особистості й підвищенні загального (як матеріального, так і духовного) добробуту. Як би не відрізнялися пропоновані моделі за своєю сутністю, всі вони як основний принцип суспільного розвитку України проголошують орієнтацію на розвиток людини. Варто припустити, що новий економічний порядок України буде базуватися не на одній (наприклад, ліберальній), а на синтезі декількох моделей, що доповнюючи одна одну, вирішують суперечності сучасної економічної системи країни. Подібний порядок, який буде сполучати в собі установки на забезпечення інтересів загального й одиничного добробуту, здатна обґрунтувати, на нашу думку, концепція ринкових відносин в рамках соціально орієнтованої ринкової економіки.

Вітчизняні дослідники концепції «соціально орієнтованої ринкової економіки» наполягають на впровадженні в Україні СОРЕ, пропонуючи різні механізми забезпечення соціальної орієнтації. Це і розширення соціальних зобов'язань держави, і всебічний розвиток конкуренції, і формування цивільного суспільства.

Варто визнати необхідність розгляду соціальної орієнтації як взаємозалежної сукупності трьох елементів - джерел:

- соціально орієнтованого ринку - конкурентного ринку зі споконвічно властивою йому соціальною спрямованістю;
- соціальної держави - формуючої економічний і соціальний порядок;
- соціально упорядкованого суспільства.

Співвідношення вищезгаданих елементів має істотну модифікацію з огляду умов кожної країни і може розглядатися як основа розмежування моделей СОРЕ. Базуючись на дослідженнях економічного порядку як вітчизняних так зарубіжних вчених в межах концепції СОРЕ, можна виділити три теоретичні моделі соціально орієнтованих економічних систем.

Саме «соціальна орієнтація» - орієнтація на соціум, суспільство (а не на окремих індивідів) - є загальною для всіх трьох моделей. У цьому випадку термін «соціальний» ідентичний терміну «суспільний» і стосовно до економіки розуміється «як така її якість, що завдяки турботі самого суспільства забезпечує їй нормальний поступальний розвиток, що саме по собі відповідає інтересам всіх громадян без винятку»[17, с.125].

Відповідно до першої моделі соціально орієнтованого ринкового порядку основним «джерелом» соціального прогресу, «творцем» соціально орієнтованої економіки є конкурентний ринок. Саме конкурентний порядок забезпечує орієнтацію виробництва на інтереси споживання, формування доходів зайнятого й приріст суспільного добробуту, науково-технічний і соціальний прогрес. Держава, що опирається на ринок, підтримує конкурентний порядок (причому прийнятними й не деформуючими його методами), ліквідує провали ринку, одночасно забезпечуючи стабільність і консенсус у суспільстві. У даній моделі в першу чергу ринок сприяє оптимізації економічної рівноваги й економічного зростання. Основний принцип тут - воля вибору й свобода особи, а конкуренція - одна з головних цінностей. Ліберальним інститутам належить роль провідних елементів, у той час як інститути суспільної регуляції грають відносно допоміжну роль. Вони власне кажучи виступають «доповненням, введеними елементами», компенсуючи недоліки ліберальних принципів економічної системи. Приклад подібної моделі СОРЭ - теоретичні розробки ордолібералів і практика соціального ринкового господарства Німеччини в перші післявоєнні десятиліття.

Соціальна спрямованість ринку забезпечується за рахунок наступних факторів:

- Нормальне розширене відтворення можливо тільки в тому випадку, якщо росте купівельна спроможність населення. Зростання продуктивності праці й збільшення обсягів виробництва в умовах сформованої ринкової рівноваги вигідно підприємцеві тільки тоді, коли одночасно підвищується рівень життя значної частини населення. Рівновага, що була порушена в даному випадку, потім відновлюється заново.

- Об'єктивні елементи соціалізації закладені й у самому товарному виробництві. Підприємець, організувавши власну справу, створює тим самим робочі місця - його прагнення до одержання прибутку здобуває соціальне навантаження. Взаємна зацікавленість підприємця й працівника (що розраховує на більш високу оплату праці) в успішності бізнесу спричиняє постійне вдосконалювання не тільки засобів праці, але й самого «людського» капіталу.

- У сучасних умовах, завдяки розвитку нових технологій змінюються правила ринкової поведінки - конкурентоздатність корпорацій в значній мері визначається ступенем освіченості, кваліфікації й ініціативності (творчим підходом) її працівників. Звідси безперервне теоретичне й практичне навчання працівників стає необхідною передумовою розвитку фірми, а специфічні знання, отримані в період виробничого навчання «як би пристосовують працівника до його робочого місця»[3, с. 81]. Тим самим формується обопільна зацікавленість і фірм, і працівників у тривалому спільному співробітництві, що спричиняється, у тому числі, і розвиток відносин соціального партнерства.

У рамках другої моделі основний натиск робиться на соціальну державу - держава, що формує пріоритети розвитку, забезпечує нормальне функціонування економічної системи шляхом постійної підтримки рівноваги грошей, капіталу, інвестицій і доходів. Держава, виходячи з інтересів усього суспільства, розглядає ринок (конкуренцію) не як цінність, а як засіб для досягнення певних результатів, у наслідок чого ринкові принципи (цінності) можуть іноді порушуватися. Однак у цілому втручання держави в економіку відбувається таким чином, щоб не позбавити ринок його незамінних функцій, і тому економіка залишається ринковою. У даній моделі зберігається свобода особи, але вибір обмежується державою. Головна проблема тут складається в знаходженні оптимального співвідношення між природними економічними процесами й державним регулюванням. Здійснюється постійний пошук рівноважного співіснування базових ліберальних принципів й інститутів суспільної регуляції. «Двигуном» же подібного пошуку виступає держава.

Варто визнати, що сучасні порядки країн СОРЭ скоріше є варіантами саме подібної моделі. Як відзначається в дослідженнях сучасних економістів, чітко простежується загальна тенденція до посилення державного втручання й нормативного регулювання. Визнане необхідним і повсюдного використовуване державного макроекономічного регулювання впливає на економічних суб'єктів, які, проте, не гублять своєї відносної оперативної волі. Підприємці продовжують керуватися своїми цілями - прагненням до одержання прибутку й зростання капіталу, однак досягнення цих цілей відбувається в заданих макроекономічних параметрах, що відповідають життєвим інтересам усього суспільства, його основних класів і соціальних верств. У даній моделі саме держава відповідає за оптимізацію співвідношення між економічним зростанням й економічною рівновагою.

Соціальні функції держави в сучасних економічних системах реалізуються шляхом:

- забезпечення індивідуальної й корпоративної волі підприємництва й успішній трудовій діяльності найманих робітників;
- створення сприятливого конкурентного середовища для підприємництва й боротьби з монополізацією ринку;
- антикризового й антициклічного регулювання економічного розвитку й стимулювання економічного зростання;
- проведення структурної й регіональної політики;
- стимулювання науково-технічних, технологічних й інформаційно-організаційних інновацій на підприємствах й у суспільстві в цілому;
- регулювання зовнішньоекономічної діяльності;
- матеріальної підтримки незаможних;
- здійснення політики в області безробіття;
- організації систем медичного страхування, пенсійного забезпечення, безкоштовної охорони здоров'я й освіти й т.п.

Варто визнати й можливість існування й ще однієї моделі. У ній щільні позиції в забезпеченні соціальної орієнтації належать суспільству - загальноприйнятим нормам моралі, ділової етики й устояних звичок свідомої поведінки господарюючих суб'єктів. Суспільний базис людини розкривається через формування відносин взаємодопомоги, солідарності, сполучення особистих інтересів із суспільними. У даній моделі саме суспільний інтерес формує соціальну спрямованість розвитку економіки: відносини соціального партнерства, соціального підприємництва, перевага співробітництва конкуренції. Інститути суспільної регуляції (цивільні інститути) виступають провідними, а інститути держави, приватній власності, ринкової саморегуляції є доповнюючими елементами. У суспільстві, зацікавленому в задоволенні своїх потреб, існує певна ідеологія, на основі якої люди будують свою поведінку. Така ідеологія являє собою сукупність досить спрощених положень про дійсність, доступних розумінню на рівні повсякденної свідомості, що забезпечують мотивацію людини, спонукання до тих або інших дій.

Громадський порядок, що складається під впливом певних неформальних обмежень (правил і норм поведінки), через соціальну самоорганізацію формує соціальний порядок. Держава бере участь у процесі прийняття рішень без умови своєї повної переваги. Воля дії ринкових механізмів також обмежена результатами суспільних погоджень. Двигуном прогресивних соціальних процесів у такій моделі можуть виступати суб'єкти безпосереднього керування — виробники. При цьому стимулювати їх виконувати соціальні функції буде не ринок і не держава, а певна ідеологія - націленість не тільки на поточне збагачення, але й на майбутнє благополуччя. У такій моделі соціальні функції ринку розглядаються як допоміжні стосовно функцій держави [55, с.51].

Важливим є визначення взаємного впливу держави, ринку й суспільства в забезпеченні соціально орієнтованого економічного розвитку в такий спосіб: держава регулює й стимулює конкурентне середовище ринку, здійснює соціальні зобов'язання й сприяє організації й цілісності суспільства; ринок забезпечує виробництво споживчих благ, формує доходи економічних суб'єктів і визначає можливості й міць держави; суспільство вказує мету й обмеження

розвитку, установлює прийнятні механізми забезпечення соціального благополуччя й безпеки, контролює державу. При цьому соціально орієнтована економіка, як результат розвитку продуктивних чинників не може виникнути в індустріально відсталій державі.

Кожній з вищеназваних теорій соціально орієнтованої ринкової економіки буде відповідати певний економічний порядок. Різне співвідношення формоутворюючих основ (ринку, держави й суспільства), засноване на різному сприйнятті соціальної справедливості спричиняється не тільки неоднаковою для трьох моделей збалансованістю економічної ефективності й соціальної справедливості, а також взаємозв'язок і координацію принципів «чистих» порядків, але й різний зміст економічної політики з огляду особливостей економічного порядку.

Кожен з вищезгаданих порядків вимагає як теоретичного обґрунтування своєї застосовності в якості майбутнього господарського порядку України, так і формулювання принципів відповідної політики порядку. Необхідно, однак, звернути увагу на той факт, що також як і не можна повністю перенести на український ґрунт одну з закордонних моделей СОРЭ, не можна використати й теоретичні розробки соціально орієнтованих ринкових порядків ХХ століття. До початку ХХІ сторіччя істотні зміни перетерпіли всі суб'єкти економічних відносин. Сучасну ринкову економіку найчастіше називають постіндустріальною або «новою» економікою; сучасні держави - соціальними, розуміючи під останніми не просто держави, що здійснюють сильну соціальну політику; західне ж суспільство воліє вважати себе світським, а не християнським.

До основних проявів «соціалізації» й «гуманізації» сучасної ринкової економіки теоретики відносять [13, с. 47] :

- визнання першорядної ролі людини в суспільному виробництві й, як слідство, широке поширення теорії людського капіталу, що визнає головним фактором економічного розвитку у його якісно перетвореному вигляді;

- трансформація соціально-економічних функцій держави, насамперед соціальних аспектів її діяльності, і розвиток положень про «соціальну державу» і його функціях у сучасній ринковій економіці;
- реалізація на базі ідеї самообмеження волі підприємництва з метою досягнення соціального миру принципу «соціальної відповідальності бізнесу»;
- становлення відносин соціального партнерства, як цивілізованої форми взаємодії найманих робітників і роботодавців за посередництвом держави в соціально-трудої сфері.

Оскільки з позиції ордоліберальної теорії будь-який сформований економічний порядок повинен опиратися на загальносвітові тенденції розвитку, то при формуванні соціально орієнтованого ринкового порядку в сучасній Україні необхідно враховувати всі вищезгадані явища.

Сучасна ринкова економіка - це економіка, заснована на знаннях. Пріоритетними в ній є інформація й технології, а також товари й послуги, у яких більша додана вартість заснована на людському капіталі. Найважливішою сучасною економічною закономірністю є інтелектуалізація економічного й соціального життя. Проявляється цей процес подвійно [13, с. 69]: по-перше, збільшується значення інтелектуальної діяльності усередині галузей народного господарства; по-друге, зростає роль таких галузей соціальної сфери, як освіта та наука. Обидві тенденції сприяють удосконалюванню сучасного суспільства й сприяють його соціально орієнтованому економічному розвитку.

Під впливом змін, що відбувалися в умовах економічного зростання в другій половині ХХ та на початку ХХІ століття, можна стверджувати, що найбільш стійким й ефективним фактором соціально-економічного розвитку стає людина. Конкурентоздатність країни в цілому, її місце у світовій економіці, а також конкурентоздатність галузей і фірм визначається, насамперед, якістю робочої сили. У людському капіталі як у фундаментальній категорії економічної теорії знаходять своє відбиття глибинні зміни в

продуктивних факторах і виробничих відносинах, які відбуваються в останні десятиліття.

Слідством вищеназваних змін стають зміни у взаємодії економічних суб'єктів, які проявляються, насамперед, у спільній зацікавленості найманих робітників (підвищення заробітної плати), бізнесу (підвищення конкурентоздатності) і держави, (приріст реального національного доходу, збільшення темпів економічного зростання й поліпшення якості життя населення) у безперервності процесу збагачення знань і підвищення кваліфікації. Звідси - і трансформація функцій соціальної держави (делегування відповідальності зверху вниз), і формування соціально відповідального бізнесу, і розвиток партнерських відносин між учасниками виробництва.

Сучасна «соціальна держава» уже не та, якою була в часи ордолібералізму. Уявлення про соціальну державу і його функції мінялися в процесі суспільного розвитку в такий спосіб. Соціальна держава – це [36]:

- допомога голодуючим для запобігання масового вимирання населення, стримування міграції в місто, поширення жебрання, злочинства й розбою, при цьому розмежовувалися на гідних, бідних й тих, для кого бідність результат власного вибору (Китай, Англія XVIII - XIX ст.);

- створення й забезпечення функціонування системи соціального захисту (медичне, пенсійне страхування й страхування по інвалідності), які орієнтована не на підвищення добробуту робітників, а на забезпечення стабільності політичного режиму (реформи О. фон Бісмарка в Німеччині);

- забезпечення правових відносин й інтересів усього;
- створення системи соціального страхування й забезпечення реалізації права робітників на колективний договір й організацію;
- забезпечення функціонування суспільного сектору, як гаранта розширення прав і свобод громадян;
- підвищення якості життя громадян.

Кожна держава будує свою систему соціального захисту й підтримки, визначає її межі, ресурси й механізми виходячи як з нових умов і вимог глобального характеру, так і з історичних і національних традицій, культури, специфіки економічного й соціального урядкування. Але, незважаючи на це, досить чітко простежується тенденція до зближення головних характеристик моделей соціально-економічного устрою у різних країнах. У економічно розвинутих країнах (США, Канаді, Австралії, Японії) соціальна складова підсилюється. А в соціально орієнтованих державах (Німеччина, Швеція) спостерігається протилежний рух. Так у соціальній політиці США, наприклад, розширюється доступ до послуг охорони здоров'я, розширюються програми підтримки родин та національною стає ідея якісної освіти.

Розвиток соціальних функцій сучасної української держави повинен, з одного боку, обумовлюватися загальносвітовими тенденціями «розвитку продуктивних чинників і зміни ролі особистості на виробництві й у суспільстві» [3, с.54], а з іншого боку - ґрунтуватися на розробці власних механізмів досягнення соціальних цілей, що враховують соціокультурну, економічну й політичну специфіку української держави.

Однією зі специфічних характеристик економічного порядку в Україні є зміни взаємодії держави, бізнесу й суспільства (коли реалізація соціальних програм зміщується на цивільні об'єднання й бізнес), а також перехід до постіндустріального суспільства, що формує зацікавленість підприємств у вкладеннях у людину (інвестиціях у людський капітал).

Представляється можливим охарактеризувати подібну соціальну орієнтацію через посилення бізнесу корпоративної відповідальності перед суспільством і через розширення його «добровільної» соціальної відповідальності.

Корпоративна відповідальність перед суспільством - це філософія поведінки й концепція вибудовування діловим співтовариством, компаніями й окремими представниками бізнесу своєї діяльності з акцентом на наступні орієнтири [55, с.10]:

- виробництво якісної продукції й послуг для споживачів;

- створення привабливих робочих місць, виплата легальних зарплат й інвестиції в розвиток людського потенціалу;
- неухильне виконання вимог законодавства: податкового, трудового, екологічного й т.п.;
- побудова сумлінних економічних відносин з усіма зацікавленими сторонами;
- ефективне ведення бізнесу, орієнтоване на створення доданої економічної вартості й зростання добробуту своїх акціонерів; облік суспільних очікувань і загальноприйнятих етичних норм у практиці ведення справ.

Всі перераховані вище елементи - це те, що бізнес робити зобов'язаний, але робить не завжди.

Під соціальною же відповідальністю бізнесу в сучасних розвинених країнах прийнято розуміти діяльність з надання співробітникам соціального пакету (організація харчування, додаткове медичне страхування, іпотечне кредитування); участь у соціальних проектах муніципальних органів (через ярмарки соціальних проектів); участь у благодійних фондах; вкладення в розвиток соціальної інфраструктури (участь у піклувальних радах освітніх установ); участь у виявленні й підтримці талановитої молоді; соціальний захист працівника від безробіття за рахунок скорочення робочого часу й надання частково оплачуваних відпусток; «випереджальна» індексація заробітної плати; підготовка й підвищення кваліфікації кадрів і т.д.

Основними мотивами подібної діяльності підприємств варто розглядати прагнення до збереження трудового колективу й підвищення ефективності виробництва; поліпшення іміджу компанії й створення сприятливих умов для залучення інвестицій; підвищення мотивації до праці; налагодження відносин із владою; скорочення погроз довгострокового розвитку (зниження рівня освіти, смертність, поширення наркоманії й т.д.); підтримка високої ділової репутації (бездоганна ділова репутація розглядається як самий коштовний капітал); а також облік соціальних факторів і наслідків своєї діяльності.

Хотілося б відзначити, що таке явище сучасної ринкової економіки, як соціально відповідальний бізнес - це слідство синергетичного ефекту від впливу ринкових стимулів, держави й суспільних установок [44, с.124]. Так, наприклад, займаючись добрідійністю, підприємства з однієї сторони використовують надавані їм державою пільги з оподаткування прибутку, з іншого боку - одержують підтримку й схвалення з боку населення й, як слідство, створюють позитивний імідж, що забезпечує додаткову конкурентну перевагу.

Формуючи соціально орієнтований економічний порядок в сучасній українській державі, опираючись на світовий досвід, необхідно делегувати частину своїх соціальних повноважень бізнесу. Для цього необхідно створення відповідних караючих (у випадку порушення корпоративної відповідальності) і стимулюючих (для заохочення добровільної соціальної відповідальності) механізмів. В якості подібних механізмів в Україні пропонується, наприклад, забезпечення рівного максимально строгого й ефективного контролю за виконанням всіма суб'єктами ринку соціальних, податкових й інших фіскальних зобов'язань, установлених законом і формування сприятливої суспільної думки стосовно українського бізнесу і його конструктивній ролі в суспільно-економічному розвитку.

Формування соціально орієнтованого ринкового порядку в Україні повинне ґрунтуватися не тільки на теоретичних розробках, але й ураховувати сучасні тенденції розвитку західних країн. Синергетичний ефект соціальної орієнтації української економіки можливо забезпечити за рахунок відповідної національної специфіки й враховуючий міжнародний досвід координації ефективного ринку, соціальної держави й суспільних інститутів. Необхідно, далі, визначити наявні передумови, можливі механізми упорядкування економіки України.

2. Модель економічного порядку (управлінська структура) в українській державі.

Так само, як немає єдності в оцінці перспектив розвитку української економіки, немає його й у визначенні її сучасного економічного порядку. На сьогоднішній день у світі з 180 країн з упорядкуванням ринкового типу, близько 30 можна віднести до країн із соціально орієнтованою економікою. Визнаючи факт ринкової орієнтації розвитку сучасної України, слід зазначити, що господарський порядок повинен бути не просто ринковим, а конкурентним й, до того ж, погодженим із соціальним порядком.

Одним з показників, що характеризують «ринковість» і відкритість економіки, є індекс економічної волі, що виходить із ідеї реалізації «повної ринкової відкритості країни» [30, с.83]. При складанні даного індексу приймаються до уваги такі критерії, як торговельна й податкова політика, вплив влади на економіку, цінове регулювання, захист прав власності, стан «чорного ринку» і т.п. У відповідності зі значенням даного індексу всі обстежувані країни підрозділяються на чотири групи: країни «вільних економік», «в основному вільних», «в основному невільних» й «репресивних». Україна протягом останніх 15-ти років входить у третю групу, займаючи в рейтингу зі 180 країн, відповідно, 131 місце в 2002 р. й 114 - в 2007 р.[44] Це свідчить із однієї сторони про поступовий розвиток ринкових відносин і ринкових свобод в українській економіці, а з іншої сторони вказує на низький ступінь поширення принципів конкурентного порядку в Україні в порівнянні з іншими країнами.

Сучасні вітчизняні економісти визнають факт наявності конкуренції тільки на окремих ринках й в окремих галузях української економіки, насамперед у торгівлі й сфері споживчих послуг.

Більш докладний аналіз української економіки доцільно почати з визначення національної ідеї країни. Висловлюються наступні думки із приводу національної ідеї сучасної України (всі думки наведені за 2008-2009рр.):

- Ідея підвищення добробуту — основна в концепції СОРЭ, однак формулювання її через «конкурентоздатність» викликає певні критичні відгуки серед російських аналітиків. Так, В. Анісімов відзначає, що «конкурентоздатність — це суцільно ринковий показник, доречний лише при описі товарно-грошових відносин. Назвавши його «національною ідеєю Росії», президент тим самим, по-перше, поставив економіку вище всіх інших областей життя держави, по-друге, заявив про необхідність застосування ринкових критеріїв оцінки не тільки до ринкових, але й до усіх інших, тобто неринковим відносинам. Зі слів президента випливає ще більш сміливий висновок — насправді немає таких відносин, які не є ринковими. Мир - це один великий ринок, на якому все купується й продається» [55, с.9]. Як альтернатива президентської конкурентоздатності Анісімов пропонує ідею порядку, «при якому прибуток буде приносити не витончена спекуляція, а чесна праця».

- На думку Ж. Тощенко, в Україні взагалі «немає тієї ідеї (національного ідеалу, національної ідеології), яка б сплювала людей...» [56, с.123]. Розвиваючи далі свою думку, Ж. Тощенко стверджує, що неприйнятними в довгостроковому плані є пропоновані ерзац-ідеї й інші тези побудовані на запереченні й відкиданні минулого («зруйнуємо радянський тоталітаризм»); ультрапатріотичні, конфесіональні або націоналістичні ідеї (які пропагандуються окремими партіями). Не надихають людей і заклики збагачуватися, капіталістичні принципи життя (дозволяючи забезпечити гідний рівень життя, вони не гарантує стабільності й стабільності соціального стану).

Беручи до уваги специфіку сучасного етапу розвитку української економіки найбільш прийнятною можна було б вважати ідею зростання добробуту народу, підвищення якості життя суспільства. Подібного роду характеристика основної мети соціально-економічного розвитку досить певна, універсальна й виражає стійкі неминущі інтереси націй, однак вона в певних випадках може привести до роз'єднаності. Сучасній Україні необхідні не тільки

високопрофесійні й ефективні дії вищих органів влади, але зміна пануючих у суспільстві соціально-психологічних установок.

Невизначеність «правил гри» в українській економіці й політиці - один із ключових моментів, що утрудняють визначення економічного порядку сучасної України. Стійкі порушення законів та правил у господарській системі України поки нездоланні. Багато яких із широко розповсюджених на Заході вбудованих соціальних стабілізаторів не функціонують в українських умовах.

У сучасній Україні мають місце й негативні форми адаптації різних груп населення до нових умов, які найбільше яскраво проявляють себе в такому явищі як тіньова економіка. За оцінками спеціалізованих міжнародних організацій, у цей час Україна входить до числа 15 найбільш корумпованих держав миру, розділяючи сумнівну «першість» у цій області з Індонезією [44, с.48] Масштаби й темпи зростання тіньової економіки (без кримінальної складової) здобувають критичний характер. Тіньова економіка - це не просте явище - це проблема України, пов'язана із забезпеченням економічної й національної безпеки держави. З одного боку, криміналізація української економіки (загальне число зареєстрованих злочинів за період 1990-2008 рр. зросло на 61,3%) стимулює підвищення ролі готівки, неплатежів і бартеру; з іншого боку - збільшення обсягу економічних злочинів (за : період 1995-2008 р. число зареєстрованих злочинів у сфері економіки у великих й особливо великих розмірах зросло на 256,3%) є потужним чинником інфляції витрат як слідства особливого механізму фінансування кримінальних угод. Крім того, для економіки України 90-х років було характерне стрімке зростання такого явища, як «втеча капіталу», який за різними оцінками коливається в межах від 100 до 200 млрд. дол. за весь період реформ.

Тільки за оцінками Держкомстату України тіньова економіка в Україні охоплює в цей час близько 25% ВВП, за даними податкових органів - 40%, а за експертними оцінками українських економістів — до 60% ВВП. Для західних же країн характерні трохи інші показники: нелегальне виробництво у Швейцарії становить 6%, у США - 9%, у Великобританії - 12%, у Німеччині й Франції - 15%, Польщі - 45% ВВП. Припустимий рівень частки тіньової

економіки у ВВП за критерієм погрози національної безпеки не повинен перевищувати 10-30%, а за критерієм відносного благополуччя економіки - 5-10% [42, с. 16].

Негативний вплив нелегального бізнесу на економіку виражається в зниженні продуктивності, скороченні інвестицій, уповільненні технічного прогресу, низької ефективності податкового й іншого напрямків макроекономічної політики. Таким чином, надмірна тіньова активність консервує нестабільний стан української економіки.

Характеристика соціального порядку сучасної України представляється ще більш неоднозначною, ніж оцінка економічного, насамперед за рахунок відносної суб'єктивності даної категорії.

Можливо оцінити соціально-економічне положення України лише за окремими показниками, що дозволяє, однак, виявити відповідні проблеми й перспективи розвитку країни на шляху до упорядкування нового типу. Серед даних критеріїв варто виділити: показники добробуту; критерії бідності; показники нерівності в доходах і споживанні; агрегований індекс - індекс гуманітарного розвитку; показники макропропорційності і якісні характеристики соціальної орієнтації.

Добробут у широкому сенсі слова містить у собі як базисні елементи людської життєдіяльності (наприклад, стан здоров'я, наявність і характер робіт, споживання різних благ і т.д.), так й елементи, що мають психологічну природу (відносини в родині, почуття самоповаги, участь у суспільному житті). «В економічній науці й практиці добробут у вузькому змісті слова обмежено тими видами життєдіяльності, які нерозривно пов'язані із сумою споживчих благ і послуг, що перебувають в розпорядженні людини» [13, с. 115]. У статистичній практиці рівень добробуту оцінюється кількісними показниками: індивідуальні доходи, структура споживчих витрат, забезпеченість предметами тривалого користування й послугами соціально-культурної сфери.

Аналіз статистичних даних і робіт сучасних вітчизняних і закордонних дослідників, присвячений добробуту населення України, дозволяє виділити

наступні основні проблеми, що спричиняються низький рівень добробуту українських громадян:

- незадовільна структура виробництва, у недостатній мері орієнтована на потреби споживання;
- якість, що погіршується, і доступність, що знижується, суспільних благ (освіти, охорони здоров'я);
- недостатня забезпеченість житлом і житлово-комунальними послугами;
- низький рівень доходів більшості населення.

Тільки оцінки добробуту й бідності не можуть дати повної картини соціально-економічного положення українських громадян. У березні 2009 року журнал "Forbes" опублікував щорічний список самих багатих людей миру. Число українських мільярдерів, які входять у даний рейтинг, 4 особи, проти 7-ми у 2008р. [43, с. 35] збільшилося. Таким чином, за числом мільярдерів Україна посідає не останнє місце у світі після США, Німеччини та Росії.

У зв'язку з вищезгаданими факторами виникає проблема оцінки не тільки добробуту, але нерівності в Україні.

Крім загального показника нерівності - нерівності в доходах - і навіть, можливо, важливіше його є показник нерівності в оплаті праці, на яку доводиться близько 2/3 від всіх доходів українських громадян.

Одним з можливих змістів категорії «соціальна справедливість» є послідовна реалізація принципу: «Від кожного — по здатностях, кожному - по праці» [43, с. 41]. Диспропорції в оплаті праці в Україні - це й необґрунтовано високий розрив у величині заробітної плати працівників однієї кваліфікації по регіонах, галузям і підприємствам; і низька величина заробітної плати стосовно продуктивності праці; і невідповідність середнього показника годинної оплати в Україні мінімально припустимому значенню в 4 дол. США, установленому світовим співтовариством в особі ООН, особливо в умовах, коли внутрішні ціни на основні продукти й послуги практично збігаються зі світовими. Середня заробітна плата в українській промисловості в 5-7 разів

нижче допомоги по безробіттю, виплачуваного в країнах СОРЭ, а на один долар США український середньостатистичний працівник виробляє в 3 рази більше кінцевої продукції, чим аналогічний працівник в Америці [44, с. 129].

В відповідності з концепцією Організації Об'єднаних Націй (ООН) «людський розвиток» являє собою процес як розширення людського вибору, так і підвищення рівня добробуту людей. Розвиток людини розглядається як мета й критерій суспільного прогресу, а для оцінки рівня розвитку суспільства Програмою розвитку ООН запропонований індекс розвитку людського потенціалу, що розраховується за трьома показниками [55, с.15]:

- очікувана тривалість життя при народженні (формує уявлення про екологічну обстановку в країні, рівні розвитку і доступності охорони здоров'я);
- рівень грамотності дорослого населення й сукупний контингент учнів (від початкових до вищих навчальних закладів);
- валовий внутрішній продукт на душу населення (за паритетом купівельної спроможності, у доларах США).

У доповіді про розвиток людини за 2008 р., підготовленим незалежними міжнародними експертами за замовленням ООН, представлений рейтинг 175 країн за рівнем ІРЛП. У ньому Україна займає 63 місце і її положення протягом останніх років постійно погіршується.

Пропорції використання ВВП також не відповідають потребам розширеного відтворення й рішення соціально-економічних завдань. Подібні макропропорції характеризують недоліки російської економіки - вузькість внутрішнього ринку, низьку купівельну спроможність і масову бідність населення. Сформовані пропорції споживання й нагромадження не відповідають концепції соціально орієнтованої економіки.

Таким чином, із усього різноманіття оцінок сучасного упорядкування української економіки, можна виділити кілька базових характеристик:

1. Невизначеність у ціннісних орієнтирах, світоглядних установах і мотиваціях розвитку суспільства.

2. Недосконалість і суперечливість законодавчо-правової бази, часта зміна «правил гри» й, як слідство, неясність і невизначеність цілей реформ і правил прийняття політичних і господарських рішень.

3. Прояв негативних форм адаптації різних груп населення до нових умов (ріст злочинності, корупції, ухилення від сплати податків) і, відповідно, наявність великого тіньового сектора економіки, що знижують можливості держави щодо регулювання соціально-економічних процесів.

4. Падіння життєвого рівня основної маси населення країни, погіршення фінансового, економічного й політичного положення української держави в загальносвітовій системі господарювання.

5. Різке посилення й прискорення процесів розшарування суспільства, найчастіше поза залежністю від професіоналізму, якості, інтенсивності праці і його соціально-економічної значимості для суспільства.

6. Однобокість структури народного господарства із глибоким відставанням галузей споживчого комплексу.

У цілому сучасний український економічний порядок можна охарактеризувати як квазіринковий з низьким ступенем соціальної орієнтації. Найпоширеніше його визначення як порядку «економіки владних угруповань».

Необхідно відзначити, що в Україні сьогодні ні ринок, ні держава, ні суспільні інститути зі своїми соціальними функціями не справляються. Ставка на ринок (а не на конкуренцію), як на систему, що самоорганізується, призвела не стільки до затвердження загальних ліберальних цінностей, скільки до формування економіки із сировинною структурною орієнтацією і високим ступенем монополізації. Держава, що відмовилася від багатьох соціальних функцій, також не в змозі забезпечити необхідного рівня соціально-економічного розвитку суспільства, а підтримувані їм соціальні гарантії: мінімальний рівень оплати праці, соціальні трансферти та інше - це скоріше малозначний факт, чим реально діючий механізм. Суспільні ж регулятори в Україні, що спотворилися за роки радянської влади, лише поступово починають здобувати значення.

Узагальнюючи викладені погляди на можливий майбутній економічний порядок в Україні, можливо виділити три найбільш імовірні моделі розвитку нашої країни: ліберальну, мобілізаційну й соціально орієнтовану. Всі вони покликані сприяти вирішенню проблем української економіки за рахунок формування якісно нового економічного порядку. Однак вартісно-цільові орієнтири розвитку й способи модернізації в рамках даних моделей пропонуються різні.

В сучасній Україні прихильниками ліберальної моделі виступає ряд видних економістів і політичних діячів. Причому в трактуваннях майбутнього української економіки, що приводяться ними, термін «соціально орієнтована» не використовується, хоча ними й робляться посилання на досвід соціально-економічного розвитку західних країн. Виступаючи активно за впровадження ліберальних цінностей (індивідуалізм, воля, власність) як основних «шляхів до добробуту» прихильники ліберальної концепції пропонують поліпшувати інвестиційний клімат, боротися з корупцією, послабляти фіскальний пресинг підприємств і навіть комерціалізувати соціальну сферу. При цьому, посиляючись на «продуктивні» західні цінності, ліберали не беруть до уваги закономірності соціально-економічного розвитку сучасних передових національних співтовариств. Вводиться плоска шкала оподаткування (замість використовуваної більшістю розвинених країн прогресивної), пропонується відмовитися від податків на спадкування й дарування, які в Європі розглядаються в якості стабілізаторів, що забезпечують соціальну безпеку. «Диктат закону» і скорочення податкового тягара, імовірно, і можуть сприяти легалізації бізнесу, але навряд чи це приведе до розширення можливості державного регулювання соціально-економічних процесів і до модернізації упорядкування національної економіки.

Останнім часом серед вітчизняних економістів дискусійної стала проблема мобілізації української економіки. Так, найбільш прийнятною є думка про те, що централізовано мобілізувати й перерозподіляти наявні в країні ресурси вже неможливо, тому що це приведе до різкого збільшення еміграції найбільш ефективних працівників [20]. Але це бачення виходить із двох,

наймовірніше помилкових положень. По-перше, пропонована Україні мобілізаційна модель є джерелом мобілізації (перерозподілу) розглядає не доходи населення, а рентні доходи видобувних галузей. По-друге, твердження про те, що в сучасній Україні основні доходи зосереджені в ефективних працівників, не підтверджується даними ні статистичних обстежень, ні соціологічних опитувань.

Варто припустити, що в сучасних умовах передумовами формування нового економічного порядку в Україні можуть виступати:

- об'єктивні умови розвитку світового господарства в напрямку гуманізації й індивідуалізації праці;
- прагнення до змішаної економіки - власний український досвід ввібрав у себе як недоліки надмірного одержавлення економічної й соціальної сфери, так і негативні наслідки нестримної лібералізації, яка не змогла забезпечити ефективного господарювання за умов новоствореної приватної власності, яка утворилася в процесі приватизації;
- соціально-психологічні установки - менталітету українських громадян, насамперед за рахунок історичних традицій, близькі патерналістичні принципи СОРЭ, коли населення вимагає й чекає від держави рішення багатьох соціальних проблем;
- національні, у т.ч. релігійні традиції, відповідно до яких українське суспільство тяжіє до соборності, що породжує прагнення до високої соціальної організованості за умов творчої індивідуальності й особистісної волі;
- необхідність забезпечення економічної й соціальної безпеки - рівень й якість життя населення виступають не просто показниками успішності економічних трансформацій, але й критеріями економічної й соціальної стабільності.

У попередньому параграфі дисертаційної роботи були виділені й теоретично конкретизовані три можливі моделі економічного порядку, які умовно можна позначити як модель «конкурентного ринку», модель «соціальної держави» і модель «цивільного суспільства».

Що стосується першої моделі, то відповідний їй конкурентний порядок, розроблений у рамках ордоліберальної теорії, не був цілком реалізований навіть у післявоєнній Німеччині. Хоча конкуренції й зізнається однієї з основних цінностей у німецькому законодавстві, на практиці здійснюється й структурна політика, і індикативне планування, що спотворюють дію конкурентних механізмів. Крім того, реалізація соціально орієнтованого конкурентного порядку неможлива без активної політики порядку з боку держави.

В сучасній Україні конкурентного порядку немає. Відсутні поки й передумови для його формування - не затвердилася відповідним ринковим принципам система цінностей і правил поведінки (як відзначається в ряді вітчизняних досліджень у якості одного з найбільш успішних методів конкурентної боротьби вітчизняні бізнесмени розглядають підтримку з боку влади); малоефективної є антимонопольна політика; а держава як основне джерело підвищення конкурентоздатності країни розглядає великий бізнес. Необхідно відзначити також, що соціально орієнтована економіка в моделі конкурентного ринку припускає перевагу економічної ефективності, соціальна ж справедливість розглядається як первісна рівність можливостей. Подібне положення не відповідає сучасній українській системі цінностей.

Немає в сучасній Україні й передумов для формування моделі «цивільного суспільства». Для того, щоб соціально орієнтована ринкова економіка реалізувалася під впливом цивільного суспільства, необхідно, насамперед, формування самого цивільного суспільства - зміна української системи цінностей (відносини до справедливості й патерналізму). Подібна трансформація неформальних інститутів зажадає зміни як мінімум двох поколінь.

Формування національної концепції розвитку, визначення стійких «правил гри» і чітке розмежування компетенції владних структур - безпосередні завдання держави й тільки держави. Рішення цих завдань буде сприяти формуванню й зміцненню в Україні соціально прийняттого ринкового економічного порядку. Крім того, це буде сприяти створенню умов для прояву

масової економічної й соціальної активності, коли не тільки держава, але й саме суспільство візьме на себе виконання ряду соціальних функцій.

Узагальнюючи найпоширеніші серед вітчизняних економістів рекомендації, як конкретні механізми формування нового конкурентного порядку в Україні можна визначити наступне:

1. Для забезпечення й підтримки конкурентного середовища ринку необхідне вдосконалювання антимонопольної політики; підтримка малого підприємництва й забезпечення рівних умов для реалізації підприємницьких альтернатив; забезпечення стабільності й захисту прав власності з однієї сторони (рішення питання націоналізації) і встановлення відповідальності й границь прав власності - з іншої; розширення практики банкрутств й удосконалювання законодавства про банкрутство, що повинне сприяти реалізації функції санації ринку й посилити покарання за навмисні банкрутства.

2. Для стимулювання розвитку суспільних інститутів (цивільного суспільства) необхідне надання активної й системної підтримки інститутам цивільного суспільства, у першу чергу, шляхом створення ефективних механізмів фінансування цивільних ініціатив; сприяння посиленню профспілкового руху, насамперед за рахунок підвищення активності й результативності діяльності профспілок державних підприємств; залучення до розробки й обговорення альтернативних сценаріїв макроекономічного розвитку регіональної влади, представників великих корпорацій, а також профспілкових й інших суспільних організацій; активізація співробітництва держави з неурядовими організаціями на принципах субсидування, солідарності, децентралізації й соціальній відповідальності [55, с.56].

3. Для реалізації соціальних зобов'язань держави необхідне збільшення дохідної частини державного бюджету; реалізація права держави на природну ренту як додаткового джерела доходів бюджету (наприклад, за рахунок використання як оподатковувана база не тільки вартості або кількості добутої

сировини, але й зміна вартості родовища на початок розробки й наприкінці експлуатації); формування «субсидіарної держави».

4. Для сприяння «модернізації» економіки - необхідна великомасштабна структурна перебудова економіки, спрямована на розвиток імпортозаміщаючого виробництва предметів споживання (за рахунок мобілізації приватних і державних інвестицій у відповідні галузі через податкові пільги й розширення державної інвестиційної програми) і розвиток наукомістких й інноваційних галузей (через індикативне планування, реалізацію галузевих національних програм, активну державну інвестиційну політику³); технологічна перебудова промисловості на основі розвитку ресурсозберігаючих технологій

Визнаючи необхідність формування в Україні порядку, що відповідає концепції соціально орієнтованої ринкової економіки й, навіть більше того, з урахуванням сучасних тенденцій соціально орієнтованої ринкової економіки стійкого розвитку, у якості цільових і ціннісних орієнтирів для України в умовах формування подібного порядку необхідно розглядати:

1. Економічні орієнтири - досягнення економічної й інституційної стабільності; структурна переорієнтація народногосподарського комплексу; регулювання зайнятості населення з орієнтацією на мінімізацію безробіття.

2 Соціальні орієнтири досягнення нової якості життя (тривалість і рівень життя, забезпеченість соціальними благами); зростання реальних доходів і заробітної плати населення; збільшення ступеня задоволення соціально значимих потреб за рахунок «соціальних фондів»; скорочення диференціації доходів.

3. Орієнтири стійкого розвитку - захист суспільства від забруднення природного середовища, від екологічних, техногенних й інших катастроф; зменшення природомісткості економіки; забезпечення пріоритетності вимог до поновлюваних природних ресурсів як фактору збереження для людей навколишнього середовища.

Правомірно констатувати наявність в Україні вагомих передумов на користь руху саме до такого порядку соціально орієнтованої ринкової

економіки, у якому не тільки держава, але й ринок і суспільні інститути будуть виконувати функції соціальних регуляторів. Формування подібного порядку повинно ґрунтуватися як на світовому теоретичному й практичному досвіді становлення соціально орієнтованих економічних систем, так і на обліку національної специфіки України (переплетенні західних і східних цінностей, що вимагають збалансованості). Разом з тим слід зазначити, що передчасно робити висновки щодо вибору конкретних форм і механізмів реалізації подібного порядку. На це питання виразно можуть дати відповідь тільки подальші дослідження досвіду розвитку різних національних господарств у період формування нового світового економічного порядку.

Проблеми реформування українського суспільства безпосередньо пов'язані зі складністю виявлення якісних характеристик економічної системи, оцінки критичних рівнів - граничних значень у динаміці господарської системи і суспільства в цілому. Тим більше що цей суперечливий перехід від централізованої економіки до ринкового господарства супроводжується створенням усе більш складного порядку керування народним господарством і зміною керуючих органів економічної системи.

Економічна система сучасної України вимагає формування такого механізму господарства, що дозволив би досягти «гармонічної» сукупності результатів суспільних потреб – оптимального економічного порядку.

Ієрархічна структура господарства має правову основу. Для досягнення упорядкування в господарській діяльності в умовах сьогодення недостатньо єдності форми, потрібні загальні «правила гри», що забезпечують планомірність дій щодо досягнення поставленої мети, економічний порядок.

Економічна система України є більш складною системою, ніж капіталізм вільної конкуренції або соціалістична система господарства, тому новому типу економічного порядку, властивий економічний відтворювальний динамізм.

В Україні сформувалася квазіринкова господарська система, що функціонує за законами, що відрізняється від законів нормальної ринкової економіки. Псевдориковість української економіки пов'язана з перекрученою мотивацією господарських суб'єктів, що є орієнтованими «зверху» не на

створення суспільно корисних благ при максимізації власного прибутку, а на присвоєння держмайна, на організацію «фінансових пірамід» і пряму крадіжку як найбільш вигідні види діяльності. За умов неефективності втручання держави та підпорядкованості її політики приватним інтересам, суперечливим цілям соціально-економічного розвитку.

Найважливішою умовою забезпечення стабільності української економіки є здійснення державою ряду специфічних функцій, пов'язаних з нейтралізацією факторів зниження конкурентоздатності національної економічної системи й забезпечення її національної економічної безпеки.

Масштаби й складність самої економічної системи вимагають планомірного упорядкування економічних відносин, за допомогою якого реалізується певна економічна політика. Вона відображає економічні інтереси суспільства, необхідність рішення вузлових проблем розвитку народного господарства.

Об'єктивні умови реформування економіки в Україні вимагають раціонального відношення до проблем виявлення внутрішніх взаємозв'язків різних елементів механізму функціонування й розвитку економіки, всебічного їхнього розгляду не тільки в процесі централізованого, свідомого й цілеспрямованого впливу керуючої системи на керовану, але й у використанні механізмів самоорганізації економічної системи й особливостей їхньої реалізації в координатах соціально-економічного розвитку. У процесі упорядкування проявляються (відтворюються) єдність й взаємозалежність всіх основних елементів механізму функціонування й розвитку економічної системи.

Оцінку сучасного економічного порядку української економіки, можна визначити наступними базових характеристик:

1. Невизначеність у ціннісних орієнтирах, світоглядних установах і мотиваціях розвитку суспільства.

2. Недосконалість і суперечливість законодавчо-правової бази, часта зміна «правил гри» й, як слідство, неясність і невизначеність цілей реформ і правил прийняття політичних і господарських рішень.

3. Прояв негативних форм адаптації різних груп населення до нових умов, наявність великого тіньового сектора економіки, що знижують можливості держави щодо регулювання соціально-економічних процесів.

4. Падіння життєвого рівня основної маси населення країни, погіршення фінансового, економічного й політичного положення української держави в загальносвітовій системі господарювання.

5. Різке посилення й прискорення процесів розшарування суспільства, найчастіше поза залежністю від професіоналізму, якості, інтенсивності праці і його соціально-економічної значимості для суспільства.

6. Однобокість структури народного господарства із глибоким відставанням галузей споживчого комплексу.

Визнаючи необхідність формування в Україні порядку, що відповідає концепції соціально орієнтованої ринкової економіки й, навіть більше того, з урахуванням сучасних тенденцій соціально орієнтованої ринкової економіки стійкого розвитку, у якості цільових і ціннісних орієнтирів для України в умовах формування подібного порядку необхідно розглядати:

1. Економічні орієнтири - досягнення економічної й інституційної стабільності;

2. Соціальні орієнтири - досягнення нової якості життя; зростання реальних доходів і заробітної плати населення; збільшення ступеня задоволення соціально значимих потреб за рахунок «соціальних фондів»; скорочення диференціації доходів.

3. Орієнтири стійкого розвитку - захист суспільства від забруднення природного середовища, від екологічних, техногенних й інших катастроф.

Правомірно констатувати наявність в Україні вагомих передумов на користь руху саме до такого порядку соціально орієнтованої ринкової економіки, у якому не тільки держава, але й ринок і суспільні інститути будуть виконувати функції соціальних регуляторів. Формування подібного порядку повинно ґрунтуватися як на світовому теоретичному й практичному досвіді

становлення соціально орієнтованих економічних систем, так і на існуючій моделі економічного порядку в Україні.

Тема 2.4. Дієвий економічний порядок в Україні як умова зменшення корупції.

У контексті аналізу передумов, змісту та наслідків корупційного стану в Україні актуальність поглибленого дослідження формування та розвитку механізмів упорядкування значно зростає. Недостатнє дослідження природи корупції з огляду положень теорії економічного порядку породжує низку питань. Так, теорія економічного порядку дозволить зрозуміти природу корупційних дій, які виникають за умови економічної, політичної та соціальної нестабільності, та вказати можливі напрями антикорупційного упорядкування.

Визначенню сутності корупції та антикорупційного регулювання, з позицій теорії економічного порядку у різних аспектах присвячені роботи як зарубіжних, так і вітчизняних вчених: Л.Григор'єв та М.Овчинніков визначають заходи антикорупційного упорядкування; М. Мельник, І. Різак та Ю.Бисага, досліджують соціальну сутність, тенденції та наслідки корупції з огляду владного упорядкування; акцентує увагу на особливостях корупції та механізмах антикорупційного упорядкування в Ніколенко та І. Пінчук аналізують процес трансформації економічного порядку; С.Роуз-Екерман розглядає причини, наслідки та зміни взаємодії корупції та урядування; А.Скрипник визначає детермінанти корупції в Україні; А. Шаститко та Ю. Кузнєцов досліджують проблему монополій, конкуренції та корупційного впливу.

Разом з широким колом досліджених питань щодо корупції та антикорупційного регулювання, в межах теорії економічного порядку залишаються недослідженими корупційні та антикорупційні механізми упорядкування. У контексті аналізу передумов, змісту та наслідків світової економічної кризи актуальність поглибленого дослідження природи антикорупційного упорядкування значно зростає. Тому метою статті є

дослідження можливості впровадження засад теорії економічного порядку до наявного упорядкування в Україні з огляду розробки нового дієвого антикорупційного економічного порядку .

Механізм ринкової економіки з його конкурентно-ринковою організацією здатний забезпечити високу ефективність суспільного відтворення, але його наявність - хоча і необхідна, та все ж недостатня умова для досягнення такої мети. Об'єктивною є взаємодія ринкового механізму та держави. Але виникає необхідність більш детального розгляду механізмів упорядкування з урахуванням корупційного чинника оскільки він значно змінює структуру сучасного господарства, яке обумовлене взаємодоповнюючими сутнісними особливостями.

За теорією упорядкування економічний порядок є сукупністю механізмів взаємодії економічних суб'єктів, які реалізуються в певних правилах, нормах і звичаях господарювання й формуються за допомогою господарського механізму, а так само формальних і неформальних суспільних інститутів.

Базуючись на визначенні економічного порядку як сукупності взаємодії економічних суб'єктів варто зазначити, що структура економічного порядку складається з двох основних елементів: економічного та державного механізму. Перший слід розуміти як об'єктивний механізм регулювання суспільного відтворення, який складається з таких його елементів як: економічні інтереси і потреби, економічні закони та механізм їх дії (ринковий механізм). Другий є суб'єктивним механізмом регулювання процесів суспільного відтворення, до складу якого входять державні органи управління економікою, державна економічна інституціональна організація та економічна політика (державний механізм). Саме державному механізму більш притаманні корупційні характеристики, оскільки держава є одночасно носієм політичних і економічних відносин, суб'єктами яких виступають відповідно політичні партії та державна бюрократія. Отже, в економічній діяльності держави з необхідністю виявляється весь спектр відносин, що породжуються соціально-політичним упорядкуванням суспільства.

І системно, і цілісно державне регулювання може бути пізнане лише у здатності з ринковим регулюванням, бо мета, причини, об'єкти державного регулювання знаходяться не в ньому самому, а поза межами державного механізму. Саме тому корупційні відносини мають місце в обох структурних елементах економічного порядку, більш того вони перемежуються, мають взаємний вплив та впорядковані певним чином.

Для подальшого дослідження дефініції корупції необхідно її визначити. За проектом Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» 2009 року: «корупція - використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей» [1]. З огляду теорії економічного порядку, корупція є певною нормою господарювання, яка була сформована існуючим господарським механізмом та сформована на засадах формальних та неформальних суспільних інститутах.

Враховуючи положення теорії економічного порядку, корупція має свою природу. Основною причиною корупційного упорядкування можна назвати швидку зміну «правил гри».

Хоча корупційний вплив наявний у будь-якій країні, масштаби корупції в кожній країні різняться. Так Україна за даними всесвітньої комісії посідає за рівнем корумпованості одне з перших місць. Такий стан справ викликаний, перш за все відсутністю реальної боротьби з умовами, що породжують корупцію. Це призводить до розповсюдження корупції як по горизонталі, так і по вертикалі, захоплення нових установ і сфер впливу, сприяє створенню корупційних мереж або спільнот. Корупція в таких умовах прагне захопити не тільки економіку, а й політику. У результаті країні і суспільству наноситься непоправна шкода. Ефективність економічного порядку різко знижується, а

існуючі демократичні інститути руйнуються. Збільшується економічна та політична нерівність населення, збільшується бідність, росте соціальна напруженість. Під загрозу ставляться цілісність країни та збереження її конституційного ладу. Тим самим корупція перетворюється на проблему, яка загрожує національній безпеці країни [8, с. 54].

Безсумнівно, що корупція має розкладаючий вплив на всі сторони життя. Описувані нижче негативні наслідки корупції більшою чи меншою мірою проявляються в Україні.

В процесі упорядкування господарства, необхідною є розробка та впровадження заходів з метою створення дієвого економічного порядку в Україні. На цьому шляху необхідним є застосування основних положень проекту Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» [1], який має вступити в дію з 1 січня 2010 року. Це дозволить скоригувати певним чином правове поле економічних відносин в напрямку до вільної, демократичної та не корумпованої держави. Але це тільки створення формальних інститутів нового економічного порядку.

Для трансформації економічного порядку з наявним значним впливом корупції в економічний порядок позбавлений тотального корупційного регулювання антикорупційна політика має включати в себе заходи, спрямовані на вирішення таких завдань: організація боротьби з корупцією на всіх її рівнях; звуження поля умов та обставин, що сприяють корупції; зменшення вигод для обох сторін, що беруть участь в корупційній угоді, від укладення останньої; збільшення ймовірності виявлення корупційних дій і покарання за заподіяну ними шкоду; вплив на мотиви корупційного поведінки; створення атмосфери громадського неприйняття корупції в усіх її проявах [19, с. 56].

Оскільки основною причиною експансії корупції в Україні є невідповідність між новими умовами, в яких повинен функціонувати державний організм, і старими механізмами цього функціонування [2, с. 167]. Тому основні зусилля антикорупційної програми повинні бути спрямовані на налагодження роботи державного механізму в нових умовах.

Для формування нового економічного порядку з не корумпованими економічними суб'єктами, потрібна зміна або хоча б коригування існуючих неформальних суспільних інститутів, оскільки саме вони є основою упорядкування економічних відносин [56, с. 124]. Необхідно прагнути до таких системних змін, які б змінювали установки, цінності, стереотипи поведінки і чиновників, і інших громадян тобто неформального чинника упорядкування, без якого неможливий дієвий економічний порядок в Україні.

Формування дієвого економічного порядку в Україні повинно ґрунтуватися не тільки на теоретичних розробках, але й враховувати сучасні тенденції розвитку країни. Проблему корупції не можливо вирішити владним регулюванням у відриві від суспільства, державне регулювання може бути ефективним лише за умови наявності ринкового регулювання. Корупційні відносини мають місце в обох структурних елементах економічного порядку, мають взаємний вплив та впорядковані певним чином.

Новий тип упорядкування, на засадах дієвих формальних інститутів, сприятиме трансформації і неформального сектору економіки і ,лише з плином часу, забезпечить дієвість економічний порядок в Україні, який в свою чергу унеможливлуватиме прояви корупції у всіх складових економічного середовища.

Література

1. Закони України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» №№ 1506-VI, 1507-VI, 1508-VI, від 11 червня 2009 року // Офіційний сайт Верховної Ради України за електронною адресою <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Абрамов Ф.В. Коррупция: борьба или легализация? // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 37-2. Донецьк. ДонНТУ, 2009. – 232с. – С. 164-170.
3. Артемова Т., Архиеерев С., Гриценко А., Гриценко Е., Дементьев В. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Институт экономики и прогнозирования НАН Украины / А.А. Гриценко (ред.) – Х.: Форт, 2008. – 928 с.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования: Монография (вступ.статья, пер. с англ. под ред. Иноземцева В.Л.) Изд. 2-е, испр., доп. - М.: Academia, 2004.- 788с.
5. Белокрылова О.С. Теория переходной экономики.: Учеб. Пособие. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2002.
6. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело, 1994.
7. Бугалин А.В., Колганов А.И. Теория социально-экономических трансформаций. (Прошлое, настоящее и будущее экономик реального социализма в глобальном постиндустриальном мире): Учеб. для студ. экон. спец. – М.: ТЭИС, 2003.
8. Григорьев Л., Овчинников М. Типология коррупции: релевантные меры и группы противодействия // Экономическая политика.- 2008.- №5.- С.50-66.
9. Гриценко А. Концептуальні засади переходу до нової парадигми монетарної політики // Економіка України. - 2009.- №2.- С. 31-41.
10. Дементьев В.В. Государство и регионы: почему нет согласия? (Институциональный аспект) // Наукові праці Донецького національного

- технічного університету. Серія: економічна. Випуск 37-1. Донецьк. ДонНТУ, 2009. – 244с. – С. 15-25.
11. Держава і перехідна економіка: механізм взаємодії: Монографія / О. О. Беляєв, А. С. Бебело, О. М. Комяков. - К.: КНЕУ, 2003.
  12. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект): Наук, монографія. - К.: Світ Знань, 2002.
  13. Зайцев Ю. К. Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства. - К.: КНЕУ, 2002.
  14. Зінченко В. Трансформація соціально-економічного сектору в країнах Центральної і східної Європи в умовах економіко-політичної модернізації // Економічний часопис XXI.- 2009.- №3-4.- С.18-22.
  15. Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. экономические тенденции и их неэкономические последствия. - М: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2003.
  16. Интеллектуальная собственность: Краткий учеб. курс / Под общ. ред. Н. М. Коршунова. - М.: Норма, 2005.
  17. Капильцова В. Соціалізація економічної системи суспільства: теоретично-методологічні аспекти: Монографія / М-во освіти і науки України, Донец.- нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського; В.В.Копильцова.- Донецьк: ДонНУЕТ,- 2009.- 227с.
  18. Клишова Е.В., Колесник И.В. Особенности украинской коррупции: в контексте теории экономической рациональности // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 37-2. Донецьк. ДонНТУ, 2009. – 232с. – С. 153-158.
  19. Корж І. Політична корупція та правова безпека України / І. Корж // Право України : Юридичний журн. К. (Україна) . 2009. № 6. . — С.55-60.
  20. Кузнецова Е. Развитие конкурентных отношений и экономическая стратегия государства: Монография / Е.И. Кузнецова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА. Закон и право, 2008. – 383 с.
  21. Ленский Е.М. Транснационализация капитала/Под общ. ред. д-ра техн. наук, проф. О.Н.Сосковца.-Мн.: Армита-Маркетинг, менеджмент, 2001.

22. Линвуд Т. Гайгер. Макроэкономическая теория и переходная экономика. - М.: ИНФРА - М, 1996.
23. Любимцева С. Инновационная трансформация экономической системы / С. Любимцева // Экономист : Ежемесячный научно-практический журнал . М. (Россия) . 2008. № 9. . — С.28-38.
24. Ляшенко В. Регулювання розвитку економічних систем: теорія, режими, інститути. Донецьк: ДонНТУ, 2006. — 668 с.
25. Маниліч М. Трансформація регіонального економічного механізму. Монографія. - Чернівці: КНИГИ.- XXI, 2004.- 164с.
26. Марицин В. До прогнозу розвитку економіки в найближчу перспективу // Економіка. Фінанси. Право. -2009. - №7.- С.7-11.
27. Маслоу А. Теория мотивации человека. Классики теории государственного управления: американская школа / Под ред. Дж. Шафритца А. Хайда. - М.: МГУ, 2003. - С. 148-149.
28. Мельник М. Корупція-корозія влади : Соц. сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) / М. І. Мельник. - К. : Юрид. думка, 2004. - 400с.
29. Нельсон Р., Уинтер С.. Эволюционная теория экономических изменений: Пер с англ.- М.: Дело, 2002.
30. Ніколенко С., Пінчук І. Господарсько-політичний механізм сучасної ринкової економіки: Монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008.- 153с.
31. Новак А.Я. Як підняти українську економіку: Монографія.- Вид. 2-ге, доп. – К.: «Гнозис», 2007.- 344с.
32. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / Пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. – К.: Ніка-Центр, 2007.- 424 с.
33. Ободець Р.В. Формування моделі інноваційного розвитку економіки України та регіону [Текст] / Р.В.Ободець, Є.Ю.Арутюнова, І.Ю.Плахута // Прометей : Регіон. зб. наук. праць з економіки. Вип.1(28) . 2009.- 328 с.

34. Ойкен В. Основы национальной экономики: Пер. с нем. / Общ. ред. В.С. Автономова, В. П. Гутника, К. Херрманн-Пиллата. - М.: Экономика, 1996.- 351с.
35. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. М.: Прогресс - Универс, 1995. - 496 с.
36. Ослунд А. Строительство капитализма: Рыночная трансформация стран бывшего советского блока / Пер. с англ. - М.: Логос, 2003.
37. Перехідна економіка: Підручник / В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін.; За ред. В. М. Гейця. - К.: Вища шк., 2003.
38. Піддубна Л. Конкуретноспроможність економічних систем: теорія, механізм регулювання та управління: Монографія. – Х.: ІНЖЕК, 2007.- 368с.
39. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. - 2-е изд., испр. - М.: ИНФРА-М, 1999.
40. Роуз - Еккерман С. Коррупция и государство: причины, следствия, реформы. -М.: Логос, 2003. - 356 с.
41. Сакс Дж. Д., Ларрен Ф.Б. Макроэкономика: Глобальный подход / Пер. с англ. – М.: Дело, 1996.
42. Саромсоков Р. Влияние общественных институтов на формирование хозяйственного порядка // Вопросы экономики. -2007.-№7.- С.13-19.
43. Скрипник А. Детермінанти корупції в Україні / А. Скрипник, А. Вдовиченко // Економіка України : Політико-екон. журн. . К. : "Преса України" (Україна) . 2009. № 4. . — С.29-43.
44. Соціальні трансформації: міжнародний і вітчизняний досвід: Монографія /За ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Новікова. - К.: Ін-т економіки НАНУ, 2003.
45. Теория хозяйственного порядка: «Фрайбургская школа» и немецкий неолиберализм: Пер. с нем. / Составление, предисловие и общ. ред. В. Гутника. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. — 482 с.
46. Танбовцев В. Теории государственного регулирования экономики. М.: ИНФРА-М, 2008.- 158 с.

47. Точилін В., Венгер В. Формування функціонально ефективної моделі ринку: конкуренція та бар'єри, ринкова влада і державне регулювання // Актуальні проблеми економіки. - 2009.- №2.- С. 23-38.
48. Трансформаційна економіка: Навч. Посіб. / За ред. В.С. Савчука, Ю.К. Зайцева. - К.: КНЕУ, 2006.
49. Третяк В. Вплив соціальної сфери на соціалізацію трансформації економіки України // Актуальні проблеми економіки,- 2009.- №5.- С.94-98.
50. Узбстер Ф. Теории информационного общества: Пер. с англ. / Ред. Е. Л. Вартанова. - М: Аспект Пресс, 2004.
51. Уэрта де Сото Х. Австрийская экономическая школа / Х. Уэрта де Сото. – Челябинск: Социум, 2009.- 204с.
52. Шніцер М. Порівняння економічних систем / Пер. з англ. - К.: Основи, 1997.
53. Шумпетер Й. История экономического анализа. В 3 томах. Т. 1. Издательство: Институт Экономическая школа, 2004 г.- 554 с.
54. Экономическая теория. Трансформирующаяся экономика : Учебное пособие для вузов / И.П. Николаева, Т.В. Волкова, Р.В. Бубликова и др. ; Под ред. И.П. Николаевой . — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004 . — 447 с.
55. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці.-К.: КНЕУ, 2004.
56. Яцків І. Деякі особливості поширення та протидії корупції / І. Яцків // Підприємництво, господарство і право : Науково-практичний господарсько-правовий журнал . К. (Україна) . 2009. - № 1. — С.122-125.